شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى

(13)

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى ش ئۇ ئا ر
كومىتېتى تارىخ ماتېرىياللىرى تەتقىقات ھەيئىتى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

شىنجاڭ تارىخ ماتىرىياللىرى (13)

جۇڭگو خەلق سىياسى مەسلىھەت كېڭىشى ش ئۇ ئا ر

كومىتېتى تارىخ ماتىرىياللار تەتقىقات ھەيئىتى

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى

(ئۈرۈمچى شەھەر ئازادلىق كوچا 306 №)

شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى

شىنجاڭ مېدىتسىنا ئىنىستىتۇتى باسما زاۋۇدىدا بېسىلدى

فورماتى: 1092 × 787 مم 1/32، باسما تاۋىقى: 6.75

1984 ـ يىل 2 ـ ئاي 1 ـ نەشرى

1984 ـ يىل 5 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى

كىتاب نومۇرى: M 11098.136

تىراژى: 1 — 11.800

باھاسى: 0.40 يۈەن

(ئىچكى جەھەتتە تارقىتىلىدۇ)

مۇندەرىجە

ئاباق كېرەي خەلقىنىڭ تارىخى ئەھۋالى.......
.... ھاجى نەبى ۋەلىيوپ 1
ئاتۇش ناھىيە ئېكىساق كەنتىدە يېقىنقى زامان
پەننى مائارىپىنىڭ دۇنياغا كېلىشى .... ئىبراھىم نىياز 83
قەشقەردە پەننى مەكتەپلەرنىڭ شەكىللىنىشى ۋە
تەرەققىياتى توغرىسىدا .... شاۋكەت ئابدۇرېھىم 95
مەرىپەتپەرۋەر مەرھۇم مەخسۇت مۇھىتى توغرىسىدا
ئەسلىمە............................ئىبراھىم مۇھىتى 100
1920 ـ يىللىرى ئۈرۈمچىدە قۇرۇلغان يېڭىچە
مەكتەپنىڭ ئوقۇش ـ ئوقۇتۇش ئەھۋالىدىن قىسقىچە
ئەسلىمە .... مەجىت ئەبۇزەر 116
شىنجاڭنىڭ ئېلېكتىر، قاتناش، كىنو ئىشلىرى
تارىخىدىن ئەسلىمىلەر .... خەمزە كارباي 119
كۆچاردىكى سۇ ئاپىتى ۋە ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش
ئەھۋالى توغرىسىدا............................زاكىر نىياز 132
ھەر قايسى تارىخى دەۋرلەردىكى خىيانەتچىلىك
ۋە ئۇنىڭ شەكىللىرى .... خېۋىر تۆمۈر 140
يولۋاس قانداق ئادەم؟........... ئىمىنوپ ئېلاخۇن 155
قۇمۇل دىخانلار قوزغىلىڭى ۋە ماجۇڭيىڭ توغرىسىـ
دا ئەسلىمىلىرىم .... سوپاخۇن سۇۋۇروۋ 166

تورپاقلار قوزغۇلىڭى ۋە تۆمۈر خەلپە قوزغۇلىڭى
تـوغرىسىدا .... زاكىر ئىياز 187
1884 ـ يىلى شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلغانىدىن
بۇيان ئۆلكىگە باش ۋالـى ۋە رەئىس بولغانلارنىڭ
ئىسمىلىگى .... خېۋىر تۆمۈر 209

ئاباق كېرەي خەلقىنىڭ تارىخى ئەھۋالى

ھاجى نەبى ۋەلىيوپ

1 - ئالتاينىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالى

ئالتاي ئېيمىقى ۋەتىنىمىزنىڭ غەربىي شىمالىغا جايلاشقان بولۇپ، بۇ جايدا قازاق، ئۇيغۇر، خەنزۇ، موڭغۇل، خۇيزۇ قاتارلىق مىللەتلەر ياشايدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە قازاق خەلقىنىڭ كېرەي قەبىلىسى 80% نى تەشكىل قىلىدۇ. ئۇلار ئاساسەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئالتاي دېگەن ئاتالما موڭغۇل تىلىدا ئالتۇن دېگەن مەنادا بولۇپ، بايلىق ۋە كۆركەملىكنى ئىپادىلەيدۇ. ئالتاي تاغلىرىنىڭ تەسكەي تەرەپلىرى بۈك - باراقسان قېلىن ئورمانلىق بولۇپ، كۈنگەي تەرەپلىرى خۇددى ياپ - يېشىل گىلەمدەك يايلاقتىن ئىبارەت، ئالتاي تاغلىرىنى ئومۇمەن بىر ئورمان دېڭىزى دەپ تەسۋىرلەشكە بولىدۇ. بولۇپمۇ تۆمۈر يول، ئۆي - ئىمارەت قۇرۇلۇشلىرىدا كېرەكلىك ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە ئىگىز قارىغايلار ناھايىتى قويۇق ۋە كۆركەم بولۇپ، تاغلارغا ئالاھىدە ھۆسن قوشىدۇ. قارىغايدىن باشقا سامىرسىن (قارىغاينىڭ بىر خىلى)، قېيىن، تال، تېرەك (مەجنۇن تال) دەرەخلىرىمۇ ناھايىتى جىق. مېۋە دەرەخلىرىدىن

جىگدە، دولانا، شاڭكىش قارىغاي پىستىسى قاتارلىق مىۋە دەرەخلىرى ئۆسىدۇ. ئۇندىن باشقا قارىغاي ئۈرۈغچىسى، قىزىلقات، قارىقات، تاڭقۇراي، بۆلدۈرگەن، توشالا، بىك، سارانا قاتارلىق مېزىلىك مىۋىلەرمۇ بار.

ئالتاي تاغلىرىنىڭ شىمال تەرىپىدىن جەنۇپ تەرەپكە قاراپ ئاقىدىغان 9 چوڭ دەريا بار. ئەڭ شەرق تەرەپتە بۇلغۇن، چىڭگىل دىگەن ئىككى دەريا بىرلىشىپ ئۇلۇڭگۇر كۆلىگە قۇيۇلىدۇ. قايىرتى، قارا ئېرتىش، قىران، بۇۋۇرچىن، قابا، بىلەزۈك، ئالقابەك قاتارلىق 7 دەريا ئېرتىش دەرياسىغا قوشۇلۇپ شىمالىي قۇتۇپتىكى مۇز ئوكيانىغىچە يېتىپ بارىدۇ.

ئالتاي تاغلىرىنىڭ ھەر بىر سالا-غوللىرىنىڭ ھەممىسىدە دىگىدەك كۈمۈشتەك پاقىراپ تۇرغان سۈيى تاتلىق بۇلاقلىرى بار. ئورمانسىز، سۇسىز تاغ غولىنى ئاساسەن يوق دىيىشكە بولىدۇ. بۇ سۇلار تاغ باغرىلىرى، ئويمان-تۈزلەڭلىكلەردىكى تېرىلغۇ يەرلەرنى ۋە ئوتلاقلارنى سۇغۇرىدۇ.

ئالتاي دەريالىرىدا ھەر خىل بېلىقلار بار. مەسىلەن: ئېرتىش دەرياسىدا مىترو (شۈڭ خۇاڭ يۈي) بېلىغى، ئاقبېلىق، قىزىلبېلىق، چورتان، سازانكا (لى يۈي) قاتارلىق چوڭ بېلىقلار، ئاققايران، قارا بېلىق، ئالابۇغا، تاپان (جى يۈي) قاتارلىق كىچىك بېلىقلارمۇ ناھايىتى جىق. ئۇلۇڭگۇر كۆلىدە قارا بېلىق، ئالابۇغا، تاپان، مايچاباق قاتارلىق ئۇششاق بېلىقلار بەك نۇرغۇن.

ياز مەۋسۇملىرى ئاققۇ، قوڭۇر غاز قاتارلىق ھەر خىل سۇ قۇشلىرى كۆل بويلىرىدا سەيلى قىلىدۇ. قىر بويلىرىدا دوغداق، قىرغول، توقايلىقلاردا قۇر قاتارلىق ھەر خىل قۇشلار بار، بۇ قۇشلارنىڭ گۆشى ۋە ماموق پەيلىرى

ئىقتىسادىي جەھەتتە ناھايىتى قىممەتلىك.

ئالتايدا تېرىسى قىممەتلىك ھايۋانلاردىن بۆلگىن، قۇندۇز، تىيىن، تۈلكە، ئاق چاشقان، سۇغۇر، بورسىق، ئېيىق، قاشقىر، سىلەۋسىن قاتارلىقلار بار. دورا ئۈچۈن قولدا بېقىشقا بولىدىغان بۇغا، گۆشى ـ تېرىسى پايدىلىق ئارقار، ئىلىك، تاغ ئۆشكىسى، جەرەن، قۇلان، ئاق توشقان، چوشقا قاتارلىق ياۋا ھايۋانلار ناھايىتى كۆپ.

بۇنىڭدىن باشقا ئۆسۈملۈكلەر دۇنياسىدا ھازىرغا قەدەر ئېنىقلانغان يۈز نەچچە خىل دورا ماتېرىياللىرى بار.

ئالتاي تاغلىرىدا ئاز ئۇچرايدىغان رەڭلىك مېتاللاردىن ئاق ئالتۇن، قارا ئالتۇن قاتارلىقلار ساي غوللىرىنىڭ ھەممە جايلىرىدىن چىقىدۇ. خەلق ئاغزىدا ئېيتىلىشىچە ئالتايدا 72 جىلغا بولۇپ، بۇ جىلغىلارنىڭ ھەممىسىدە ئالتۇن بار ئىكەنمىش.

يۇقۇرىدىكى ھەر خىل تەبىئى بايلىقلار ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق مەنپەئەتى ئۈچۈن تۈگىمەس زور غەزنەدۇر.

ئالتاينىڭ ھاۋا كىلىماتى سالقىن بولۇپ، قىروسىز ۋاقتى 120 ــ 140 كۈنگىچە بولىدۇ. بۇ ياز مەۋسۇملىرىدە چارۋىچىلىق ئۈچۈن ئالاھىدە پايدىلىق. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ياز ئايلىرىدا ھەر خىل ماللار ئالاھىدە سەمىرىدۇ. 4 چىشلىق، 6 چىشلىق قويلارنىڭ ئېغىرلىغى 8 ـ 9 ـ ئايلاردا 90 دىن 130 كىلوگىرامغا يېتىدۇ. مىنىشكە ئۆگىتىلمىگەن تۇسۇن يىلقىلار سېمىزلىكتىن ماڭالماي قالىدىغان ئەھۋال كۆپ ئۇچرايدۇ. لېكىن ئالتاي تاغلىرىدىكى يازلىق يايلاقلار شۇنچە ئېسىل بولسىمۇ، بىراق قىش كۈنلىرى قار قېلىن ياققانلىقتىن، مال بېقىشقا قولايسىزراق بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن قىش ۋاقتىدا

چوڭ قارا ماللار ئالتاي ياقىسى بىلەن ئېرتىش بويلىرىدا قىشلاپ، ئۇششاق ماللار ساۋىر، قوبۇق، بەيتىك، قاراماىلى، قۇم (جۇڭغارىيە قۇملىغى) قاتارلىق جايلارغا ئوتار قوش بىلەن (قوش بىلەن يۆتكىلىپ يۈرۈپ بېقىش) بېقىلىدۇ.

2-ئالتاي قازاقلىرىنىڭ يېقىنقى تەۋەلىك ئەھۋالى

ئالتاينى ماكان قىلغان قازاق خەلقى ئاساسەن كېرەي قەبىلىسىگە تەۋە بولۇپ، نايمان قەبىلىسىدىن ھەرقايسى ئورۇنلارغا جايلاشقان قارا كېرەي، ئوۋاق قەبىلىلىرىمۇ بار. سارى كېرەي ئۇرۇغى ئۆز ئىچىدىن 12 چوڭ قەبىلىگە بۆلۈنىدۇ. بۇلار: جەدىك، جانتېكەي، ئيت ئېلى، سارىباش، مولقى، چىرۇچى، چىبار ئايغىر، قاراقاس، كون ساداق، مېركىت، جاستابان، چىمويۇن كېرەي قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. قازاقلار ئاساسەن مال چارۋىچىلىغى بىلەن شۇغۇللىنىپ، ھاۋا رايىنىڭ ئۆزگىرىشىگە قاراپ، ئوت-سۇ قوغلۇشۇپ كۆچمە تۇرمۇش كۆچۈرىدۇ. ئۇلار كونا ئۆرپى-ئادەتلىرىنى ھازىرغىچە داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن.

ئالتاي قازاقلىرى ئەزەلدىن تارتىپلا جۇڭگو پۇخراسى، خېلى بۇرۇندىن تارتىپلا ئالتاي، ساۋىر يېرىدە ياشاپ كەلگەن، ئۇلار ئۆز ماكانىدا تۇرۇپ تارىختىن بۇيان موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرىنىڭ تاجاۋۇزىغا دائىم ئۇچراپ تۇرغان. مەسىلەن: ئېيتىشلارغا قارىغاندا، 18-ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرى كېرەي قەبىلىسىنى ئۈچ مەرتىۋە تالان-تاراج قىلغان بولۇپ، ھازىرقى ماكانىدىن زايسان كۆلىنىڭ ئەتراپىغىچە

قوغلاپ سۈرۈۋەتكەن. موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى
ھۇجۇمى 1825 - يىلى بولۇپ، شۇ چاغدا چىڭگىلنى ماكان قىلىپ
يۈرگەن نۇرغۇن ئادەملەرنى ئۆلتۈرگەن. جەنتىكەي قەبىلىسىدىن
بولغان ئېساغاسى ئوغلى بېگېن دىگەن باينىڭ 1000 يىلقىسـ
سىنى، يەنە بىر نەچچە ئەر - ئايالنى ئولجا قىلىپ ئەكەتكەن
ئىكەن. بېگېننى موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرى بۇلىغان شۇ جاينى
تا ھازىرغىچە بېگېن چاپقان (بۇلانغان) قارا سېڭگىر دەپ
ئاتىشىدۇ.

1790 - يىلى كېرەي ئېلىنىڭ ھۆكۈمدارى ئەبۇلپېيزى
چىڭۋاڭنىڭ كىچىك خوتۇنىدىن تۇغۇلغان ئوغلى كۆكېداي (ئەـ
لەن جۇنۋاڭنىڭ 4 - دادىسى) بېيجىڭغا بېرىپ، چيەنلۇڭ خانـ
دىن «گۇڭ» دىگەن مەنسەپ ئېلىپ قايتقان. بۇ پاكىت كېرەي
خەلقىنىڭ ئەزەلدىن جۇڭگو پۇخراسى ئىكەنلىكىگە گۇۋالىق
بېرىدۇ.

1825 - يىلى ھازىرقى قازاقىستاننىڭ شەمەي شەھرىگە
چاررۇسىيە ئەسكەر كىرگۈزۈپ، شۇ جايدىكى قازاقلارنى ئۆزىگە
قاراتقان. بۇندىن ئاۋال شەرقتە بولغۇن، چىڭگىل دەريالىرىـ
دىن، غەرپتە زايسان كۆلى ئەتراپى، نارىن دەرياسىغىچە بولـ
غان ئارىلىق كېرەي ئېلىنىڭ ياشاپ كەلگەن ماكانلىرى ئىدى.

1850 - يىلدىن بۇرۇن كېرەي قەبىلىسى بىلەن بىرلىكتە
ئارغىن، نايمان قەبىلىلىرىمۇ جۇڭگو تەۋەلىكىدە بولۇپ كەلگەن.
1860 - يىللىرى، چېگرا كېلىشىمى بويىچە ئارغىن، نايمان ھەم
كېرەي قەبىلىلىرى ماكان قىلىپ كەلگەن يەرلەرنىڭ غەرپ
تەرىپىدىكى بىر بۆلۈمى رۇسىيىگە تەۋە قىلىپ بېكىتىلگەن. ئەمـ
ما كۆكېداينىڭ ئوغلى ئاجى تۆرە رۇسىيە تەۋەلىكىنى خالىـ

ىمغان زايسان كۆلى بۆيىدىكى كېرەي قەبىلىسىنى باشلاپ، 1864 ـ يىلى جېنىنەي ناھىيىسىگە كېلىپ ئورۇنلاشقان. 1884 ـ يىلى جەكي بىي (بەگ) دىياردىكى تەخمىنەن مىڭ ئۆيلۈك كېرەيلەر جېمىنەي ناھىيىسىنىڭ لاستى دېگەن يېرىگە كېلىپ ئورۇنلاشقان. رۇسىيە تەۋەلىگىدە قالغان تەخمىنەن مىڭ ئۆيلۈكچە كېرەي قازاقلىرى ئەزەلدىن ياشاپ كېلىۋاتقان ماكانىدىن قىيالماي ئۆز جايىدا قالغان. ئۇلار بۇ ھەقتە تۆۋەندىكىچە قوشاق توقىغان:

ئاق بۇغداي، قارا بۇغداي، قىزىل بۇغداي،
ئورۇسقا «بودام»① (پۇخرا) بولدۇق، يەرنى قىيماي.
بوز تورغاي قوي ئۇستىگە جۇمۇرتقالاپ،
بولارما زامان قايتىپ بۇرۇنقىداي.

3 ـ ئالتاي ئېلىنىڭ قىسقىچە تارىخى

ئالتاي ئېلىنىڭ ئىچكى تەرەپتىكى مەمۇرى ئىشلىرىنى ئىلگىرى كۆگىداي گۇڭ باشقۇرۇپ كەلگەن. 1820 ـ يىلى كۆگېداي ئۆلگەندىن كېيىن ئورنىغا ئوغلى ئاجى گۇڭ بولۇپ بەلگىلەندى. ئاجى گۇڭ 1836 ـ يىلى كېرەيلەر قەبىلىسىدە كۆپ سانىنى تەشكىل قىلغان جەدىك، جەنتېكەي ئورۇقلىرىدىن تۆت بىي (تۆت بەگ) سايلاپ، شۇلار بىلەن بىرلىكتە ئالتاي

---

① «بودام» دېگەن سۆز ــ ئوتار (مۇستەملىكە) مەنىسىدە. (ئەسكەرتىش: «بودام» دېگەن ئاتالما رۇسچە «پوددان» دېگەن مەنىدە ئىدى ــ تەرجىماندىن).

خەلقىنى باشقۇرۇپ كەلگەن. ئۇنىڭدىن كېيىن، ئالتاي 1860 ـ يىلدىن 1883 ـ يىلغا قەدەر تارباغاتاي ئايمىقى ئارقىلىق ئىلىغا، 1883 ـ يىلىدىن 1905 ـ يىلغا قەدەر قوبدىنىڭ سەنزەن داچىڭىغا قارىغان. ئىچكى تەرەپتىكى ھۆكۈمەت ئىشلىرىنى بىر گۇڭ ئىككى ئامبۇ، تۆت ئۆكىردەي باشقۇرغان. بۇنىڭدا ئاجىنىڭ ئوغلى جېڭىسقان گۇڭ بولۇپ، 2 ئامبۇنىڭ بىرسىگە زەكەرىيە تۆرە، يەنە بىرسىگە جانىبەك تۆرە بەلگىلەنگەن. ئاۋالقى 4 بەگ ئۆكىردەي بولۇپ تەيىنلىنىپ ھۆكۈمەت ئىشلىرىنى باشقۇرغان. ئۇچاغدا ئارىلىقنىڭ يىراقلىقىدىن قوبدىنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە ھازىرقى قابا ناھىيىسىگە «جۇن غالداي» دېگەن غالداي تۇرغان. غالداي مەمۇرى ئىشلارنى بىۋاستە باشقۇرمىغان، بەلكى بىر گۇڭ 2 ئامبۇ، تۆت ئۆكىردەينىڭ ۋاكالىتەن مۆھۈردارلىق ۋەزىپىسىنىلا ئاتقارغان. مەلۇم بىر ئىشلار توغرۇلۇق چىقارغان خۇلاسىلىرىغا تامغا بېسىپ تەستىقلاپ بېرىش ۋەزىپىسىنىلا باشقۇرغان. بۇ دەۋر ئالتاي قازاقلىرىنىڭ خاراپلىشىپ تارقىلىشقا باشلىغان دەۋرى بولدى. بۇنىڭ سەۋەبى، بىرىنچىدىن، يۇقۇرقى ھاكىمىيەت ئىگىلىرى بولغان 7 ئادەم خەلقنى خالىغىنىچە ئىزىپ ئېكىسپىلاتاتسىيە قىلدى، خەلقتىن ئالىدىغان ئالۋاڭ ـ سېلىقنى ھەددى ـ ھىساپسىز كۆپەيتتى، بۇ ھەقتە يۇقۇرى تەبىقىنىڭ نەپسانىيەتچىلىكىنى خەلق ئىچىدىكى تۆلەباي دېگەن ئاقىن (شائىر) مۇنداق دەپ پاش قىلىدۇ:

تۆت ئۆكىردەي، ئىككى ئامبى، گۇڭ بىلەن يەتتى،
ئۇلارغا ئوزۇق بولغان قوينىڭ ئېتى.
يالغۇز ئاتلىق يارلى (كەمبەغەل) دىن بىر قوي ئېلىپ،
زەردىسى قايناپ ئېچىلدى ئەلنىڭ بېتى (يۈزى).

ئىككىنچىدىن، ئوتلاق يېتىشمەسلىكتەك ئەھۋاللار تۇغۇلـ
دى، قەبىلىلەر ئارا ئىتتىپاقسىزلىق ئىشلىرى پەيدا بولدى.
ئالتاي كېرەيلىرىنىڭ تاراپ كېتىش مەزگىلى ئاساسەن
1870 ـ يىلدىن باشلاندى، دەل مۇشۇ يىلى بارقى قەبىلىسىدىن
كوبەن يەنە مامىربەك تۆرە دىيارىدىكى بىر مىڭدەك ئۆي
تارباغاتاي بېرىگە كۆچتى. 1880 ـ يىلى جىلقىشى، باردام دىـ
يارىدىكى بىر مىڭغا يېقىن ئۆي قوبدىغا ئۆتۈپ كەتتى،
1903 ـ يىلى بۆكە دىيارىدىكى 300 ئۆيلۈك كىشى شىزاڭغا
كۆچتى. ئەلنىڭ تاراپ كېتىشى مۇشۇنداق ھالەتكە يەتكەنلىكى
ئۈچۈن، ئالتاينىڭ گۇڭى جېڭىسقان بىلەن 2 ئامبى، 4 ئۆكىرـ
دەي ئىلى جاڭجۇڭىغا تۆۋەندىكىچە تەلەپنى قويغان:

«بىزنىڭ ھاكىمىيەت باشقۇرۇشىمىز قاتمۇ ـ قات قىيىنچىلىقـ
لارغا دۇچ كېلىۋاتىدۇ، بىرىنچىدىن، قوبدىنىڭ قاتناش مەسىلـ
سى قىيىن ھەم يىراق، ئىككىنچىدىن، قولىمىزدا ھەربى كۈچ
يوق. شۇڭلاشقا، ئالتاي بېيجىڭغا بىۋاستە قاراشلىق بولۇپ،
خەلقنى ھەربى كۈچ بىلەن باشقۇرۇشقا بېيجىڭدىن مەخسۇس
كىشى ئەۋەتىلسە».

بۇ تەلەپ ئىلى جاڭجۇڭى ئارقىلىق بېيجىڭغا يەتكۈزۈلـ
گەندىن كېيىن، 1905 ـ يىلى ئالتاينى باشقۇرۇشقا بېيجىڭدىن
شى فامىلىلىك بىر چىڭسەي كەلگەن. شى چىڭسەي ئىلىگە
ئولتۇرۇش بىلەنلا، ئەۋەلقى ئىچكى ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى
باشقۇرۇپ كەلگەن بىر گۇڭ، ئىككى ئامبى، تۆت ئۆكىردەينىڭ
ئۈستىگە ھەر بىر كىچىك قەبىلىگە بىردىن سۇمۇن زەڭگى
سايلىدى. شى چىڭسەي ئىككى يىلدىن كېيىن ئۆلۈپ كېتىپ
ئۇنىڭ ئورنىغا جۇڭ، ياڭ فامىلىلىك چىڭسەيلەر ئارقا ـ ئار

قىدىن كېلىشىپ ئىش بېشىغا ئولتۇرۇشتى. بۇلاردىن كېيىن 1911 - يىلى بېيجىڭدىن تورغۇت موڭغۇل پالتاۋاڭ دىگەن كىشى كېلىپ جىڭسەي بولدى. ئۇ ھوقۇقنى قولىغا ئېلىشى بىلەن ھاكىمىيەت تۈزۈمىگە نۇرغۇن ئۆزگىرىشلەر كىرگۈزدى. مەسىلەن: ئىلگىرى ئاجىنىڭ ئوغلى جېڭىسقان بىرتۇتاش باشقۇرۇپ كەلگەن 12 قەبىلە كېرەيىنىڭ ھەربىر قەبىلىسىگە بىردىن 12 تەيجى سايلىدى. ھەر تەيجىنىڭ قول ئاستىدا بىردىن ئۆكىردەي، بىر- دىن ئىككىگە قەدەر زالىڭ، بەشتىن ئالتىغا قەدەر زەڭگى بولدى. بۇنىڭ سىرتىدا ھەر يۈز ئۆيلۈك ئائىلىگە بىردىن يۈز بېشى بەلگىلەندى. يۈز بېشىنى خەلق «كۈندە» دەپ ئاتايتتى.

بۇ مەنسەپدارلارنىڭ ئۆزلىرى ئۆلۈپ كەتسە فېئودالىق قائىدە بويىچە ئەۋلات ئۇلاشتۇرۇپ، ئورنىغا بالىلىرى سايلىناتت- تى. مەسىلەن: كېرەي ئېلىنى كۆگەدايىدىن باشلاپ ئەلەن جۇن- ۋاڭغا قەدەر بەش ئەۋلات ئۇلاشتۇرۇپ سوراپ كەلدى. بۇنىڭدا بولۇپمۇ تورنىي (بەگ) نىڭ ئورنى پەقەت ئۆزگەرتىلمەيتتى.

پالتا ۋاڭ يۇقۇرقى مەنسەپدارلار بىلەن بىرلىشىپ تۇرۇپ ئالتاي خەلقىنى ئىلاندەك بوغۇپ، سۈلۈكتەك شوراشقا باشلىدى. خەلق رەھىمسىز ئېكىسپىلاتاتسىيىنىڭ چىدىغۇسىز جاپاسىنى تارتتى.

مەنسەپ ئىگىلىرىنىڭ ئالۋاڭلىرى پۈتۈنلەي خەلقتىن يىغىپ ئېلىناتتى. ئۇلارنىڭ بىر يىللىق ئالۋاڭ - ياسىغى تۆ- ۋەندىكىدەك ئىدى:

گۆش 12 كېرەي قەبىلىسىدىن يىلىغا بىرمىڭ قوي؛
تەيجىلەر ئۆزىگە قاراشلىق ئەلدىن 400 قوي؛

ئۆكىردەي 〃 〃 〃 100 قوي؛
زالىڭ 〃 〃 〃 30 قوي؛
زەڭگى 〃 〃 〃 20 قوي؛
يۈزبېشى 〃 〃 〃 10 قوي ئالاتتى.

بۇنىڭ سىرتىدا ھەر بىر تەيجىلەردە 4 ـ 5 چاپارمەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەر قايسىسى يىلىغا 12 قويدىن ئالۋاڭ ئالاتتى. ھەر ئايدا بىر ئات مىنىدۇ. بۇ ئالۋاڭ ـ ياساقتىن باشقا يەنە خەلق ھەر يىلى مەملىكەتكە 300 ئات تاپشۇرىدۇ. كېيىن مۇنداق ئات تاپشۇرۇش ئوت ئۇچى بېيجىڭغا ئۆزگەرتىلىپ بەش پىرسەن باج تۆلەيدىغان بولدى.

شۇنىڭ بىلەن بىللە ھەر بىر تەيجىلەر يىلىدا بىر نۆۋەت چاغانغا قۇتلۇقلاپ بارغاندا چىڭسەيگە تارتۇق ئۈچۈن سېمىز سويۇملۇق قوي، مىنىدىغان ئات يىغىپ ئاپىرىدۇ. ئۇلار چىڭسەيگە يولۇقۇش ئۈچۈن ئالدى بىلەن چىڭسەينىڭ قوگۇەن، تۇڭچىلىرىغا «سوغات» دەپ بىردىن ئېيىق، تۈلكە تېرىسى، يەنە بىردىن ئات بېرىپ ئاندىن شۇلارنىڭ خەۋەر قىلىشى ئارقىلىق چىڭسەيگە قاداق (خادا) دەپ بۆلغۈن تېرىسى سوغات قىلىپ يۈز كۆرۈشەتتى. ئۇ چاغدا بىر دانە بۆلغۈن تېرىسىنىڭ باھاسى 100 قويدىن ئارتۇغراق ئىدى. شۇ قاتاردا چىڭسەي يامۇلىدا 2 كاتىپ، 4 تۇڭچى، تەيجى ۋە ئەلدىن يىغىلغان 12 چاپارمەن تۇرىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممە خىراجىتى خەلقتىن ئېلىنىدۇ. كاتىپلار بىلەن تۇڭچىلار يىلىغا 30 قويدىن، چاپارمەنلەر يىلىغا 20 قويدىن ئالۋاڭ ئالىدۇ. ھەر ئايدا بىردىن ئات مىنىدۇ. ئۇ چاغدا ھۆكۈمەت خىزمىتى بىلەن ئەل ئىچىگە چىققان خىزمەتچىلەر بىر ئادەم بولسىمۇ، قونغان يەرلىرىدە

ئايرىم ئۆي تىكتىرىدۇ، قوناق ئېشىغا قوي سويغۇزىدۇ. سويۇل-
غان قوينىڭ قۇيرۇق يېغىغا تاپان ھەققى ئۈچۈن بىر چاي
قوشۇپ ئېلىپ بۇ نەرسىلەرنى ئالۋاڭ قاتارىدا تۆگمگە ئارتقۇ-
زۇپ ئەلدىن - ئەلگە توشۇپ يۈرۈۋېرەتتى. ئۇلار مۇشۇنىداق
يۈرۈشتە يىىوق بانىلارنى تېپىپ خەلقنى جازالاپ پالە ئالاتتى.
بۇ بانىلار: سويۇپ بەرگەن قويىۇڭ ئورۇق چىقتى، گۆشنى
ياخشى پۇشۇرماپسەن، ياكى مىنىدىغان ئات بىلەن ئالۋاڭ تۆگم-
لەرنى ۋاقتىدا يىغىپ بەرمىدىڭ دىگەنگە ئوخشاشلار. مۇشۇنى-
داق بانا - سەۋەپلەر ئازغىنە ئېنىغىراق بولۇپ قالسا «ئات
بېشى توققۇز» (بېشى ئات، ئاندىن قالغىنى ئۇششاق مال
ياكى بۇيۇملار بولۇپ 9 خىل نەرسە) پالى قويۇلاتتى، يالغان
بانا بولغان تەقدىردىمۇ ئەيىپ ھەققى دەپ ئات - چاپانلىق
ئالاتتى. بۇنداق زورلۇقلارغا قارشىلىق قىلىنسا «دۇرە» (تاياق-
قا بېسىپ) قىليناىدۇ. مۇشۇنداق يولسىز زۇلۇمغا قارشى چىقىپ
ئەرزى - دات ئېيتىشقا ھېچقانداق مۇمكىن بولمىغانلىقتىن
بىچارە خەلق شۇلارنىڭ دىگىنىنى بېرىپ يولغا سېلىپ قۇتۇ-
لۇپ قالاتتى. مۇشۇنداق زورلۇق - زومبۇلۇقلارنىڭ كاساپىتىدىن
خەلق ئۆز ۋاقتىدا كۆچۈپ ئالالماي مال بېقىش ئىشلىرىغا
جىق زىيان بولاتتى. مەسىلەن: مەن 7 - 8 ياش ۋاقتىمدا
ئالتاي شەھرىدىن قىزىل تۆرە دىگەن دارىن 50 ئەسكەر بىلەن
چوڭقۇر دىگەن يەرگە بارارمىش دىگەن خەۋەرنى ئاڭلاپ، بىزنىڭ
ئاۋۇل دارىنغا ئۇچىرۇشۇپ قالماسلىق ئۈچۈن بىر نەچچە كۈنلەر
تاغدىن چىقماي مۆكۈپ ئولتاردى. شۇنىڭ كاساپىتىدىن ئاۋۇل
دەل ۋاقتىدا كۆچەلمەي، ئۇلارنى چوڭقۇرغا باردى (ئۆتۈپ كەت-
تى) دىگەن سۆزنى ئاڭلىغاندىن كېيىنلا كۆچۈشتى. شۇ چاغدا
ئالتاي تاغلىرىغا قېلىن قار ياققان ئىدى. بىز بارىدىغان يې-

رىمىزگە ئات بىلەن يول ئېچىپ، ئادەتتە بىر كۆچۈپ بارىدىغان يولنى ئۈچ كۆچۈپ، كۆپ جاپا-مۇشەققەتلەر بىلەن ئاران يېتىپ بارغانلىقىمىز ئېسىمدە تۇرۇپتۇ.

ئۇ چاغدا ئاساسەن قىش ۋاقتىدا ھەر 25-30 كىلومېتىر يەرگە ئۆرتەڭ قۇرۇلىدۇ (ئۆرتەڭ دېگىنى ھۆكۈمەت خىزمەتچىلىرىگە مەخسۇس قونالغۇ جاي)، ھەر بىر ئۆرتەڭدە ئوت-چۆپ، سويىدىغان قوي، ئىچىدىغان چاي، مىنىدىغان ئات، يۆك ئارتىدىغان تۆگە ئالدىن-ئالا تەييارلاپ قويۇلىدۇ. ئۆرتەڭلەردە ئۆرتەڭ بېشى، ئوت-سامان ئىشچىسى، ئاشپەز قاتارلىق ئادەملەر بولىدۇ. ھەربىر ئۆرتەڭنىڭ قىشلىق چىقىمى 4 ئايلىق مۆلچەر بىلەن بىر مىڭ قويدىن ئارتۇغراق بولىدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا ئۇ چاغدا ئالتاي ۋەزىيىتىدىكى ئالاھىدە ئېغىر بىر ئەھۋال: ئالتايدا تېرىقچىلىق بولمىغانلىقتىن ئاشلىق يوق دېيەرلىك ئىدى. ھۆكۈمەت ئادەملىرىگە لازىملىق ئاشلىق تارباغاتايدىن توشۇلاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن مىڭلىغان تۆگە كارۋانلىرى ئالتاي، تارباغاتاي ئارىلىقىدا قىشمۇ-ياز ئاشلىق توشۇپ توختىماي مېڭىپ تۇراتتى. يولدا ئۆلۈپ، يوقىلىپ كەتكەن تۆگىلەرگە ھۆكۈمەت تۆلەم بەرمەيدۇ، چىقىم بولغان تۆگىلەر خەلق ئۈستىدىكى چىقىم دەپ ھېساپلاپ، تۆگە ئىگىلىرىگە خەلقتىن تۆلىتىپ ئېلىپ بېرىلىدۇ. بۇنىڭدا بىر تۆگە 20 قويغا، بىر ئات 7 قويغا باھالىنىدۇ، بۇ سېلىق بولۇپمۇ كەمبەغەل چارۋىچىلار ئۈچۈن ئېغىر ئاپەت ئىدى. ئېنىغراق قىلىپ ئېيتقاندا كەمبەغەل چارۋىچىلار ئىككى تەرەپلىمە زىيانكەشلىككە ئۇچرايتتى. بىرىنچىدىن، ئۇلاردا تۆگە بولمىغانلىقتىن ئاشلىق توشۇش ئۈچۈن ئادەم چىقىرىشقا توغ-

را كېلەتتى، ئىككىنچىدىن، مال بىلەن تۆلىنىدىغان ھەر خىل چىقىملارنى بايلار بىلەن ئوخشاش تۆلەيتتى. بايلار ئادەم ئاجـراتماي تۆگە ئەۋەتەتتى.

ئۇ چاغدا ھۆكۈمەت ئورگانلىرى ۋە ھەربى ئـورۇنلارنىڭ قالايمىقان ئوتتۇنىدىن تارتىپ ئات ـ ئۇلاقنىڭ يەم ـ خەشەكلىرىـگىچە بولغان تەمىنلەش خەلق ئـۈستىدە بـولاتتى، شـۇنىڭدەك تاغلىقلار شەھەرگە كىرگەندە، شەھەر ھۆكۈمرانلىرىنىڭ زۇلـمىـغا ئۇچرايتتى. مەسىلەن: تاغدىن كېرەكلىك نـەرسىلەر سېتىۋېـلىش ئۈچۈن بازارغا كەلگەن كىشىلەرنىڭ ئـات ـ ئـۇلاقلىرىنـى ھاشاغا تۇتۇۋېلىپ، ئۆزلىرىنى ھەقسىز ئەمگەك قىلىشقا مـەجبۇر قىلاتتى، قىش كۈنلىرى قار تازىلىتاتتى، مۇنداق ئـەمگەكلەرگـە ھەق بەرمىگەنىنىڭ ئۈستىگە تاماقنى ئۆزىدىن يەيتتى. شـۇنىڭ ئۈچۈن ناھايىتى زۆرۈر ئىش بولمىسا كىشىلەرنىڭ شـەھەرگـە كەلگۈسى كەلمەيتتى، قورقـاتتى، شەھەرگە بـارماسقا زادى ئـىلاجى بولمىغاندا، شەھەردىن 20 ـ 30 كىلـومېتىر جايغا ئـات ـ ئـۇلاقلىرىنـى يـوشۇرۇپ قويۇپ ئـاندىن ئـۆزلىرى شـەھەرگـە كىرەتتى.

پالتا ۋاڭنىڭ ھـۆكۈمرانلىق قىلىپ تـۇرغان ۋاقتىدىكـى شەپقەتسىز زۇلۇم دەستىدىن يەرلىك خەلقلەر ئۆزلىرىنىڭ ئاتاـبوۋىلىرىدىن تارتىپ ماكان قىلىپ كەلگەن جايلىرىدا تۇرالماي قېچىپ كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولۇشتى. مەسىلەن: تۆت بەگـنىڭ بىرسى بولغان جاقىپ تەيجىنىڭ چېكىدىن ئاشقان ئـالـۋاڭ ـ ياساق زۇلمىغا ئۇچرىغان 300 ئۆيلۈك پۇخرا 1913 ـ يىـلى قالى زەڭگىنىڭ باشلامچىلىقى بىلـەن، جاقىپنىڭ ئـالۋاڭ يىغىشقا ئەۋەتكەن چاپارمىنىنى باغلىۋېلىپ، ساۋەن، مـانـاس،

قۇتۇبى ناھىيىلىرىگە كۆچۈپ كېلىپ ئورۇنلاشتى. شۇنىڭدەك
چىڭگىل، كۆكتوقاي ناھىيىلىرىنى ماكان قىلغان بۇۋراتاي، باق-
راي، قالىبىل، جاپار تەيجىلەر باشلىغان ئەللەر ئالتايدىن قېچىپ
گۇچۇڭ، مورى، بارىكۆل ناھىيىلىرىگە كېلىپ ئولتۇراقلاشتى (پال-
تا ۋاڭ ھاكىمىيەت بېشىدىن كەتكەندىن كېيىن باقراي، قالىبىل،
جاپار ئەللىرى بىلەن ئالتايغا قايتىپ باردى، بۇۋراتاي باشلى-
غانلىرى بارىكۆلدە قېپقالدى).

ئۇلارنىڭ قېچىپ كېتىشىدىكى كونكرېتنى سەۋەپلەر
تۆۋەندىكىچە: ئالتاينىڭ بەنسى جاڭگۇەنى ① پالتا چىڭ
ۋاڭنىڭ ئۆتكەنكى ھەددىدىن تاشقىرى ئېكسپىلاتاتسىيىسىنىڭ
سىرتىدا ئىچكى ئۆلكىلەرگە ياردەم بېرىش دىگەن باھانە بى-
لەن ئالتاي خەلقىدىن تەخمىنەن 3000 تۆگە، 3000 ئات، 500
ئۆكۈز، 1000 سىيىر، 1000 قوي يىغىۋالدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە
بۇ ماللارنى يىغىدىغان ھۆكۈمەت خىزمەتچىلىرى ھىلە-مىكىر،
قورقۇتۇش يولى بىلەن خەلقتىن كۆپلىگەن كۈمۈش پۇل ۋە ماللارنى
قاقتى-سوقتى قىلغان. مۇشۇ سەۋەپلەردىن چىڭگىل، كۆكتوقاي
ئەللىرى نارازىلىق بىلدۈرۈپ يۇقۇرىغا ئەرز تۇتقان. بۇ ئەھۋال
ھۆكۈمەتكە قارشىلىق قىلغانلىق دەپ قارىلىپ ئەل باشلىقلى-
رىنى تۇتۇشقا ھۆكۈمەت تەرەپتىن يۈزدەك قوراللىق ئەسكەر
چىقىرىلغان. مۇشۇنداق قىستاشلار تۈپەيلىدىن ئەلنىڭ كۆپ
قىسمى تيانشان بويلىرىغا، بىر قىسمى قوبداغا كۆچۈپ كې-
تىشكەن. يەنە بىر تەرەپتىن 1913-يىلى موڭغۇلىيىدە قوزغۇ-
لاڭ بولۇپ، موڭغۇلىيە ھۆكۈمىتى قوبدا قازاقلىرىنى موڭغۇلىيە-

① بەنسى جاڭگۇەن — ئىش باشقۇرغۇچى ئەمەلدار مەنىسىدە

نىڭ ئىچكى تەرىپىگە ھەيدەپ كۆچۈرمەكچى بولغان. بۇ چاغدا سۇگۇرباي (گېنېرال دەلىلقاننىڭ دادىسى) دىيارىدىكى 1000 غا يېقىن ئائىلە ئالتايغا قېچىپ كېلىۋالغان. قىلاڭ دېگەن كىشى دىيارىدىكى بىر بۆلۈم خەلقنى موڭغۇلىيىدىن ئەسكەر چىقىپ ئۇلانباتۇر تەرەپكە ھەيدەپ كەتكەن. شۇ چاغدا، ئالتاي قازاقلىرى مۇشۇ ئىش تۇغرۇلۇق قوبدا موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرى بىلەن سوقۇشقان، ئۇلارنىڭ ئادەملىرىنى ئۆلتۈرۈپ، ماللىرىنى بۇلىغان. مۇشۇنداق تالان-تاراج قىلىش ۋەقەلىرى توختىماي يۈز بەرگەنلىكتىن موڭغۇلىيىدىن ئەسكەر كېلىپ خەلقنى بۇلايدىكەن دېگەن تەشۋىش ئىچىدە خەلق كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان.

يۇقۇرىدا ئېيتىلغان ئىككى خىل سەۋەپتىن تاشقىرى خەلقنىڭ ئۆز ئىچىدىكى مەنسەپدارلارغا بولغان نارازىلىقلىرىمۇ كۈچلۈك ئىدى. بۇنىڭ پاكىتلىرى؛ 1912-يىلى تاربىاغاتايدا مامىربېك تۆرە بىلەن كۆبەن دېگەن كىشى سوتلۇشۇپ تارباغاتاينىڭ سەنزىنى مامىربېك تۆرىنى سوتقا بەرمەكچى بولغاندا، مامىربېك 40 ئادەم بىلەن ئالتايغا قېچىپ بارغان. ئالتايدىكى جېڭىسقان تۆرە ئۆزىنىڭ يېقىن تۇققىنى ھەم كىملىنىنى، خادىۋاڭنىڭ دادىسى مامىربېكنى تۆت بەگنىڭ بىرسى بولغان مەممى دېگەن ئادەمگە تاپشۇرۇپ مېھمان سۈپىتىدە كۈتكۈزگەن. مەممى 40 ئادەمنى قىشىچە مېھمان قىلغان، مېھمان كۈتۈش ئۈچۈن كەتكەن چىقىمنى تولدۇرۇۋېلىش ئۈچۈن ئالتاي ۋە قوبدا كېرەيلىرىدىن 40 مىڭ قوي يىغىۋالغان.

1912-يىلى پالتاچىڭۋاڭ ئالتاي بىلەن قوبدىنى ماكان قىلغان قازاق-موڭغۇللارنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە زەكەرىيە

تۆرە بىلەن بايموللىنى بېيجىڭدا ئېچىلغان دازۇڭتۇڭ سايلاش قۇرۇلتىيىغا ئەۋەتكەن.

1913 ـ يىلى زەكەرىيە، زۇڭتۇڭ يۈەن شىكەيدىن «زاسىق بېيسى» دىگەن مەنسەپ ئېلىپ زەر پاگونلىرى قادالغان مەنسەپ چاپىنىنى كىيىپ قايتتى. زەكەرىيە بېيسى بولۇپ كەلگەندىن كېيىن بۇرۇنقى تۆت بەگنىڭ بىرسى بولغان مەمىمۇ بېيسى مەنسەۋىگە كۆتىرىلىپ، زەكەرىيە بىلەن مەمىي ئالتايدىكى ئون ئىككى كېرەي قەبىلىسىنى 6 قەبىلىدىن بۆلۈۋېلىپ هۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلىدى. دەل مۇشۇ چاغدا خەلق ئىچىدە: جۇڭخۇا مىنگو قۇرۇلىدىغان بوپتۇ، هاكىمىيەت ئۈستىگە خەلق ئۆزى سۆيگەن ئادەملىرىنى سايلايدىكەن، خەلقنى ئىزىش ـ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش چەكلىنىدىكەن، دىگەن گەپلەر تارقالغان ئىدى. لېكىن زۇلۇم بۇنىڭ بىلەن توختاپ قالمىدى، بەلكى ئاۋالقىدىنمۇ كۈچىيىپ كەتتى.

1914 ـ يىلى زەكەرىيە بېيسى بىلەن بېيلى ئەلەن (بېيلى ـ مەنسەپ ئېتى) بايموللا قاتارلىق بىر مۇنچە كىشىلەر بىلەن ئۈرۈمچىگە كەلدى. ئۇلار: «ئالتايدىن تيانشان بويلىرىغا كۆچۈپ كەلگەن قازاقلارنىڭ ئولتۇراقلاشقان يەرلىرىنى ۋە هاكىمىيەت ئىشلىرىنى ئۆزىمىز باشقۇرساق» دىگەن تەلەپنى قىلىپ ياڭ زېڭشىن بىلەن كۆرۈشتى. ياڭ زېڭشىن بۇلارنى قوبۇل قىلغان ۋە ئالتاينى ئۈرۈمچى تەۋەلىكىگە ئۆتكۈزۈش، ئەلەنگە جۇنۋاڭلىق مەنسۈى بېرىش هەققىدە ئىلتىماس سۇنغان. لېكىن شۇ چاغدىكى ئالتاينىڭ بەنسى جاڭگۇەنى ئالتاينىڭ ئۈرۈمچىگە قاراشلىق بولۇشىغا قوشۇلمىغان.

1918 ـ يىلى پالتا ۋاڭدىن كېيىن ئالتايغا هۆكۈمدارلىق قىلىپ كەلگەن شىڭ فامىلىلىك بەنسى جاڭگۇەن يۆتكىلىپ،

ئـۇنىڭ ئورنىغا ياڭ فامىلىلىك بەنسى جاڭگۇەن كېلىپ ئىش بېشىغا ئـولتۇرغـان ئىدى. بۇ كىشى ئىش باشقۇرۇپ تۇرغاندا ئۆزىگە قاراشلىق ھەربىلەر ئىچىدە ئۆزگىرىش بولىدۇ، ھەربىـلەر بىر نەچچە ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ جاڭگۇەننى تۇرمىگە ئـالىدۇ، ھاكىمىيەتنى ھەربىلەر تارتىۋالىدۇ، ياڭزېڭشىن ئالتايدا بولغان بۇ قوزغىلاڭ ۋەقەسىنى بېيجىڭغا مەلۇم قىلىدۇ. بېيجىڭ ھۆكۈـمىتى ياڭزېڭشىنگە قوزغىلاڭنى دەررو ھەربى كۈچ بىلەن بـاسـتۇرۇپ ھاكىمىيەتنى قولغا ئېلىڭلار، ئالتاي بۇندىن كېيىن ئۈـرۈمچىگە قارىسۇن، دەپ بۇيرۇق بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن 1919 ـ يىلى يـاڭ زېڭشىن ئۈرۈمچىدىن جۇ فامىلىلىك بىرسىنىڭ قۇـماندانلىقىدا 400 نەپەر قۇراللىق ئەسكەرنى ئالتايغا ئەۋەتىدۇ. ئـۇلار ئـالتايغا كېلىپ قـوزغىلاڭ باشلىقلىرىدىن بىر ـ ئىككى كىشىنى ئېتىپ تاشلاپ ھاكىمىيەتنى قايتا قـولغا ئـالىدۇ ۋە ھاكىمىيەت ئورگىنى بولۇپ كەلگەن بەنسى جاڭگۇەن مەھكىمىـسىنى داۋىيلىك مەھكىمىسىگە ئـۆزگەرتىدۇ. مـەھكىمە بـاشلىقى داۋىيلىك دەپ ئـاتـالدى، ئالتاينى ئۈرۈمچى باشقۇرىدىغان بولدى.

1920 ـ يىلى ئەلەنگە بېيجىڭدىن جـۇڭۋاڭلىق مـەنسەپ تەسدىقلىنىپ كەلدى، شۇ يىلى قوبدا يېرىدىكى چىرۇچى قەبىـلىسى ئىچىدە ھـوقۇق تالىشىش بـولۇپ، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى قىيىۋبايغا، يـەنـە بىر قىسمى سۇگۇرباي تەيجىنىڭ ئورنىدىكى ئوغلى دوربىتقانغا قاراشلىق بولۇپ ئىككىگە بۆلۈندى. ئـۇلارـنىڭ ئارىسىدىكى زىددىيەتلەر كۈچـىيىپ، قىلاڭ بىلەن دوربىتـقانلار قىيىۋباينى ئۆلتۈردى.

سارسۇمبىدا (ھازىرقى ئالتايدا) تۇرغان داۋىيلىك بۇ مەـسىلىنى ھـەل قىلىش ئۈچۈن ۋېي فامىلىلىك ئادەمنىڭ قـۇـ

ماندانلىغىدا ئەسكەر ئەۋەتىپ، قىلاڭنىڭ بېشىنى كەستى، دوربىتقان تەيجىلىك ئورنىدىن ئېلىپ تاشلاندى. ئورنىغا ئۆكسى دەلىلقان ۋارىسلىق قىلدى. مۇشۇ يىلىدىكى يەنە بىر يېڭىلىق، بۇرچىندا بىرىنچى قېتىم ناھىيىلىك ئىدارە قۇرۇلدى. ئۇنىڭدىن بۇرۇن ئالتايدا ناھىيىلىك ھۆكۈمەت كۆرۈلۈپ باقمىغان.

ناھىيە تەسىس قىلىنغاندىن كېيىن بۇرۇندىن بار دىخانچىلىق يەرلەرنى خوۇغا ئايرىپ يەر خېتى تارقاتتى. بۇنىڭدا خوۇغا يېزىلغۇچىلار ئاساسەن ئولتۇراق خوۇيزۇ، ئۇيغۇر ۋە خەنزۇلار ئىدى. قازاقلارنى چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، دەپ ئۇلارغا يەر بېرىلمىدى. قازاقلارنىڭ ئىچىدىكى ئايرىم ئەمەلدارلار تېرىلغۇ يەر ئالدى. مەسىلەن: خانافىيە بېيسى قاتارلىقلارغىلا يەر بېرىلدى. خوۇغا يېزىلغۇچىلار ئەمگەكچى خەلق بولماستىن، بەلكى بايلار ئىدى. ئۇلار ئۆزلىرىگە تەككەن يەرلەردە ئەمگەكچىلەرنى ياللاپ ئىشلەتتى. ھۆكۈمەت 100 مو يەرنى بىر خوۇ دەپ ھېسابلاپ خوۇ بېشىغا 40 كۇرە (4 دادەن) بۇغداي سېلىق ئالىدىغان بولدى. بۇ سېلىقنى ئاشلىق مەھسۇلاتىنىڭ بولۇش-بولماسلىقىغا قارىماي تۆلەش مەجبۇرىيەت ئىدى. بۇ سېلىق تاپشۇرۇلغاندا ئاشلىقنى تولۇق پاكىزىلەپ، ئۆلچەم كورىسىگە چىڭداپ قاچىلاپ، ئادەتتىكى ئۆلچەمدىن ئاشۇرۇپ ئالاتتى. شۇنداق قىلىپ ھۆكۈمەت مۇشۇ ئۇسۇل بىلەن كۆرسەتكۈچتىن ئىككى ھەسسە ئوشۇق ئاشلىق يىغىۋالاتتى. بۇنداق زورلۇققا چىدىيالمىغان ئەز، بوتىغان دىگەن زالىڭلار خوۇغا يېزىلىپ ئالغان يەرلەرنى باشقا خورجالارغا ئۆتكۈزۈپ بېرىشكە مەجبۇر بولدى.

ئۇ چاغدا، يەرلىك فېئوداللاردا «شەنجاڭ تېرىلغۇ يەرلەر بىلەن دېخانلارنىلا باشقۇرىدۇ. كۆچمەن خەلق بىلەن كارى بولمايدۇ» دىگەن چۈشەنچە بار ئىدى. ئەمەلىيەتتە، شەنجاڭ ئومۇمى يۈزلۈك ھۆكۈمرانلىق قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى. شۇ يىلى كۈزدە جاقىپ تەيجى قابا ناھىيىسىگە ئورۇنلاشقان قازىبېك ئۇرۇغىدىن 400 دانە قوي يىغىپ ھەيدەپ بۇرچىن ئۆتكىلىدىن ئۆتىۋاتقاندا شەنجاڭغا يولۇقۇپ قالىدۇ. شەنجاڭ جاقىپتىن: مۇنچىۋالا جىق قوينى نەدىن ھەيدەپ كەلدىڭلار؟ دەپ سورىغاندا، جاقىپ تەيجى: سىلەر دېخانچىلىق يەر بىلەن خۇرجالارنى باشقۇرۇشتىن، ھۆكۈمەتتىن پۇل ئېلىشتىن باشقا نىمىنى بىلىسىلەر؟ بىز سىلەرگە ئوخشاش دۆلەتتىن مۇئاش ئېلىپ تۆت تامنىڭ ئىچىدىلا ياتمايمىز. بىز كۆچمەن خەلق باشلىقلىرىنىڭ خەلقتىن ئالىدىغان پۇلى (مۇئاشى دىمەكچى) مۇشۇ! -دەپ جاۋاپ بەرگەن. بۇ سۆزنى ئاڭلىغان كىشىلەر: «پاھ! جاقىپ تەيجىنىڭ يۈرىگى چوڭ ئادەم ئىكەن، شەنجاڭنى گەپ بىلەن سوقۇۋەتتى. شەنجاڭ گەپ تاپالماي ئاغزى ئىستىلىپلا قالدى» دەپ جاقىپنى بىر مەزگىل كۆككە كۆتىرىپ ماختاپ يۈرۈشتى.

شەنجاڭ جاقىپنىڭ بۇ سۆزىنى كۆڭلىگە پۈكۈپ پۇرسەت كۈتۈپ يۈردى. لېكىن بۇنىڭدىن جاقىپ خەۋەرسىز ئىدى.

شۇ يىلى 11-ئايدا جاقىپ تەيجىنىڭ ئوغلى ئوسمان، ئېسەغاسى ئۇرۇغىدىن قانجىغا دىگەن كىشىنىڭ تۇل قالغان خوتۇنىنىڭ موزايلىق يالغۇز كالىسىنى تارتىۋېلىپ سويۇپ يەيدۇ. بۇ زورلۇققا چىدىمىغان تۇل خوتۇن قازىبېك ئېسەغاسى ئۇرۇغلىرىنىڭ باشلىغى بولان دىگەن كىشىگە ئەرز قىلى-

دۇ، جاقىپ تەيجى بارقى ئۆرۈغىدىن بولۇپ، ئېسەغاسى قازى-
بېك ئۆرۈغلىرىنى خالىغانچە بوزەك قىلىپ كەلگەن ئىدى.
بۇلان بىلەن جاقىپنىڭ ئۆزئارا زىددىيەتلىرى كۈچلۈك ئىدى.
بۇ زىددىيەت ئىچىدە تۇرغان بۇلان تۇل خوتۇننىڭ ئەرزىنى
بانا قىلىپ، تۇل خوتۇنغا ئادەم قوشۇپ بۇرچىننىڭ شەنجاڭغا
ئەرز بەرگۈزىدۇ. شۇ قاتاردا بۇلان ئۆزىمۇ جاقىپ تەيجىنىڭ
ئېسەغاسى، قازىبېك ئۆرۈغلىرىنى ھەددىدىن تاشقىرى بوزەك
قىلىشلىرى، ئېغىر ئالۋاڭ-ياساق ئېلىش ئەھۋاللىرىنى ئەرز
قىلىپ ئىككى ئۆرۈغدىن 40 ئادەم ئەگەشتۈرۈپ شەنجاڭغا
ئەرزگە كېلىدۇ. بۇرچىن شەنجاڭى تۇل خوتۇننىڭ ۋە باشقا
خەلقنىڭ ئەرزلىرىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن ئوسمانىنى
چاقىرتىپ تۈرمىگە قاماپ قويىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە خەلقنىڭ
ئەرزلىرىنى ئېنىقلاش ئۈچۈن جاقىپنىمۇ چاقىرتىپ بۇلان
بىلەن يۈزلەشتۈرىدۇ. نەتىجىدە بۇلان بىلەن جاقىپ شەنجاڭ-
نىڭ ئالدىدا دەۋالىشىدۇ. جاقىپ ئۆزىنىڭ خەلقتىن 1500
قويىنى ئورۇنسىز ئالغانلىقىنى بويىنىغا ئالىدۇ. يەنە ئېشەي
ئىسىملىك (جاقىپنىڭ سودا ۋاكالەتچىسى) كىشىگە يالغان
ھۆججەت بىلەن 150 تۇياق قوي ئېلىپ بەرگەنلىكىنى ئىقرار
قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بولان شەنجاڭنىڭ ئالدىدا ئېشەيدىن
150 قويىنى نەق قايتۇرۇۋالىدۇ. جاقىپ قالغان 1500 تۇياق قويىنى
1921-يىلىنىڭ 5-ئېيىدا تۆلەشكە تامغا بېسىپ ھۆججەت
بېرىدۇ.

لېكىن ئالتايدىكى ۋاڭ، گۇڭ ۋە 4 بەگ ئۆزئارا بىر-
لىشىپ جاقىپقا يار-يۆلەك بولىدۇ. ئۇلار جاقىپقا قوي تۆلەتمەس-
لىك ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ئوسماننى تۈرمىدىن بوشىتىۋېلىش مەقسىدىدە

ھەركەت قىلىدۇ، شەنجاڭنىڭ ئۈستىدىن ئۈرۈمچىگە ئەرز بېرىدۇ. لېكىن ھېچ نەتىجە چىقىرالمايدۇ. شەنجاڭمۇ بۇلارنىڭ ھەرىكەتلىرىگە پىسەن قىلمايدۇ. ئۇلار نائىلاج قوبىق-ساۋىرنىڭ تورغۇت چىڭۋاڭىغا مۇراجىئەت قىلىدۇ، تورغۇت ۋاڭنىڭ سوردۇپلىشى ئارقىلىق ئوسمان 1921-يىلى 2-ئايدا تۈرمىدىن بوشۇنۇپ چىقىدۇ. شەنجاڭ جاقىپنىڭ ئۆز ۋاقتىدا ئالۋاڭ توغرۇلۇق ئېيتقان سۆزىنى كۆڭلىگە پۈكۈپ قويۇپ، بۇ تەدبىرنى ئىشلىتىشى، ئالتايدىكى فېئودال مەنسەپ ئىگىلىرىگە بېرىلگەن تۇنجى زەربە بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەيۋىسىنى يەرگە ئۇرۇدۇ.

ئۇ زاماندىكى ھۆكۈمەت ئەمەلىيەتتە ئادىل بولمىسىمۇ، يەرلىك خەلق شەنجاڭنىڭ زومىگەر جاقىپقا مۇنداق زەربە بېرىشىنى كۆرۈپ «خەلقچىل، ئادىل جۇڭخۇا مىنگو دېگەن ھۆكۈمەت مۇشۇنداق بولىدىكەن» دەپ سۆز-چۆچەك قىلىشىپ يۈردى.

1921-يىلى ئەلەن ۋاڭ، خانافىيا بېيسىلەر ئۈرۈمچىگە كېلىپ، ياڭ زېڭشىنغا نۇرغۇن سوغاتلار بېرىش ئارقىلىق كۆرۈشتى. نەتىجىدە ھەر ئىككىسى ئۆز قارمىقىدا 300 دىن ئەسكەر تۇتىدىغان بولۇشتى، قوغۇشۇن ئوقلۇق توققۇز ئاتار، پەرەڭ مىلتىق، كۆپلىگەن ئوق-دورا ۋە بىر مۇنچە ھەربىي تەمىنات-خىراجەتلەر ئېلىپ قايتىشتى. بۇ ھەربىلەرنىڭ ۋەزىپىسى ئالتاينى ساقلاشتىن ئىبارەت. بۇ قېتىم ئەلەن ۋاڭ تىميانشان باغرىدىكى قازاقلاردىن 150 نەپەر ئەسكەر ئالدى. شۇ يىلى 5-ئايدا سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىدىن يېڭىلىپ قاچقان گېنېرال باكىچ باشچىلىقىدىكى 10 مىڭ ئاق ئورۇس ئەسكەرلىرى تارباغاتاي ئارقىلىق ۋەتىنىمىز تېررىتورىيىسىگە ئۆتۈپ ئالتايغا كەلدى. ئالتايدىكى جۇداۋيىڭ ئۇلارنى كىرگۈزمەسلىك ئۈچۈن

ئېرتىش دەرياسىغا ئەسكەر ئەۋەتىپ ئۇلارنىڭ يولىنى توسىدى.
باكىچ توسقۇچىلارنى بېسىپ ئۆتۈپ سارسۇمبە شەھرىگە كىر-
ۋالدى. باكىچنىڭ ئەسكەرلىرى شەھەرگە كىرگەن چاغدا، جۇ-
داۋىيىڭ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى بىلەن
بۇرچىنىنىڭ شەنجاڭى ئۇرۇمچىگە قېچىپ كەتتى، بۇ چاغدا ئەلەن
ۋاڭ بىلەن خانافىيالار جىمىنەيدىكى ئەلەن ۋاڭ ئاۋۇلىدا ئى-
دى. ئەلەن ئۆز ئۆيىدە قېلىپ، خانافىيا بېيىسى ئالتايغا بېرىپ
باكىچ بىلەن ئۇچراشتى.

باكىچ خانافىياغا:«بىز قىزىللاردىن يېڭىلىپ قېچىپ كەل-
دۇق، بۇ يەردە ھۆكۈمەت قۇرۇپ ئەل سورىمايمىز، داۋىيىڭنى
بىز ئۆلتۈرمىدۇق، ئۆزىنى ئۆزى ئېتىپ ئۆلتۈرۈۋالدى. سىلەر
ئۆزەڭلەرنى ئۆزەڭلەر باشقۇرۇڭلار» دەپتۇ.

شۇنىڭ بىلەن خانافىيا بېيىسى ۋاقىتلىق داۋىيىڭ بولۇپ
سايلاندى، داۋىيىڭنىڭ ئورۇنباسارلىقىغا زەكەرىيەنىڭ
ئوغلى ساغىدۇللا بېيىسى، ئۆمەرتاي ئوغلى ئەبىلمەجىن
گۆڭلار بەلگىلەندى.

باكىچلار قازاق-موڭغۇللارغا ۋە ئاۋالدىن ئورۇنلىشىپ
قالغان خەنزۇ دېخانلارغا تەگمىدى. ئۇيغۇر سودىگەرلەرنىڭ
ۋە خەنزۇ-خۇيزۇ بايلىرىنىڭ مال-مۈلۈكلىرىنى بۇلاپ-تالى-
دى، ئالتۇن قازغۇچىلارنىڭ مۈلۈكلىرىنى ئالدى. بۇنىڭدىن
باشقا خانافىيا باشچىلىقىدىكى مەنسەپ ئىگىلىرى باكىچ
ئەسكەرلىرىنىڭ تەمىناتى ئۈچۈن ئالتاي، قوبدا قازاقلىرىدىن
10 مىڭ قوي، 3000 كالا، 1000 دانە ئات يىغىپ بېرىدى-
غان بولۇپ، مەخسۇس ئادەم بەلگىلىدى ۋە باكىچنىڭ ئەس-
كەرلىرىنى قوشۇپ ئەۋەتىپ، يۇقۇرىدا ئېيتىلغان ماللارنى

يىغىپ بېرىشتى. بۇ مالنىڭ جىمىنەي ناھىيىسىگە تەقسىم قىلىنغان قىسمىنى ئەلەن باشچىلىقىدىكىلەر بېرىشكە ئۇنىمىدى. قوبدا قازاقلاردىن قىيۇۋباي باشلىغان ئەل بەرگەن بولسىمۇ، دوربىلتقان، دەلىلقانلار قارمىغىدىكى ئەل بەرمىدى.

بۇ چاغدا جاڭ مىڭيۈەن دىگەن سىلىك 800 ئەسكەر بىلەن ئالتاينى بوشىتىۋېلىش ئۈچۈن ئۈرۈمچىدىن يولغا چىقىدۇ. بۇلار قوبۇقتا يېتىپ بارغاندا، ماي قاپچىغاي چېگرىسى ئارقىلىق سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى بىلەن ئالاقىلىشىپ، شۇ جايدا توختاپ تۇردى. 8 ـ ئايدا سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى جىمىنەي، ئالقابېك چېگرىلىرىدىن ئۆتۈپ باكىچ بىلەن سوقۇشۇپ، ئۇلارنى ئالتايدىن قوغلاپ چىقاردى. باكىچ ئەسكەرلىرى بىلەن ئورمىگەيتى داۋىنى ئارقىلىق قويداغا ئۆتۈپ، ئات، كالا، قويلارنى بەرمىدىڭ دىگەن بانا بىلەن دوربىلتقان بىلەن دەلىلقان ئىككىسىنى تۇتۇۋالىدۇ ھەم ئۇلارنىڭ ئاۋۇللىرىنى بۇلاپ، دوربىلتقاننى ئېتىپ ئۆلتۈرۈدۇ. دەلىلقان قېچىپ قۇتۇلۇپ كېتىدۇ.

باكىچ كەتكەندىن كېيىن قوبۇقتىكى جاڭ سىلىك ئالتايغا كېلىپ داۋىيىڭ بولدى، قىزىل ئارمىيە ئالقابېك، جىمىنەي چېگرىلىرى ئارقىلىق ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كەتتى. كىشىلەر بۇ چاغدا، خانافىيا باكىچقا سېتىلىپ كەتتى، ھۆكۈمەت چارە كۆرۈشى مۇمكىن دەپ يۈرۈشتى، لېكىن خانافىيانى جاڭ داۋىيىڭ ئالتاي خەلقىنى قاچقۇنلارغا تالان ـ تاراج قىلدۇرماي ساقلاپ قالدى، دەپ مەدھىلەپ مۇكاپاتلىدى.

شۇ يىلى ئالتاي خەلقى زور دەرىجىدە ئېغىرچىلىققا دۇچار بولغان يىل بولدى، مەسىلەن: ھەر خىل قالايمىقانچىلىق بولۇش-

تەن تاشقىرى باكىچ ئەسكەرلىرىنىڭ ئالۋاڭ - ياساقلىرى خەلققە نۇرغۇن زىيان يەتكۈزدى، بۇ ئاۋارىچىلىقلار سەۋەبىدىن دىخانلار ۋاقتىدا تېرىقچىلىق قىلالمىدى، قىشلىق ئوت - چۆپ تەييارلانمىدى. شۇنداق قىلىپ 1921 - يىلىنىڭ چىقىشى، 1922 - يىلىنىڭ كىرىشىگە، قىش ۋە كۆكلەم ئايلىرىدا مال چارۋا «ئاق سۆگەك» جۇتقا ئۇچرىدى. خەلق ئېغىر ئاچارچىلىقتا قالدى، شۇ يىللىرى ئالتايدا ئىككى مىڭدىن ئارتۇق ئادەم ئاچلىقتىن ئۆلۈپتۇ، دىگەن سۆزلەر بولغان ئىدى.

1922 - يىلى جاقىپ تەيجى ئۆزى ئىقرار قىلىپ تىلخەت بەرگەن 1500 قوينى تۆلىمىگەننىڭ ئۈستىگە ئىسەغاسى، قازبېك ئۇرۇغلىرىنى رەھىمسىزلىك بىلەن ئىزىپ، بوزەك قىلىشىنى توختاتمىدى. بۇنىڭغا قارشى بۆلان باشچىلىقىدىكى ئىسەغاسى، قازبېك ئۇرۇغلىرى 90 ياشلىق داۋۇت دىگەن يۇرتىنىڭ ئاقساقالى باشلىق 70 ئادەم قول قويۇپ جاقىپنىڭ ئەلگە قىلغان زۇلۇملىرى، خەلقنىڭ ئۇنىڭ يۇرت سورىشىغا نارازى ئىكەنلىكى ھەم تىلخەت بەرگەن 1500 قوينى تۆلىمىگەنلىكى ھەققىدە جاڭ داۋيىڭغا ئەرز قىلدى. بۇ ئەرزنىڭ روھى بويىچە دەۋا سورۇلۇپ ئالتايدىكى يۇقۇرى دەرىجىلىك فېئوداللار تەرىپىدىن ئەينى ۋاقىتتا جاقىپقا بۆلۈپ بېرىلگەن 5 زەڭگى ئەل، يەنى 800 ئۆيلۈك نوپۇس تارتىۋېلىنىپ، بۇ قېتىمقى دەۋادىن كېيىن جاقىپنىڭ بىۋاستە قارىمىغىدا پەقەتلا بىرلا زەڭگى ئەل، يەنى بارقى ئۇرۇغىلا قالدى. قالغان 4 زەڭگىلىك ئەلنىڭ ئۆز ئىچىدىكى ئىشلىرىنى بۆلان باشقۇرىدىغان بولدى. جاقىپنىڭ بىر يىللىق ئالۋاڭغا ئالدىن بۆلان ئارقىلىق 132 قوي يىغىپ بېرىشكە قارار بولدى. نەتىجىدە جاقىپنىڭ ئىسەغاسى، قازبېكلەرنىڭ ئىشلىرىغا ئارىلىشىشى، ئۆز مەيلىچە

خەلقتىن ئالۋاڭ ئېلىش ئىشلىرى چەكلەندى. فېئوداللىق ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە بوزەك قىلىپ ئىزىشنىڭ ھەم ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى زىددىيەتلەرنى كۆرسىتىدىغان بۇ پاكىتلار ھەممىنىڭ كۆزى كۆرگەن ئىشلار ئىدى. مۇنداق زۇلۇملار باشقا قەبىلە ئۇرۇغلىرىدىمۇ ئوخشاشلا يۈرگۈزۈلۈپ بەكمۇ ھەددىدىن ئېشىپ كەتكەن ئىدى. مەسىلەن: بۇرچىندىكى جادىك ئۇرۇغىدىن چىققان كەكەن تەيجىنىڭ زۇلمىغا قارشى قول ئاستىدىكى ئەل بىر نەچچە نۆۋەت يەرلىك ھۆكۈمەتكە ئەرز تۇتقان. فېئودالλارنىڭ رەھىمسىز ئىزىشى، زورلۇق - زومبۇلۇقلىرى تۇغرۇلۇق ئالتاي خەلقى يەرلىك ھۆكۈمەتكە دائىم دات ئېيتاتتى، لېكىن ئۇ چاغدىكى فېئودال لار بىلەن بايلارغا ۋەكىللىك قىلىدىغان يەرلىك ھۆكۈمەت خەلقنىڭ تەلىۋىنى ھەل قىلىپ بېرىشى بۇ ياقتا تۇرسۇن، ھەتتا ئېتىۋارمۇ بەرمەيتتى.

بۇ ئەرز تەلەپلەر ئالتايدا ئەمەلگە ئاشمىغاندىن كېيىن بىچارە خەلق ئۈرۈمچىگە كېلىپ ئىزدىنەتتى. مەسىلەن: 1925 - يىلى بولان ئەرز قىلىپ ئۈرۈمچىگە كەلدى، دەل مۇشۇ مەزگىلدە زۇلۇمغا چىدىمىغان كۆپلىگەن ئۇرۇغ - قەبىلىلەر چەت ياقلارغا قېچىپ كېتىش سەۋەبىدىن ئالتايدا خەلق سانى زور دەرىجىدە كېمىيىپ كەتتى. 1903 - يىلى جاقىپقا 1600 ئۆيلۈك نوپۇس قارايتتى. 1925 - يىلىغا يەتكەندە جاقىپنىڭ قول ئاستىدا پەقەت 800 ئۆي قالغان. لېكىن ئەلنىڭ نوپۇس سانى ئازايسىمۇ، فېئودال مەنسەپ ئىگىلىرىنىڭ پالتا ۋاڭ ھاكىمىيىتى ۋاقتىدا بەلگىلىنىپ قالغان ئالۋاڭ - سېلىقلىرى شۇ بويىچە ئېلىنىۋەردى. مەسىلەن: جاقىپنى ئالساق، 1600 ئۆيلۈك ئەلدىن ئالىدىغان ئالۋاڭ سېلىغى نوپۇس ئازلاپ 800 ئۆيلۈك بولۇپ قالغاندىمۇ كېمەيتىلمەي ئېلىنىپ تۇرۇلدى.

بۇ خىلدىكى ھەددىدىن ئاشقان ئېكسپىلاتسىيە خەلق ئۈچۈن ئېغىر ئاپەت بولدى، بۇلارنىڭ ئۈرۈمچىگە ئەرز قىلىپ كېلىشتىكى مەقسىدى خەلق ئۈستىدىكى بۇ ئېغىرچىلىقنى ھۆكۈمەتكە مەلۇم قىلىش ئۈچۈن ئىدى. بۇلار ئۈرۈمچىگە كېلىپ خەلقنىڭ نارازىلىقلىرىنى ياڭ زېڭشىنغا ئەرز قىلدى. نەتىجىدە ھەر دەرىجىلىك فېئودال مەنسەپدارلارنىڭ ئالىدىغان سېلىقلىرى ئاۋالقى ساندىن 50% كېمەيتىلدى.

1922 ـ يىلى ياڭزېڭشىن ئۈرۈمچىدە مىڭخا شۆتاڭ ① مەكتەۋىنى قۇردى، بۇنىڭغا بىرىنچى قارار بولۇپ ئەلەن ۋاڭنىڭ ئۇكىسى شەرىپقان ئوقۇشقا كىردى. شەرىپقان كەلگەندىن كېيىن ئالتايدىن بىر قانچە يۇقىرى دەرىجىلىك فېئودال مەنسەپدارلارنىڭ باللىرىمۇ ئوقۇشقا كېلىشتى، دېمەك بۇ، ئالتايلىقلارنىڭ تۇنجى قېتىم خەنزۇچە مەكتەپتە ئوقۇشى ئىدى.

1927 ـ يىلى شەرىپقان مەكتەپ پۈتتۈرۈپ بۇرۇلتوقايغا شەنجاڭ بولۇپ باردى. 1928 ـ يىلى فەنياۋنەن باشلىق بىر نەچچە كىشى ياڭ زېڭشىننى ئېتىپ ئۆلتۈردى، ئەمما ئىچكى ئىشلار نازىرى جىن شۇرېن ھەربى كۈچ بىلەن فەنياۋنەننى قولغا چۈشۈرۈپ ئۆلتۈرۈپ، ئۆزى ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىۋالدى، دىگەن خەۋەر تارقالدى. مۇشۇ ۋاقىتتا ئالتايدىكى جاڭداۋىلىك شەرىپقان، خانافىيالار بىلەن بىرلىكتە بىز (ئالتاينى دېمەكچى) ئۈرۈمچىگە قارىماستىن بىۋاستە قارىساق دىگەن سۆھبەت ئېلىپ باردى. بۇلار بۇ ھەقتە ئالتايدىكى سوۋېت كونسۇلى مېلىكوف بىلەن سۆزلەشكەندە مېلىكوف بۇلارنىڭ پىكرىنى ۋە بۇ ھەقتىكى تەلەپلىرىنى موسكۋا ئارقىلىق

① مىڭ خا شۆتاڭ ـ موڭغۇل ـ قازاق مەكتىۋى مەنىسىدە.

بىيجىڭگە يەتكۈزۈپ بەرمەكچى بولدى. بۇ ئەرز ـ ئىلتىماسقا
ئەلەن جۇڭۋاڭ بىلەن قوبۇق ـ ساۋىرنىڭ چىڭۋاڭى قول قوـ
يۇپ تامغا بېسىشى لازىم ئىكەن، لېكىن ئۇ ئىككىسى قول قوـ
يۇپ تامغا بېسىشقا ئۇنىمىغان.
جاڭداۋيىڭ بىلەن شەرىپقانلارنىڭ يۇقۇرقى مەقسەتنى ئەـ
مەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئىچكى تەرەپتىن كۆرگەن ھازىرلىقى
ئۈرۈمچىدىن ئالتايغا ئەسكەر كەلتۈرمەسلىك بولدى. بۇ چاغدا
ئالتايدا ليۇ فامىلىلىك يىڭجاڭنىڭ قول ئاستىدا 600 قوراللـ
لىق ھەربى قوشۇن بار ئىدى، يەنە جاڭ داۋيىڭنىڭ قولىدا
3000 دانە بەش ئاتار، ئەلەن بىلەن خانافىيانىڭ قولىدا 300
دىن 600 غىچە توققۇز ئاتار، پەرەڭ مىلتىق، تورغۇت چىڭـ
ۋاڭىدا 600 دانە توققۇز ئاتار، پەرەڭ مىلتىقلار بار ئىدى،
مۇشۇ بار قۇراللاردىن ھەم خەلق قولىدىكى بار مىلتىقلارنى
قۇراشتۇرۇپ، جاڭ داۋيىڭ، شەرىپقان، خانافىيالار 5000 ئەسكەر
توپلاپ ئۈرۈمچىگە قارشى قويۇشنى پىلانلىدى. بۇ چاغدا خاـ
نافىيانىڭ ھەربى ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان شىڭ فامىـ
لىلىك سەنمۇجاڭى كۆرۈنۈشتە بولارغا قوشۇلغان
بولۇپ ئاستىرىتىن جىن شۇرېنغا مەلۇم قىلىپ قويۇپتۇ.
مەلۇمات قولىغا تېگىشى بىلەن جىن شۇرېن دەررۇ
لويىڭجاڭنى ئۈرۈمچىگە يۆتكەپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ۋاڭ
يىڭجاڭنى ئەسكەر باشلىقى قىلىپ ئەۋەتتى.
ۋاڭ يىڭجاڭ ئاشكارا ھالدا كېلىپ خىزمەت ئۆتكۈزۈپ
ئېلىۋاتقان چاغدا، جىن شۇرېن ۋى جىڭگو دىگەنىنىڭ باشچىلىقىـ
دا كۆپلىگەن ئەسكەرنى ئالتايغا يوشۇرۇن تۈردە ماڭدۇردۇ.
ئۇلار بەيتىك ئارقىلىق ئالتايغا كېلىپ يوشۇرۇنچە ۋاڭ يىڭجاڭـ

نىڭ گازارمىسىغا كىرىۋالىدۇ. ئۇ كىرىۋالغاندىن كېيىن 1928-يىلى جاڭ داۋيىڭنى ھەربىي كۈچ بىلەن ئاغدۇرۇپ تاشلاپ ھاكىمىيەتنى تارتىۋالىدۇ. شەرىپقانىمۇ شەنجاڭلىق خىزمىتىدىن ئېلىۋېتىپ ئۈرۈمچىگە چاقىرتىپ كېلىپ گۇۋىن دېگەن مەنسەپ بىلەن توختىتىپ قويىدۇ.

ئالتايغا ۋى جىڭگو ئورۇنلاشقاندىن كېيىن، فېئوداللىق ئالۋاڭ-ياساق ئېلىش، خەلقنى ئېزىش جەھەتتە ھېچقانداق ئۆزگىرىش بولمىدى، ئۇنىڭ بىلەن ئۇچراشماقچى بولغان باشلىقلار ياخشى ئات، بۇلغۇن، قۇندۇز قاتارلىق قىممەت باھالىق نەرسىلەرنى سوغات قىلىپ ئەكەلگەندىلا ئاندىن كۆرۈشەلەيتتى. بۇ چاغدا خانافىيا ئالتاي چېگرىسىنى مۇھاپىزەت قىلىش دېگەن بانا بىلەن، تاشقى موڭغۇل بىلەن تۇتىشىدىغان ئۆرمىگەيتى، تويتۇغىش، كىتىڭ ئارشاڭ دېگەن يەرلەرگە 15 تىن ئەسكەر توختاتتى، بۇ ئەسكەرلەر بۇ يەرلەردە يازچە تۇرۇپ، قىشلىقى قار قېلىن ياققاندىن كېيىن ئۆيلىرىگە قايتىپ كېلەتتى، ئۇلارنىڭ مىنىدىغان ئاتلىرى بىلەن سويىدىغان قويلىرى پۈتۈنلەي خەلقتىن ئېلىناتتى، بۇنىڭ سىرتىدا خانافىيانىڭ قارمىقىدا مىڭ ئۆيلۈك نوپۇس بولۇپ، ئۇلار ئۆز ئىشلىرى بىلەن بىرەر جايغا بارماقچى بولسا خانافىيادىن مىلتىق ئارىيەت ئېلىپ، ئەل ئىچىگە بارغاندا بىز خانافىيانىڭ ئەسكىرى، خىزمەت بىلەن كېتىۋاتىمىز دەپ خەلقتىن ئالۋاڭغا ئات تۇتۇپ مىنەتتى. ئەلەن ۋاڭمۇ يولنىڭ بىخەتەرلىكىنى ساقلايمەن دەپ، مۇقىرتاي، بۇرۇلتوقاي دېگەن ئىككى جايغا 15 تىن 30 ئەسكەر ئورۇنلاشتۇردى. بۇلارنىڭ يولنى مۇھاپىزەت قىلغىنى شۇنچىلىك بولدىكى، ئالتاي چارۋىچىلىرى قوي قىشلىتىش ئۈچۈن ساۋىرغا كۆچكەندە، ئۆتكەن كۆچمەنلەرنىڭ ھەر قاندىقىدىن ئوزۇقلۇقىسىز

ئۇچۇن دېگەن بانا بىلەن سېمىز ماللىرىنى مەجبۇرى تارتىۋالاتتى، زورلۇق بىلەن ئاتلىرىنى تۇتۇپ مىنەتتى. ئۇلار كۆچمەنلەر ماڭىدىغان يولنىڭ ئۈستىدە بولغانلىقتىن، بىچارە خەلق قوي، ئاتلىرىمىزنى تۇتىۋالىدۇ، دەپ كېچىلەپ ئوغرىلىقچە كۆچەتتى، يېقىن جايغا قونمايتتى. بۇ قورۇقچىلار مۇشۇنداق داجىپ يۈرۈپ كۆچۈۋالغان ئەلنىڭ ئارقىدىن قوغلاپ كېلىپ ئادەملىرىنى ئۇرۇپ، ئاتلىرىنى بۇلاپ مىنىپ، قويلىرىنى خالىغىنىچە خىللاپ ئېلىپ كېتەتتى. شۇ چاغدا ساغىندىق ئىسىملىك بىر ئەسكەر:

مېنىڭ ئىسمىم ساغىندىق
ئەسكەر بولۇپ قاغىندىق (قۇترىدۇق).
قويىڭنى ھەيدەپ قاچىدىغان،
سىلەرگە بىز نىمە قىلدۇق؟
ئىزلەيمىز دەپ سىلەرنى،
ئات چارچىتىپ قىينالدۇق.
ئات، قويىڭنى تەييار قىل،
دىمىسەڭلەر بۇلاندۇق (تالاندۇق).
ئاسمانغا چىقساڭمۇ قويمايمىز،
قېشىڭلاردىن تېپىلدۇق.

دەپ ئۆلەڭ ئېيتىپ، خەلقنىڭ يۈرىگىنى مىجىپ ئات ئوينىتار ئىكەن.

ۋى جىڭگو ئىش بېشىغا چىققاندىن كېيىن، قازاق، موڭغۇل كۆچمەنلىرىنىڭ دېخانچىلىق سودا ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشىنى چەكلىدى. سىلەر چارۋىچى بولغاندىن كېيىن باشقا كەسىپ

قىلىشقا رۇخسەت قىلىنمايدۇ، پەقەت چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىسىلەر، دىدى. ئۇ ئۇيغۇر، خەنزۇ سودىگەرلىرى بىلەن بىرلىشىۋېلىپ خەلقنى زۇلۇكتەك شورىغىلى تۇردى. سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان سودا-سېتىق ئىشلىرىنى ئۇيغۇردىن ئەمەتقۇل، خەنزۇدىن جاڭ فامىلىلىك باي سودىگەرلەرگە ئۆتكۈزۈپ بەردى. ئۇلار خەلقنىڭ خام ماللىرىنى ئۆز مەيلىچە تۆۋەن باھادا ئېلىپ سوۋېتكە بىۋاستە ئۆتكۈزۈپ مال ئەكىلەتتى. ئۇ زاماندا بىردانە تاشچاينىڭ باھاسى 2 دانە ئىككى چىشلىق قويغا توغرا كېلەتتى، ئەڭ ئەرزان دىگەندە بىر چايغا بىر قوي ئاران كېلەتتى، رەختنىڭ باھاسىمۇ بەكمۇ يۇقۇرى دەرىجىدە قىممەت ئىدى. سودىگەر بولۇشقا قازاقلارمۇ ئىنتىلىپ باقتى، لېكىن ۋى جىڭگو قازاق خەلقىنىڭ سودىگەر بولۇشىغا يول قويمىدى، ئەززالىڭ دىگەن كىشىلەر سوۋېتلەر بىلەن سودا توختاملىرى تۈزۈپ مال ئالماق بولۇشۇپتۇ، لېكىن جىمىنەي چېگرىسىدىن ئېلىشقا مۇمكىن بولمىغانلىقتىن تارباغاتاي ئارقىلىق ئالماق بولۇپ يولغا چىققاندا، ۋى جىڭگو قازاق بەدىنى چاقىرتىپ كېلىپ تۈرمىغا سولاپ قويغان، ئەمما مەنكەي خانافىيانىڭ ئۆكىسى بولغانلىقتىن ئۇنى قامىمىدى.

ۋى جىڭگو ھۆكۈمەت بېشىغا چىقىۋېلىپلا خەلقنى ئىقتىسادىي جەھەتتىن بوغۇپ تاشلىغانىنىڭ ئۈستىگە قانخورلۇق ھەركەت ئېلىپ باردى.

1930-يىلى زۇقا ھاجى دىگەن كىشى ئەلگە باشلىق بولۇۋالغان فېئوداللارنىڭ زۇلمىغا قارشى چىقىپ كۆكتوقايدا قوراللىق ئادەم توپلاپ بۇلاڭچىلىق قىلدى، موڭغۇلىيىدىن مال بۇلاپ كەلدى. ئۇ ئۆزىگە قاراشلىق ئەل بىلەن باشقا

فېئودال ھاكىمىيەت ئىگىلىرىگە بويسۇنمىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ۋى جىڭگو مەخسۇس ئەسكەر ئەۋەتىپ زۇقانى ئۆلتۈرۈپ بېشىنى كەستۈرۈپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە زۇقانىڭ ئائۈلىدىن ھامىلدار ئايال، ياش بالا ۋە قونۇپ ياتقان مېھمانلاردىن بولۇپ يىگىرمىچە بىگۇنا كىشىنى قىرىپ تاشلىدى. بۇ چاغدا زۇقانىڭ ئوغلى سۇلتان شەرىپ قۇراللىق ئادەملىرىنى باشلاپ زۇقانىڭ بېشىنى ئالغان ئەسكەرلەرنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ سوقۇشۇپ 2 ـ 3 ئەسكەرنى ئۆلتۈردى. ئارقىدىن ئادەملىرىنى تولۇقلاپ ھۆكۈمەتكە قارشى ھەركەت باشلىماقچى بولۇپ تۇرغاندا ۋى جىڭگو خەۋەر تېپىپ، چاقابايى ئۇرۇغىنىڭ تەيجىسى جانىمقاننى (باندىت) ئۇلارغا نەسىھەت قىلىشقا ئەۋەتتى. ۋى جىڭگو ئۇلارغا تەگمەيدىغانلىغىنى، قۇرال-ياراقلىرىنى تارتىۋالمايدىغانلىغىغا كاپالەت بېرىپ، زۇقانىڭ بېشىنى قايتۇرۇپ بېرىدىغانلىغىنى ئۇقتۇردى.

زۇقانىڭ بېشىنى سارسۇمبە شەھرىنىڭ كوچىسىغا ئېسىپ قويغان ئىكەن، جانىمقان زۇقانىڭ باللىرىغا نەسىھەت قىلىپ ئۇلارنى سارسۇمبىگە ئەكەلدى، ۋى جىڭگو سۇلتان شەرىپكە دادىسىنىڭ بېشىنى ياندۇرۇپ بەردى، مىلتىق قۇراللىرىغا تەگمىدى، شۇنداق قىلىپ مەسىلە زورايماي توختاپ قالدى. لېكىن خەلق بۇنىڭغا نارازى بولۇپ: ھۆكۈمەت ئالدىدا ئەيىپلىك بولسا زۇقا ئەيىپلىك. ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى گۇناسىز ئادەملەرنى نىمە ئۈچۈن قىرىپ تاشلايدۇ، دەپ قاتتىق غۇلغۇلا قىلىشتى ۋە بۇ ئىشقا قايىل بولمىدى.

بۇنىڭ ئارقىسىدىنلا يەنە ۋى جىڭگو چىڭگىلغا ئەسكەر ئەۋەتىپ ئۇ يەردىكى بازارقۇل ئۇرۇغىدىن چىققان جانتايلاق دىگەن ئۇرۇغ باشلىغىنى ھۆكۈمەتكە بويسۇنمىدى

دىگەن بانا بىلەن ئېتىۋەتتى. خەلق بۇنىڭغىمۇ قاتتىق نارازى بولۇپ، خەلققە گۇناسىنى ئۇقتۇرماي تۇرۇپ خالىغانچە ئادەملەرنى ئېتىۋەرسە بۇ ئادەمدىن ۋاپا كەلمەيدىكەن دەپ، ھۆكۈمەتكە بولغان نارازىلىق كەيپىيات تېخىمۇ كۈچىيىشكە باشلىدى.

قوبدا قازاقلىرىنى 1922-يىلدىن باشلاپ تاشقى موڭغۇلىيە باشقۇرۇپ كەلگەن بولۇپ، ئالتاي بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئۈزۈلگەن ئىدى. 1930-يىلى قويدىدىكى چېرۇچى ئۇرۇغىنىڭ باشلىقى تەيجى دەلىلقان سوگۇربايېۋپ، سارسۇمبىگە سالتاڭ ئات بىلەن قېچىپ كەلدى. دەلىلقان كەلگەندىن كېيىن ئۇنى ۋى جىڭگو چاقىرتىپ ئۈرۈمچىگە ئەۋەتتى. جىن شۇرېن، ئەلەنۋاڭ، خانافىيالارنىڭ تەكلىۋىگە ئاساسەن ئۇنى ئالتاينىڭ 4 ناھىيىسىگە تارقىلىپ ئورۇنلاشقان چېرۇچى ئۇرۇغىغا تەيجىلىككە بەلگىلەپ سەنشى① دېگەن مەنسەپ بېرىپ قايتۇردى. 1931-يىلى دەلىلقان قوبدىدا قالغان بالا-چاقىلىرىنى يوشۇرۇنلۇقچە ئەكىلىۋالدى.

1932-يىلغا كەلگەندە قوبدا قازاقلىرىمۇ بۇزۇلۇپ، چېرۇچى ئۇرۇغىدىن 1000 ئۆيدىن ئوشۇق ئەل ئالتايغا قېچىپ كەلدى. لېكىن ۋى جىڭگو ئۇلارغا ئەھمىيەت بەرمىدى، جاي كۆرسىتىپ ئورۇنلاشتۇرمىدى. بۇ ھالدا كۆچۈپ كەلگەن ئەل مەلۇم دەرىجىدە ئاپەت ۋە قىيىنچىلىقلارغا ئۇچراپ، ھۆكۈمەتكە قارىتا نارازى بولۇشتى.

ھۆكۈمەتكە نىسبەتەن خەلقنىڭ نارازىلىقى كۈچىيىپ تۇرغان بۇ پەيتتە، 1932-يىلىنىڭ 11-ئايلىرى ئۈرۈمچىدە

---

① سەنشى — مەسلىھەتچى مەنىسىدە.

گۈۋىن بولۇپ تۇرغان شەرىپقان جىمىنەيدىكى ئۆيىگە قېچىپ كەلدى. شەرىپقان ئۆيىگە كېلىپلا ئەتراپىدىكى ئەل يىگىتلىرىنى تەشكىللەپ قوراللاندۇردى.

جىن شۇرېن ۋې جىڭگو ئارقىلىق: «شەرىپقان ئۇقۇشماسلىقتىن قېچىپتۇ، قايتىپ كەلسۇن، قارشى ئالىمىز» دەپ خەۋەر قىلىدۇ. لېكىن شەرىپقان ۋې جىڭگونىڭ ئادەملىرىگە ئۆزىنىڭ تەسلىم بولمايدىغانلىقىنى ئېيتىپ ئۇلارنى قوغلىۋېتىدۇ. ۋې جىڭگو شەرىپقاننى قايىل قىلىپ ئەكىلىشكە 60 قا يېقىن قوراللىق ئەسكەر ئەۋەتىدۇ، لېكىن بۇ ئەسكەرلەر شەرىپقاننىڭ قولىدا نۇرغۇن ئەسكەر بارلىقىنى هەم ئۇنىڭ تەسلىم بولمايدىغانلىقىنى ئاڭلاپ، كېلىشكە جۈرئەت قىلالماي يېرىم يولدىنلا قايتىپ كېتىشىدۇ.

بۇ چاغدا شەرىپقان جىمىنەيدە تۇرۇپ، ئالتايدا قوزغىلاڭ قىلىمەن دەپ هەركەتلىنىۋاتقان ئىدى.

1933 - يىلى 3 - ئايدا قۇمۇلدىن ماجۇڭيىڭ ئادەملىرىدىن 6 نەپەر كىشى بۇرۇلتوقايغا كەلدى، ئۇلار بۇرۇلتوقاي خەلقىگە: «بىزنى سىزلەرگە ماجۇڭيىڭ ئەۋەتتى، بىز گەنسۇدىن شىنجاڭغا كەلدۇق، قۇمۇل ئازات بولدى. هازىر خوجىنىياز هاجى بىلەن بىرلىشىپ ئۈرۈمچىنى ئېلىشقا ئەسكەرلەر ماڭدى. بىز ئىسلام هۆكۈمىتى قۇرىمىز، شۇنىڭ ئۈچۈن ئالتاي خەلقى قوزغىلىپ هۆكۈمەتنى ئاغدۇرۇپ تاشلىشى لازىم» دەپ تەشۋىق قىلىشقا باشلىدى.

ۋې جىڭگوغا — هۆكۈمەتكە نارازىلىقى كۈچىيىپ تۇرغان بۇرۇلتوقاي ئېلى بۇ تەشۋىقاتنى ئاڭلاش بىلەنلا قوزغىلاڭ كۆتەردى. ئالدى بىلەن بۇرۇلتوقاي ناهىيىسىنىڭ باج يىغىشقا بارغان كىشىلىرىنى ئۆلتۈردى، ئارقىدىن بۇرۇلتوقاي شەه-

رىنى بېسىۋالدى، شەنجاڭ سارسۈمبىگە قېچىپ كەتتى، شۇنداق قىلىپ بۇرۇلتوقاينى ئالغاندىن كېيىن ھېلىقى ماجۇڭيىڭ ئادەملىرى بۇرۇلتوقاي قوزغىلاڭچىلىرى بىلەن بىرلىشىپ سار-سۈمبىگە قاراپ ئاتلاندى. بۇلارغا جانىمقان (باندىت) باشلىغان چاقاباي ئۇرۇغى قوشۇلدى. يۇقۇرىدا ئېيتىلغان 6 نەپەر ئادەم كېلىشى بىلەن بۇرۇلتوقاي ئېلى قوزغىلۇپ بۇرۇلتوقاينى بېسىۋالغىنىنى ئاڭلىغان ۋىجىڭگو، سارسۈمبىدىن خۇيزۇ ئابدۇللا شاڭزۇڭ بىلەن ئۇيغۇر موللاخۇن شاڭزۇڭ دىگەن ئىككى كىشىنى ئەلچى قىلىپ بۇرۇلتوقايغا ئەۋەتتى، لېكىن ماجۇڭيىڭنىڭ ئادەملىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرگەن بۇرۇلتوقايلىقلار ۋىجىڭگونىڭ بۇ ئەلچىلىرىنى تۇتىۋالدى. بۇ چاغدا ۋىجىڭگو سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئالتايغا قېچىپ كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان روسلاردىن، خەنزۇ دىخانلىرىدىن ھەم موڭغۇللاردىن ئەسكەر تەشكىللەپ، ئىسلام دىنىدىكىلەرنى چەك-لەشكە كىرىشتى. سارسۈمبىدىكى بارلىق ئىسلام دىنىدىكىلەرنى قورشاۋغا ئالدى. تاغدىكى خەلقنى شەھەرگە كىرگۈزمىدى. بۇ ئىشقا قازاق، ئۇيغۇر، خۇيزۇ، تاتار قاتارلىق ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلىدىغان مىللەتلەر نارازىلىق بىلدۈرگەن بولسىمۇ، ئېتىۋار قىلىنىش بۇ ياقتا تۇرسۇن، ئەكسىچە تېرورلۇق ھەددىدىن ئېشىپ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلىدىغان خەلقلەر تېخىمۇ تەقىپ ئاستىغا ئېلىندى.

بۇرۇلتوقاي قوزغىلاڭچىلىرى سارسۈمبىنى بېسىۋېلىش ئۈچۈن ئالتاي ناھىيىسىنىڭ ئاۋنتاڭ دىگەن يېرىگە كەلگەن ۋاقىتتا، ۋىجىڭگو ئۇلارغا قارشى روس، خەنزۇ، موڭغۇللاردىن تەركىپ تاپقان ئەسكەرلىرىنى ئاتلاندۇرۇپ، زەمبىرەكلەردىن ئوق ئېتىپ قارشى تۇردى. نەتىجىدە قوزغىلاڭچىلار يېڭىلىپ

قاچتى، قايتا سوقۇشۇشقا جۈرئەت قىلالمىدى. بۇ ھالدا ئالتاي ناھىيىسىدىكى جانىمغان دىيارىدىكى چاقاباي ئۇرۇغى ۋە بۆرۈلتوقاي ئېلى ئۆز جايلىرىدا داۋاملىق تۇرالمىدى. شەرققە كۆكتوقاي ناھىيىسىگە قاراپ كۆچۈشكە مەجبۇر بولدى، بۇ چاغدا خانافىيا تېخى قوزغۇلاڭچىلارغا قوشۇلغان ئەمەس ئىدى، شۇنداق بولسىمۇ دىنى مۇناسىۋەتكە قاراپ گۇمان قىلغان ۋىجىڭگو خانافىيانى تۇتۇش ئۈچۈن ئەسكەر ئەۋەتتى.

ۋىجىڭگونىڭ قول ئاستىدا ئىشلەيدىغان جاڭسەنمۇ دىگەن ئادەم خانافىيا بىلەن بۇرۇندىنلا دوستانە مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەچكە بۇ ئەھۋالنى خانافىياغا خۇپىيانە مەلۇم قىلىپ قويدى. خانافىيامۇ دەررۇ ئادەملىرىنى قوراللاندۇرۇپ، ئۆز قارمىقىدىكى ئەلنى كۆكتوقايغا كۆچۈردى. شۇ قاتاردا ئالتاي ناھىيىسىنىڭ باشقا ئۇرۇغلىرىغىمۇ: «كۆكتوقايغا كۆچۈڭلار، بولمىسا ۋىجىڭگو قىرىپ تاشلايدۇ» دەپ ئۇقتۇرۇش قىلدى. شۇنداق قىلىپ ئالتاي ناھىيىسىنىڭ ھەممە خەلقى قوزغۇلۇپ يۇقۇرىدا ئېيتىلغان 4 ناھىيە خەلقىنىڭ ۋىجىڭگوغا، يەنى يەرلىك ھۆكۈمەتكە قارشى باشلىغان قوزغۇلىڭىغا قاتناشتى. بۇ چاغدا ۋىجىڭگومۇ ئۆزىنىڭ قانخورلىغىنى رەسمى ئاشكارىلىدى. ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى ئورۇس، خەنزۇ، موڭغۇللاردىن تەشكىللەنگەن ئەسكەرلەر بۇرچىن ناھىيىسىگە قاراشلىق قۇم، قاناس دىگەن جايلاردىكى بىرەر يۈز ئائىلىلىك قازاقلاردىن 300 كىشىنى ئۆلتۈرۈپ، ياش ئاياللار بىلەن قىزلارنى زورلۇق بىلەن ئولجا قىلىپ ئېلىشتى، مال ـ مۈلۈكلىرىنى تامامەن بۇلىدى. شۇنىڭدەك ئالتۇن كولاۋاتقان خۇيزۇلارنىمۇ دەھشەتلىك ھالدا قىرىپ تاشلىدى. شۇنىڭ بىلەن خۇيزۇلارمۇ قوزغۇلاڭچىلارغا قوشۇلۇپ كەتتى.

قوزغولاڭچىلار كۆكتوقاي ناھىيىسىنىڭ قارا ئېرتىش رايونى-
دا ئون مىڭ ئەتراپىدا ئەسكەر تەشكىللەپ سارسۇمبە شەھىرى-
نى ئېلىش ئۈچۈن ھۇجۇم قىلدى. ئۇلار سارسۇمبىگە يېقىنلاپ
كەلگەندە ۋى جىڭگونىڭ بىر باتالىيون ئەسكىرى بىلەن ئۇچرى-
شىپ قالدى. ئۇلارنى قاندىغاتاي (لاماجاۋ) دىگەن يەردە تاما-
مەن قىرىپ تاشلىدى.

قوزغولاڭچىلار دەسلەپكى ھۇجۇمدا مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ
قايتقاندىن كېيىن ۋى جىڭگو ئىلگىرى ئەۋەتكەن، قوزغولاڭچىلار
تەرىپىدىن تۇتۇپ قېلىنغان ئەلچىلەر موللاخۇن، ئابدۇللا شاڭزۇڭ-
لار بوشۇنۇپ قايتىپ كەلگەن ئىدى. لېكىن ۋى جىڭگو ئۇلارغا
ئىشەنمەستىن ئىككىسىنى تۈرمىگە سولاپ كېيىن ئابدىراخمان
شاڭزۇڭ دىگەن كىشى بىلەن قوشۇپ ئېتىپ تاشلىدى. ئۇنىڭ-
دىن ئىلگىرىرەك ۋى جىڭگو بىلەن سۆزلىشىش ئۈچۈن كەلگەن
سەئىدۇللا بېيىسىنىمۇ شەھەردىن چىقارماي نەزەربەنت قىلىپ
قويغان ئىدى، ئەمدى بۇ كىشىنى ئۆلتۈرۈش ئۈچۈن ئۇنى
قاماپ قويغان ئىككى قەۋەتلىك ئۆينىڭ ئاستىنقى قەۋىتىگە ئوت
قويۇۋەتكەندە سەئىدۇللا بېيىسى دېرىزىدىن سەكرەپ چۈشۈپ قې-
چىپ قۇتۇلدى. سەكرىگەندە مېڭىسى سىلكىنىپ كەتكەنلىكتىن
كېيىن ساراڭ بولۇپ قالغان، بۇنىڭ بىلەنلا قالماستىن ۋەھ-
شىلىكتە ھەددىدىن ئاشقان ۋى جىڭگو يەنە پۈتۈن شەھەرگە،
ئوزۇق - تۈلۈك، ئاشلىق ئامبارلىرىغا ئوت قويۇۋەتتى. ئەڭ
ئاخىرى ئەسكەرلىرى بىلەن قورشاۋنى بۆسۈپ چىقىپ ئۈرۈمچىگە
قاراپ قاچتى.

ئورۇسلار ۋە موڭغۇللاردىن تەركىپ تاپقان ئەسكەرلەر قۇم
دىگەن يەرگە جايلىشىۋېلىپ قوزغولاڭچىلارغا قارشى تۇرۇپ، بۇ-

لاڭچىلىق قىلىشقا باشلىدى. جۇملىدىن قابا ناھىيىسىگە قاراشلىق
18 ئائىلە قازاقلارنى بۇلاپ 30 مىڭ قوي، 3 مىڭ قارامالنى
ئولجا ئالغاندىن باشقا يەنە 22 ئادەمنى بىگۇنا ئېتىۋەتتى.

ۋى جىڭگو ئالتايدىن قېچىپ كەتكەندىن كېيىن، ھەربىي
ھاكىمىيەت (يەرلىك ھۆكۈمەت) ماجۇڭيىڭچىلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ
قالدى. ئۇلاردىن شېڭ زىخۇي دېگەن كىشى ۋالىي ھەم ھەر-
بىي يېتەكچى بولۇپ بەلگىلەندى، قازاقلاردىن خانافىيا بېيسىنىڭ
ئوغلى بۇقات شەنجاڭ بولۇپ سايلاندى. شۇنىڭ بىلەن
ماجۇڭيىڭنىڭ ئادەملىرى ئاشلىق - ئوزۇقلۇق، نەرسە كېرەكلەرنى
ئالتاي خەلقىغە ئالۋاڭ سېلىپ، يىغىشقا باشلىدى. مۇنداق
قالايمىقانچىلىقنىڭ ئۈستىگە باش ئەتىياز كىرىشى بىلەن جۇت
ۋە قەھەتچىلىك باشلىنىپ خەلق ئاچارچىلىققا دۇچ كەلدى. بۇ-
لاڭچىلىق، تالان - تاراج، ئوغرىلىق ئەھۋاللىرى ئەدەپ كەتتى.

ئالتايدا مۇشۇنداق ئەھۋاللار بولۇۋاتقان مەزگىلدە
جىمىنەي ناھىيىسىنى بېسىۋالغان شەرىپقان ماجۇڭيىڭ ئادەم-
لىرىگە قارشى ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل ھاكىمىيەت قۇردى.

ماجۇڭيىڭ ئادەملىرى شەرىپقاننى تەسلىم قىلىش ئۈچۈن
تاڭ فامىلىلىك تۇەنجاڭنىڭ باشچىلىقىدا بىر پولك ئەسكەرنى
جىمىنەيگە ئەۋەتتى، ئۇلار شەرىپقاننىڭ قارشى ھۇجۇمىغا ئۇچ-
راپ ئىلگىرىلىيەلمەي قابا ناھىيىسى بىلەن بۇرچىن ئارىلىغى-
دىكى ئالتاي تېغىنىڭ ئۇچتاش دېگەن يايلىقىغا چېكىنىپ
كەلدى. ئۇلار بۇ يەرگە كەلگەندە ئورۇس، موڭغۇل ئەسكەر-
لىرى قوم - قاناستا قىرىپ تاشلىغان 100 ئائىلىنىڭ بالا - چاقى-
لىرىنى ئۇچتاشقا ھەيدەپ كېلىۋاتقان ئىدى. بىچارە ئايالار
ياش باللىرىنى يۇدۇپ، ئاچ - يالىڭاچ ھالدا ئۇچتاشقا كەلگەن-
دە بۇ يەردىكى ماجۇڭيىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ زورلۇق - زومبۇلۇقىغا

ئۆچۈردى. ئۇلار قىزلارنى، ياش ئاياللارنى مال بۆلۈنغاندەكلا بۆلۈپ ھەرقايسى ئۆز ئالدىغا بىردىن تۇتۇۋېلىشتى. زورلۇققا قارشى تۇرغان ئاياللارنى باغلاپ ئېسىپ قويۇپ ئۇرۇش ئارقىلىق باسقۇنچىلىق قىلىش قاتارلىق قەبىھ جىنايى ئىشلارنى قىلدى.

ماجۇڭيىڭ ئادەملىرى مۇشۇنداق ھەركەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان شۇ كېچىسى ئۇرۇس، موڭغۇل ئەسكەرلىرى ئۇلارنىڭ بىپەرۋالىقلىرىدىن پايدىلىنىپ گۈزەتكە قويغان ئەسكەرلىرىنى بوغۇزلاپ ئۆلتۈرۈپ، قورال - ياراقلىرىنى تارتىۋېلىپ ھۇجۇم قىلدى. شۇ كۈنكى سوقۇشتا تاڭ تۇەنجاڭغا ئوق تېگىپ ئۆلدى.

سارسۇمبىدىكى شېڭ زىخۇي بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، ئۇرۇس بىلەن موڭغۇللارنى قەتلىئام قىلىپ قۇرۇتۇۋېتىش ئۈچۈن 1000 ئەسكەر چىقاردى. ئۇرۇس ۋە موڭغۇللار يەر شارائىتىدىن پايدىلىنىپ قېچىپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ مال - مۈلكىنى ماجۇڭيىڭ ئەسكەرلىرى پۈتۈنلەي ئولجا قىلىپ ئالدى. شۇنىڭدەك ئۇرۇس، موڭغۇللارنىڭ قابا ئېلىدىن بۇلاپ ئېلىپ ئاپارغان ماللىرىمۇ پۈتۈنلەي ئۇلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى.

شۇ يىلى 4 - ئاينىڭ 12 - كۈنى ئۈرۈمچىدە سىياسى ئۆزگىرىش بولۇپ، جىن شۇرېن ئاغدۇرۇلۇپ ھاكىمىيەت بېشىغا شېڭ شىسەي چىقتى.

شېڭ شىسەي: «جىن شۇرېن ھۆكۈمىتىنى ئاغدۇردۇق، شىنجاڭدا تېچلىق كېرەك!» دەپ خەۋەر تارقاتتى. ئالتاينى تىنجىتىش ئۈچۈن، بۇرھان شەھىدى بىلەن بايمولا باشلىق 20 چە كىشىنى شەرىپقان بىلەن سۆزلىشىش ئۈچۈن ئەۋەتتى.

ئۇلار كەلگەندىن كېيىن شەرىپقان سوۋېت ھۆكۈمىتى بىلەن سۆزلەشتى. سوۋېتلەر ئىتتىپاقى: «شېڭ شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست، مىللەتلەر باراۋەرلىكىنى ئەمەلگە قويۇ-

دۇ، بىرلىشىش كېرەك» دېگەنلىكتىن، ئۇلار بىلەن كېلىشىمگە كەلدى ھەم ما جۇڭيىڭغا قارشى تۇرۇش ھەققىدە ئالتاي خەلقىغە تەشۋىق قىلدى. بۇ ۋاقىتتا قۇمۇلدىكى ماجۇڭيىڭ ئالتايغا ما خېيىڭ دېگەننى ئەۋەتكەن ئىدى. ما خېيىڭ ئالتايدىكى ئۆز تەرەپدارلىرىنى يىغىپ، بىز ئالتاينى ئېلىپ بولدۇق، ئەمدى تارباغاتاينى ئېلىپ ئاندىن ئۈرۈمچىگە شىمالدىن ھۇجۇمغا ئۆتىمىز، ماجۇڭيىڭ خوجىنىياز ھاجىلار بىلەن بىرلىكتە ئۇ تەرەپنى ئېلىپ بولغاندىن كېيىن ئۈرۈمچىگە كېلىدۇ، شۇنداق قىلىپ شىنجاڭدا ئىسلام ھۆكۈمىتى قۇرۇمىز، دەپ تەشۋىق يۈرگۈزدى، ئەمما بۇرھان شەھىدى، شەرىپقان، بايموللىلارنىڭ تەشۋىقاتى ۋە تەسىرى بىلەن ئالتاي قازاقلىرى ما خېيىڭغا ئەگەشمىدى. شۇ ۋاقىتتىكى تارىخى ۋەقەلەر ئۈستىدە بەزى كىشىلەر تۆۋەندىكىدەك قوشاقلارنىمۇ توقۇپ چىققان ئىدى:

ھاۋادىن بۇرھان چۈشتى،
يەردىن چۇرقان چىقتى،
ئۈرۈمچىدىن تاز كەلدى،
ئالتايدىن ئەز كەلدى،
قىيسىق ئېغىز بۇرۇپ كەتتى،
قۇداي تۆبەدىن ئۇرۇپ كەتتى.

شەرىپقان پۈتكۈل ئالتايدىن ئەسكەر يىغماق بولۇپ قاباغا باردى، قابادىكى ما خېيىڭ ئەسكەرلىرى سار سۈمبىگە قاچتى.

ما خېيىڭ ئۆزىگە قارشى سوقۇش بولۇش خەۋپىگە كۆزى يېتىپ، «ئەگەر قالىدىغان بولساڭلار قازاقلار سىلەرنى

قىرىپ تاشلايدۇ» دەپ ئالتايدىكى خۇيزۇلارنى ئەگەشتۈرۈپ مىڭدىن ئارتۇق ئادەم توپلاپ ئالتايدىن تارباغاتايغا قاراپ ماڭدى. بۇ چاغدا شەرىپقان قابادا ئىدى. ئۇ، ما خىيىڭ تارباغاتايغا يۈرۈش قىلىپ ئېرتىش دەرياسىدىن ئۆتتى، دېگەن خەۋەرنى ئاڭلاپ، قابا ناھىيىسىدىن توپلىغان ئەسكەرلەرنى باشلاپ دەرھال جىمنەي ناھىيىسىنىڭ تاشتى دېگەن يېرىگە بېرىپ ما خىيىڭ بىلەن سوقۇشتى. لېكىن ما خىيىڭ چىقىم تارتقان بولسىمۇ ئادەملىرىنىڭ كۆپلىگىگە يۆلىنىپ غالىپ كەلدى، شەرىپقاننىڭ ئاۋۇلىنى بۇلاپ تارباغاتايغا ئۆتۈپ كەتتى.

ما خىيىڭ كەتكەندىن كېيىن ئالتاينىڭ يۇرت باشلىقلىرى جىمنەيگە كەلدى. جىمنەيدە مەجلىس ئېچىلدى، بۇ مەجلىستە بۇرھان شەھىدى، بايمۇللالار شىڭ شىسەي ھۆكۈمىتىنىڭ شەرىپقاننى ئالتاينىڭ ۋالىسى ھەم جىڭبى سىلىڭلىقىغا بەلگىلىگەنلىكىنى ئېلان قىلدى. مەجلىس تۈگىگەندىن كېيىن بايمۇللا ئالتايدا قالدى، بۇرھان شەھىدى ئۈرۈمچىگە قايتىپ كېلىپ شىڭ شىسەيگە ئالتاينىڭ تىنچلىتىلغان ئەھۋالىدىن دوكلات قىلدى. شەرىپقان ئالتايغا (سارسۇمبىگە) بېرىپ ئىش بېشىغا ئولتۇرغاندىن كېيىن، بۇقات خانافىيا ئوغلى ئالتايغا، ئەبىلمەجىن ئۆمەرتاي ئوغلى بۇرچىنغا، قىلىشباي ھاجى قاباغا شەنجاڭ بولۇپ سايلاندى. ئاندىن ئالتاي ۋىلايىتىنىڭ ھەر جايىنىڭ باشلىقلىرى سارسۇمبىگە يىغىلىپ مەجلىس ئېچىشتى. بۇ يىغىندا ئالتايدا ئۆتۈلگەن پوتكۇل ۋەقەلەرنىڭ تۇغۇلۇش سەۋەپلىرىنىڭ جەريانلىرى ھەم خەلققە بولغان زىيانلىرى سۆزلىنىپ ۋى جىڭگونىڭ ئۈستىدىن شىكايەت توپلاندى. بۇ شىكايەتنى شىڭ شىسەيگە يەتكۈزۈش ئۈچۈن ئالتاي خەلقىنىڭ

ۋەكىلى سۇپىتىدە بايمۇللا باشچىلىغىدىكى بۇقات، كەكەن تـەيـ-
جى، مەخمۇت ئۆمىرتاي ئوغلى، قاجىنەبى ۋەلىيۇۋ، موڭغۇللاردىن
ئورشىقا زالىك قاتارلىق كىشىلەر 11 ـ ئايدا ئۈرۈمچىگە قـاراپ
يولغا چىقتى. بىز ۋەكىللەر ئورخى دىگەن يەرگە كەلگىنىمىزدە
ئۈرۈمچىنى ما جۇڭيىڭ مۇھاسىرىگە ئاپتۇ، دىگـەن خـەۋەرنـى
ئاڭلاپ توختاپ تۇرۇپ، ماجۇڭيىڭ جەنۇپقا قـاچقاندىن كىيىن
1934 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ بىشىدا ئـۈرۈمچىگە كىلىپ شىڭ شىـ
سەي بىلەن 1 ـ قىتىم كۆرۈشتۇق. ئالتاي خەلقىنىڭ شىڭ دۇ-
بەنگە ئەۋەتكەن سوغىتى دەپ 3 دانـە بۇلغۇن تىرىسـى، بىر
دانە ئىيىق تىرىسى، 10 دانە مىترو بىلىق سوغات قىلىپ، ۋى
جىڭگونىڭ ئۈستىدىن يىزىلغان شىكايەتنى بىۋاستە تاپشۇردۇق.
بۇ شىكايەتتە ما خىيىڭ ئـالتايغا كـەلگەندە بىر قىسىم
ئەل ئۇلارغا ئەگەشسىمۇ، ئالتاي خەلقىنىڭ كۆپ قىسمى ئەگەشمىدى،
بـىر قىسىم كىشىلەرنىڭ ئەگەشمەسلىكى سەۋەۋى: ۋى جىڭگونىڭ
خەلققە ھەددىدىن ئارتۇق ئالۋاڭ ـ ياساق سىلىپ ئېكسپىلاتاتسىيە
قىلىشىنىڭ تاشايىدا ئادەم ئـۆلتۈرۈشكە ئوخشاش ۋەقـەلـەرنى
تۇغدۇرغانلىقتىن، ئۇنىڭ ئۈستىگە ماخىيىڭ كىلىپ ۋەقە پـەيدا
بولاي دەپ تۇرغان مەزگىلدە ۋى جىڭگو ئالتاي خەلقىنىڭ دىنى
مۇناسىۋىتىدىن گـۇمان قىلىپ روسـلار بىلەن مـوڭغۇلـلاردىن
ئەسكەر توپلاپ، قازاق ۋە خۇيزۇلارنى ئـاساس قىلغان ئىسلام
دىنىدىكى مىللەتلەرگە قىرغىنچىلىق يۈرگۈزۈپ قانلىق ۋەقەلەر پەيدا
قىلغانلىقتىن پۈتكۈل ئالتاي خەلقى قوزغۇلۇپ كەتتى. ۋى جىڭـ
گونىڭ يۇقۇرقىدەك جىنايى ھـەركەتلىرى سـەۋەۋىـدىن پـەيدا
بولغان بۇ قوزغۇلاڭدا گۇناسىز ئالتاي خەلقىدىن 4 مىڭ ئادەم
ئۆلدى، مال چـارۋىچىلىغى بۇزغۇنچىلىقتا ئۇچراپ، خەلق تۇر-

مۇش جەھەتتىن ئـادەتتىن تـاشقىرى قىيىنچىلىقلارغا ئـۇچراپ، ئاچارچىلىق ئاپىتىگە دۇچ كەلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ۋى جىڭگو سارسۇمبە شەھىرىدىكى ئوزۇق - تۈلۈك، ئاشلىق ئامبارلىرىغا ئوت قويۇپ شەھەرنى كۆيدۈرۈپ كەتتى. ئەگەر ۋى جىڭگو شۇنداق قانلىق جىنايەت ئۆتكۈزمىگەن بولسا، ئالتاي خەلقى بۇنداق ئېغىر ئـەھۋالغا قالمىغان بـولاتتى، دىگەندەك دەلىللەرنى ئـوتتۇرىغا قويۇپ، جىنايى قىلمىشلىرى ئۈچۈن ۋى جىڭگو باش جىنايەتچى قاتارىدا جازاغا تارتىلىشى كېرەك، دەپ تەلەپ قىلىندى ھـەم ئالتاي خەلقىنىڭ تۇرمۇشىغا ھۆكۈمەت تەرەپتىن ياردەم بېرىلـسە، دىگـەن پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويدى.

دەل بۇ چاغدا ۋى جىڭگو شېڭ شىسەينىڭ قول ئـاستىدا بولۇپ گۇچۇڭدا سىلىڭ ئىكەن، شېڭ شىسەي بىزنىڭ شىكايەـتىمىزنى تـاپشۇرۇپ ئـالغاندىن كېيىن، سىلەر بۇ توغرۇلـۇق ئالدىرىماي تۇرۇپ تۇرۇڭلار، تەلىۋىڭلارنى مۇۋاپىق يول بىلەن ھەل قىلىمىز، دەپ سەۋىر قىلىپ تۇرۇشنى تاپىلىدى.

شۇنىڭ بىلەن بىز ئۈرۈمچىدە 12 - ئـاپرىل بـايرىمىغا قاتناشتۇق. شېڭ شىسەي 5 - ئـاينىڭ 15 - كۈنى ۋى جىڭگونى چـاقىرتىپ كېلىپ، يەنە بىر نەچچە ھەربى بـاشلىقلىرى بىلەن بىللە تۈرمىگە قامىدى، ئەسكەرلەرنى تارقىتىۋەتتى. بۇ ئىشلارنى بىزنىڭ كۆز ئالدىمىزدا قىلدى.

بىز قايتىدىغان چاغدا شېڭ شىسەي: «شـەرىپقان، خاناـقىيالارغا ھـەم ئالتاي خـەلقىغە سـالام ئېيتىڭـلار، بـىز 6 سىياسەت بەلگىلىدۇق. شۇ بويىچە ئىش يۈرگۈزىمىز، مىللەتلەر باراۋەرلىگى ئەمەلگە ئاشۇرۇلۇپ، خەلق تېچ، پاراۋان تۇرمۇش كۆچۈرىدىغان بولىدۇ. قوزغۇلاڭ ۋاقتىدىكى تالان - تاراج، ئادەم

ئۆلۈمى سۈرۈشتۈرۈلمىسۇن. 8 ـ ئايغا قەدەر ئالتاي تېچلىنىدىغان بولسۇن» دەپ تاپشۇردى.

شۇ يىلى ئالتايدا ئېغىر ئاپەت ـ جۇت يۈز بېرىپ، خەلق ئاچارچىلىققا دۇچار بولدى، 2500 دىن ئارتۇق ئادەم ئۆلدى. مۇشۇنداق ئېغىر ئاپەت تەسىرىدىن چىڭگىل ئېلىدىن 500 گە يېقىن ئائىلە تاشقى موڭغۇل چېگرىسىغا بېرىپ قىشلاپ ئولتۇرغاندا، ئۇلارنى موڭغۇلىيە چېگرا قاراۋۇللىرى زورلۇق بىلەن ھەيدەپ قوبدا ئايمىقىغا ئاپىرىۋالدى، ئۇلاردىن 300 ئۆيلۈك ئادەم بۇزۇلۇپ؛ موڭغۇلىيىنىڭ 7 ـ 8 ئەسكىرىنى ئۆلتۈرۈپ، كەنجىبەك دىگەن ئەسكەر باشلىغىنى باغلاپ ئالتايغا قېچىپ كەلدى. لېكىن مال ـ مۈلۈكلىرى قوبدىدا قالدى، قالغان 200 ئۆيلۈك ئادەم بىلەن مال ـ مۈلۈكلەرنى ئەكېلىش ئۈچۈن چىڭگىللىكلەر موڭغۇلىيىگە 4 قېتىم ھۇجۇم قىلىپ باققان بولسىمۇ، قېپقالغان ئەل بىلەن مال مۈلۈكلەرنى ئالالمىدى، ئۇدۇل كەلگەن ماللارنى بۇلاپ ئادەم ئولجا قىلىشىپ كەلدى. مۇشۇ سەۋەپلەر بىلەن 34 ـ يىلى 10 ـ ئايدا موڭغۇلىيە چىڭگىل ئېلىگە قوراللىق ھۇجۇم قىلىپ ئايروپىلاندىن بومبا تاشلاپ قىرغىنچىلىق يۈرگۈزدى. مۇشۇ زەربىدىن چىڭگىللىكلەرنىڭ بىر بۆلۈمى ئالتاينىڭ غەربى تەرىپىدىكى ناھىيىلەرگە، يەنە بىر بۆلۈم كىشىلەر بەيتىك تېغى ئارقىلىق بارىكۆلگە قېچىپ بېرىپ ئورۇنلاشتى. بۇ ھەقتە ئالتاي ۋىلايىتى ئۈرۈمچىگە خەۋەر قىلىپ ئۇلار بىلەن سۆزلەشتى، نەتىجىدە موڭغۇل ئەسكەرلىرى قايتىپ كەتتى. تالانغان مال بىلەن تۇتۇپ كەتكەن ئادەملەرنى ياندۇرۇپ بەرمىدى.

1934 ـ 1935 ـ يىللىرى شېڭشىسەي ھۆكۈمىتى بىلەن

سوۋېت ئىتتىپاقى ئىقتىسادىي ھەمكارلىق توختىمى تۈزۈپ، ئالتايغا يېزا ئىگىلىك سايمانلىرى، ئاشلىق ھەم تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرى — رەخ، چاي، شېكەر قاتارلىق ماللار كەلتۈرۈلدى، تېرىك ماللارنىڭ باھاسى بىلەن خام ماللارنىڭ باھاسى ئۆستۈرۈلدى. يەنە بىر تەرەپتىن خەلق دېخانچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى. قازاق چارۋىچىلىرىمۇ يەر بېرىلىپ دېخانچىلىققا كىرىشتى. شارائىت - ۋەزىيەت ئوڭشۇلۇپ تىنچلىق بەرپا بولدى، خەلقنىڭ ھال ئوقىتى كۆنساناپ ياخشىلىنىشقا باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە تۆۋەندىكى بەش ناھىيىدىن قازاقلارغا ۋاكالەتەن بۇرچىندىن ئابدىراخمان توقىلوۋ، چىڭگىل، كۆكتوقاي ناھىيەلىرىدىن قازاقلاردىن زاتىلباي، ئۇيغۇرلاردىن ماۋتىباي، غوپۇر، مىنەۋەر؛ خەنزۇدىن جاڭبېيشىڭ دىگەن كىشىلەر شەرىپقان ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن سودا توختىمى تۈزۈپ مال ئالماشتۇردى. بۇ ئىش ئۆتكەندىكىلەرگە قارىغاندا ئالغا باسقانلىق بولدى. لېكىن بۇنىڭدىمۇ خەلقنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ئېغىر بولۇپ، بۇ سودىگەرلەر خەلقتىن جانلىق مال ۋە خام ماللارنى ئەرزان باھادا ئېلىپ، سوۋېتكە ئۆزلىرى كېلىشكەن توختام باھاسىدا ئۆتكۈزۈپ تۇرۇشتى. مەسىلەن: ئۆتكۈزۈلگەن مالدىن 30% پايدا ئالسا خەلققە 20 - 25% نىلا بەردى. ۋاكالەتەن مال قوشقان ئادەملەرنىڭ ماللىرىدىن 15% پايدا ئالدى. سوۋېتتىن كىرگەن پىششىق ماللارنىڭ ھوزۇرىنى پەقەت بايلار كۆردى، كۆپ ساندىكى كەمبەغەللەرنىڭ ئۆتكۈزىدىغان مېلى يوق بولغانلىقتىن كەلگەن ماللاردىن پايدىلىنالمايدىغانلىقى تەبىئى ئىدى.

ئالتايدا بۇرۇندىن تارتىپ مەدىنى - ئاقارتىش، سەھىيە ئىشلىرى پۈتۈنلەي يوق دېيەرلىك بولۇپ، 99% خەلق ساۋات-

سىز ئىدى، قالغان بىر پىرسەن كىشى كونىچە ئوقۇغان بولـ
سىمۇ، چالا ساۋات ئىدى. 1935 ـ يىلىدىن باشلاپ ئالتايدا
تۇنجى قېتىم مائارىپ ئىدارىسى قۇرۇلدى. شۇنىڭدەك ھەر
مىللەتنىڭ مەدىنى ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى، مەسىلەن: قازاق ـ
قىرغىز ئۇيۇشمىسى، ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى بارلىققا كەلدى. ئۆتـ
كەندە موللىلارنىڭ دىنى قائىدە بويىچە ئالىدىغان ئۆشرە ـ
زاكاتلىرى مەدىنى ـ ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى ئارقىلىق يىغىلىپ،
ئۇنى باشلانغۇچ مەكتەپلەر قۇرۇشقا ھەم مەكتەپلەرنىڭ زۆرۈر
ھاجەتلىرىگە سەرپ قىلىندى. شۇنداق قىلىپ مەكتەپ ئۈچۈن
ئىشلىتىلىدىغان بارلىق چىقىمنىڭ 60% ى يۇقارقىدەك يول بىلەن
تەمىنلەندى، 40% نى ھۆكۈمەت تەمىنلىدى. بۇ ۋاقىتتا، ئالتاي
ۋىلايىتى بويىچە 44 يەردە باشلانغۇچ مەكتەپ ئېچىلدى. شۇ
قاتاردا ۋىلايەتتە بىر دوختۇرخانا قۇرۇلدى. ئۇرۇمچىدە ئېچىلـ
غان شىنجاڭ شۆيۈەن، سىفەن مەكتەپلىرىگە 1936 ـ يىلدىن
باشلاپ ئالتاي بالىلىرى كېلىپ ئوقۇشقا باشلىدى. ئۇنىدىن
باشقا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تاشكەنت شەھرىگە ئالتاينىڭ بۇ ـ
رۇنقى 4 بەگنىڭ ئەۋلادىدىن 6 ـ 7 بالا ئوقۇشقا باردى.
بۇنىڭ سىرتىدا قازاق تىلىدا گېزىت چىقىرىلىپ، خەلق تۇنجى
قېتىم گېزىت كۆرۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى.

1935 ـ يىلى ئالتاي ۋىلايىتىدە ۋە ئۇنىڭ ھەممە ناھە ـ
يىلىرىدە ساقچى ئىدارىلىرى قۇرۇلدى. بۇلار قۇرۇلۇشى بىلەنلا
كۆپلىگەن ئىشپىيونلارنى ئىشقا سېلىپ، خەلقنىڭ سۆز ـ ھەركەتـ
لىرىنى كۆزەتتى.

1937 ـ يىلى 9 ـ ئايدا كۆكتوقاي ناھىيىسىدىن قالىبل
تەيجىنى، ئالتايدىن ۋىلايەتنىڭ باش كاتىۋى ھەم قازاق ـ قىر ـ
غىز ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ باشلىغى مەككەي مەمىي ئوغلىنى

قولغا ئالدى. بۇلارنى قولغا ئالغاندىن كېيىن كۆكتوقاي ناھىيىسىدىن ئاقتېكە دىگەن كىشى باشچىلىق قىلغان بىر بۆلۈم ئەل بىلەن ئالتاي ناھىيىسىدىن قارا قۇل زالىك باشلىغان بىر بۆلۈم ئەل قوزغولاڭ قىلىشقا ھەركەتلەندى، لېكىن شەرىپ- قانلارنىڭ نەسىھەت قىلىپ توسۇشى بىلەن، چاتاق چىقماي تېچلىنىپ قالدى. ئۇنىڭدىن كېيىن 38 - يىلى 1 - ئايدا ھۆكۈمەت يەنە 30 نەچچە كىشىنى قولغا ئالدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەل باشلىقلىرىنىڭ خەۋپلىنىشى كۈچىيىپ ھۆكۈمەتكە نارازى بولۇشتى. بۇ مەزگىلدە خەلقتىن ئېلىنىدىغان سېلىق بەك ئېغىر ئىدى. مەسىلەن: ئۇششاق مالغا 5%، چوڭ مالغا 3% باج تۆلەندى، باجغا ئىككى چىش- لىق ئەركەك قوي ئېلىناتتى. بۇ باج، قويى يوق كەمبەغەل چارۋىچىلار ئۈچۈن ئېغىرچىلىق تۇغدۇردى. ئۇلار قويى بار باي- لارغا باشمۇ-باش تۇياقتا قوي تېگىشىپ ئېلىپ باجدىن قۇتۇلات- تى، ياكى بىر قوي ئۈچۈن بايلارغا كۆزدە بىر ئاي چۆپ ئو- رۇپ بېرىش يولى بىلەن قەرزدار بولاتتى. بۇ چاغدا بىر ئاي چۆپ ئورىدىغان ياللانما ئەمگەك ھەققى 3 قوي ئىدى. بۇنىڭ سىرتىدا ھۆكۈمەت ئالماشتۇرۇش بېجىغا 6%، قان بېجىغا 5% ئالىدىغان بولدى.

ئالتايدا ئالتۇن كان ئىدارىسى قۇرۇلۇپ، قارا ئېرتىش- نىڭ بېشى، سومدايرىق، چاشىك قارىغاي قاتارلىق يەرلەردىن ئالتۇن كولايتتى. ئالتۇن قازغۇچىلارغا ئوزۇق، كىيىم-كېچەك، قۇرال-سايمان يەتكۈزۈپ بېرىش ئۈچۈن مىڭلىغان ئات، تۆگە، كالا قاتارلىق قاتناش ھايۋانلىرى ئورۇغ باشلىقلىرى ئارقى- لىق خەلقتىن يىغىپ ئېلىنىشتىن تاشقىرى، كىرا ھەققىنى ھۆكۈ- مەت شۇ چاغدىكى بازار باھاسىدىن 5% كېمەيتىپ تۆلەيتتى،

لېكىن مۇشۇ كېمەيتىپ بېرىلگەن كىرا ھەققىمۇ، كىراكەشلەرنىڭ تامىغى، ئات-ئۇلاقلارنىڭ بوغۇزى، تاقىسى، جابدۇقلىرىغا خەجلىنىپ كەتتى، دىگەن بانىلار بىلەن مال ئىگىسىنىڭ قولىغا تەگمەي ئۇرۇغ باشلىقلىرى يەپ كېتەتتى. بۇ ئالۋاڭلار باي، كەمبەغەلگە تەڭ تەقسىم قىلىنىپ ئات-ئۇلىغى يوق كەمبەغەللەر ئادەم كۈچىنى چىقىراتتى.

1939-يىلى شىڭ شىسەي موڭغۇل، قازاق، قىرغىز ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىنى ئاچىمىز دىگەن بانا بىلەن جايلاردىن 3 مىللەت كىشىلىرىنىڭ باشلىقلىرىنى ئۈرۈمچىگە چاقىرتىۋالدى، بۇنىڭغا ئالتايدىن ئەلەن ۋاڭ، شەرىپقان، بۇقات بېيىسى، تەبىن بېيىسى (موڭغۇل)، ئەبىلمەجىن گۇڭ، يەملىخە مۇفتى، شۇلتىن بېيىسى (موڭغۇل) قاتارلىق 40 تىن ئارتۇق ئادەم كەلدى (بۇلارنىڭ ئىچىدە مەنمۇ بار ئىدىم). شىنجاڭنىڭ ھەممە جايلىرىدىن 300 دەك ۋەكىل ئۈرۈمچىگە كەلگەندىن كېيىن، شىڭ شىسەي مەجلىس ئاچتى (قۇرۇلتاي بولمىدى). مەجلىستە شىڭ شىسەينىڭ بۇيرىغى بويىچە شىنجاڭدىكى قازاق، قىرغىز، موڭغۇل مىللەتلىرىنىڭ قولىدىكى مىلتىق، قورال-سايمانلارنى تاپشۇرۇۋېلىش ھەيئىتى قۇرۇلدى. ھەيئەت باشلىقلىغىغا شەرىپقان، مۇئاۋىنلىققا قوبىق-ساۋىرنىڭ شەلبىن گىگەنى، قەشقەردىن ئابدۇقادىرلار بەلگىلەندى. شىڭ شىسەي 3 مىللەتنىڭ قولىدىكى قۇراللارنى تاپشۇرۇۋېلىش ۋاقتىنى 3 ئاي دەپ بەلگىلەپ، مۇشۇ مەزگىل ئىچىدە ۋەكىللەر ئۈرۈمچىدە قېلىپ قىسقا مۇددەتلىك سىياسى كۇرستا ئۆگىنىش قىلىدۇ دىدى. ۋەكىللەرنىڭ ئۆز يۇرتلىرىغا قارىتا تۆۋەندىكى مەزمۇندا خەت يېزىشىنى بۇيرىدى:
«بىز ئۈرۈمچىگە كەلگەندىن كېيىن مەجلىس ئېچىپ مىلتىق

يىغىش ھەيئەتلىرىنى قۇرۇپ چىقتۇق، مىلتىقلارنى يىغىۋېلىش ۋاقتى 3 ئاي، بىز مۇشۇ ۋاقىت ئىچىدە سىياسىي مەكتەپتە ئوقۇيمىز. شۇنىڭ ئۈچۈن قولدا بار مىلتىق ۋە باشقا قوراللىرىڭىزنى شەرتسىز تاپشۇرۇپ بېرىڭلار».

بۇنىڭغا قوشۇمچە شېڭ شىسەي جايلاردىمۇ مىلتىق يىغىش شۆبە ھەيئەتلىرىنى قۇرۇش ھەققىدە بۇيرۇق چىقاردى. ئالتاي خەلقىنىڭ مىلتىق يىغىش ئىشىغا چيۇ سىلىڭ دىگەننى ئەۋەتتى. ئۇ ئالتايغا كەلگەندىن كېيىن ئەلدىكى ئۇرۇغ باشلىقلىرىنىڭ ھەممىسىنى ۋىلايەتكە يىغىپ مەجلىس ئاچتى. مەجلىستە: مىلتىق يوق دەپ باھانە تاپمايسىلەر، ئەللىرىڭلاردىكى مىلتىقلارنىڭ تىزىمىنى ھەم ئۇنى ئەكىلىدىغان قاتناش ئۇلاقلىرىنىڭ تىزىمىنى بېرىڭلار، دەپ مەجلىستىكىلەرنى قىستىدى. لېكىن بۇنىڭدىن بىر يىل بۇرۇن، يەنى 38 ـ يىلى خەلق قولىدىكى مىلتىقلار ئاساسىي جەھەتتىن يىغىۋېلىنغان ئىدى. ئەل قولىدىكى بىرەر يېرىم يوشۇرۇپ ساقلىغان مىلتىق بولمىسا، باشقا قورال-ياراق يوق ئىدى.

مەجلىس باشتىن ـ ئاخىر ھەربىي نازارەت ئاستىدا تەھدىت يولى بىلەن ئېلىپ بېرىلدى. بۇنىڭدىن چۆچۈپ قورقۇپ كەتكەن قابا ناھىيىسىدىن كەلگەن قىلىچباي ئوغلى قومبىجاپ ئۆكىردەي: «مېنىڭ قول ئاستىمدىكى ئەلدىن 70 مىلتىق تاپشۇرىمەن، باشقىلارمۇ يوشۇرغان مىلتىقلارنى تاپشۇرۇشى لازىم» دەپ يالغان پىكىر بەردى. چيۇ سىلىڭ مۇشۇ پىكىرنى دەستەك قىلىپ، قومبىجاپ ئېلىدە بار مىلتىق، باشقىلاردىمۇ بار، دەررۇ تىزىملىتىش كېرەك دەپ، ھەر ئەلنىڭ ئۇرۇغ باشلىقلىرىنى ئۇنىڭدىن بەتتەر قىستاشقا كىرىشتى. بۇنىڭ ئۈستىگە مەجلىسكە ئۇلگۇرۇپ كېلەلمىگەن چىڭگىل ناھىيىسىدىكى مولقى ئۇرۇ-

غىنىڭ ئۆكىردەيى بايانبايىنى، بازارقۇل ئۇرۇغىنىڭ ئۆكىردەيىنى، كۆكتوقاي ناھىيىسىدىن ئاقىت ھاجىنى قۇراللىق ئەسكەر ئەۋەتىپ قولغا ئالدى. يەنە ئالتاي ناھىيىسىدىن مەجلىسكە كەلگەن قاراقۇل زالىڭ، ئۆندىرخانلارنى يىغىن ئۈستىدە تۇرمىگە قامىدى.

چىۋ سىلىڭنىڭ مۇشۇنداق قىستىمىشى ئارقىسىدا مەجلىس ئۈستىدىلا كۆكتوقاي، چىڭگىل ئۇرۇغ باشلىقلىرى: «بىزنىڭ ئەلدىمۇ مىلتىق، قۇراللار بار، ئۆيىمىزگە بېرىپ تاپشۇرىمىز» دەپ تىلخەت بېرىپ يۇرتلىرىغا قايتتى. ئۇلار يۇرتقا قايتىپ بارغاندىن كېيىن كۆكتوقاي ناھىيىسىنىڭ شەنجاڭى بىر قانچە ئەسكەر بىلەن خەلقنىڭ مىلتىقلىرىنى تاپشۇرتۇش ئۈچۈن قىرغا چىقىپ ئەلگە: «مىلتىقلىرىڭنى سۆزسىز تاپشۇرىسىلەر، يوق دەپ بانا تاپمايسىلەر» دەپ تەھدىت سالدى. خەلق: «يوق قۇراللىنى تېپىپ بېرىش مۇمكىن ئەمەس، مىلتىق تاپشۇرمىدىڭ دەپ بەربىر قاماققا ئالىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن قارشى چىقىش كېرەك» دەپ 1940-يىلى 2-ئايدا قاراقاس ئۇرۇغىدىن ئاقتېكە ئاۋۇلىدا ياتقان 3 ئەسكەرنى ئۆلتۈرۈپ، قۇراللىرىنى ئېلىۋالدى. ئۇ كۈنى كېچىدە مولقى ئۇرۇغىدىن ئىسمىقان ئۆكىردەي باشلىغان ئەل شەنجاڭنى بىر نەچچە ئەسكىرى بىلەن ئۆلتۈرۈپ، ئۇلاردىن 8 مىلتىق ئولجا ئالدى. بۇرۇن كىشىلەر قولىدا ساقلىنىپ قالغان بار-يوقى ئىككى مىلتىق بار ئىكەن، جەمى 13 مىلتىق، قالغىنى پالتا، چوماق بىلەن قۇراللىنىپ قوزغۇلۇپ كۆكتوقاي شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىشتى، شەن يامۇلغا ئوت قويدى. لېكىن قوزغۇلاڭچىلار ھەربىلەرگە تەڭ كېلەلمەي چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. نەتىجىدە كۆكتوقاي خەلقى كۆچۈپ 2-ئاينىڭ ئاخىرىدا چىڭگىل ناھىيىسىگە يې-

تىپ كەلدى. قوزغۇلاڭ كۆتەرگەن بۇ ئەلگە چىڭگىل ئېلىمۇ
قوشۇلدى.
بۇ چاغدا ئالتايدىكى چىۋ سىلىڭ ئالتۇن كانلىرىدىن
ئەسكەر تەشكىل قىلىپ قوزغۇلاڭچىلارنى باستۇرۇشقا ئەۋەتتى.
شىڭ شىسەيمۇ ئۈرۈمچىدىن ئەسكەر ئەۋەتكەن ئىدى. قوزغۇلاڭ-
چىلار باستۇرۇشقا ئەۋەتىلگەن ئەسكەرلەر بىلەن چىڭگىل ناھى-
يىسىنىڭ سارتوقاي دىگەن يېرىدە ناھايىتى قاتتىق سوقۇشتى.
ئىككى تەرەپتىنلا ئادەم چىقىم بولدى. قوزغۇلاڭچىلار تەرەپتىن
نوغايباي ئۆكىردەي، زاتىلباي قاتارلىق بىر قانچە ئادەم ئۆل-
دى. لېكىن قوزغۇلاڭچىلار جان تىكىپ كۆرەش قىلىش نەتى-
جىسىدە 70 كە يېقىن قۇرالنى ئولجا ئالدى. ئاخىردا قوزغۇ-
لاڭچىلار ھەربىلەرگە داۋاملىق قارشى تۇرۇشقا ئاجىزلىق قىلىپ،
موڭغۇلىيە چېگرىسىغا سۈرۈلدى ھەم موڭغۇلىيەدىن پانا تىلەپ
ئىككى كىشىنى ئەلچىلىككە ئەۋەتتى. موڭغۇلىيە ئەلچىلىككە
بارغان كىشىلەرنى قايتۇرمىغانىنىڭ ئۈستىگە قوزغۇلاڭ قىلغان
خەلققە زەربە بېرىش ئۈچۈن ئەسكەر ئەۋەتتى. شۇنداق قىلىپ
ئالدىدىن موڭغۇلىيە ئەسكەرلىرى، ئارقا تەرەپتىن شىڭ شىسەي
ئەسكەرلىرى قورشاۋغا ئالغانلىقتىن، قوزغۇلاڭچىلاردىن 3 مىڭ
ئادەم بالا-چاقا، مال-مۈلۈكلىرىنى تاشلاپ قېچىپ بەيتىك
تېغىنىڭ تەرسكەي تەرىپى بىلەن قايتىق تېغىغا كەلدى.
قايتىققا بارغاندا موڭغۇلىيىنىڭ 30 دەك قاراۋۇل ئەسكەرلىرى
بىلەن سوقۇشۇپ، 25 ئادىمىنى ئۆلتۈرۈپ 27 دانە مىلتىق
ئولجا ئېلىشتى. ئاندىن قايتىق تېغىدىن بەيتىككە كېلىپ
بەيتىكتىكى تۇرغۇن ئەلدىن 500 يىلقى، كۆپلىگەن ئۇششاق مال
ئولجا ئالدى. يەنە تۇرغۇن ئېلىنى مۇھاپىزەت قىلىپ تۇرغان
شىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن سوقۇشتى. بۇ چاغدا شىڭ شىسەي

هۆكۈمىتى ئەسكەر ۋە ئايروپىلان ئەۋەتىپ قوزغىلاڭچىلارنى بەيتىكتىن قوغلىدى. بۇ سوقۇشتا ئاقتىكەبىي باشلىغان بىر نەچچە ئادەم ئوق تېگىپ ئۆلدى. شۇنداق قىلىپ قوزغولاڭچىلار ئاخىر چىڭگىل، كۆكتوقاي ناھىيىلىرىگە كېلىۋېلىپ ئۆزلىرىنى پانالىدى. بۇ ۋاقىتتا قوزغولاڭچىلارنىڭ بالا-چاقىلىرىنى شىڭ شىسەي ئەسكەرلىرى كۆكتوقاي شەھىرىگە ھەيدەپ كېلىپ ئورۇنلاشتۇرغان ئىدى. تاقىقا بىكىنگەن قوزغولاڭچىلار ئۆزلۈكسىز پارتىزانلىق ئۇرۇشى يۈرگۈزۈپ تۇردى. ئۇلار سارسۇمبىدىن 300 تۆگىگە ئارتىپ كېلىۋاتقان ھەربى لاۋازىمات ئوزۇق-تۈلۈك، كىيىم-كېچەكلىرىنى يول توساپ بۇلىۋالدى. يەنە ئاۋالقى قوزغولاڭدا تېچ قالغان زەينەل ئۆكىردەيگە قاراشلىق قاراقاس ئۇرۇغىنى ئۆزلىرىگە قوشىۋالدى. شۇ قاتاردا جان تىكىپ سوقۇش قىلىپ شەھەردە نەزەربەنت قىلىنىپ تۇرغان بالا-چاقىلىرىنىمۇ قۇتقۇزۇۋالدى. ئاندىن كۆكتوقاينى قورشاۋغا ئېلىپ، شىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن 3 ئاي شىددەتلىك سوقۇش قىلدى.

ئالتايدا مۇشۇنداق ۋەقە بولۇۋاتقاندا شىڭ شىسەي 1940-يىل 4-ئاينىڭ 11-كۈنى ئۈرۈمچىدە بىر كېچىدىلا جايلاردىن كەلگەن موڭغۇل، قازاق، قىرغىز ۋەكىللىرىدىن 70 ئادەمنى تۇرمىگە تاشلىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئالتايدىن ئەلەن، شەرىپقان، بۇقات بىيىسى قاتارلىق ئون نەچچە ئادەم بار ئىدى. قالغان ۋەكىللەرنىڭ ياتقان قورولىرىنى قۇراللىق ساقچىلار بىلەن قورشاپ، ھېچ كىشىنى دەرۋازىنىڭ تاشقىرىسىغا چىقىشقا رۇخسەت قىلمىدى.

شىڭ شىسەي 8-ئايدا ئالتاي ۋىلايىتى ئارقىلىق چىڭگىل، كۆكتوقاي ئەللىرىگە تېچلىق بىلەن تەسلىم بولۇشۇن دەپ ئەلچى ئەۋەتتى.

قوزغۇلاڭچىلار ئەلچىلەرگە: «شېڭ شىسەي 1937 - يىلى
قولغا ئالغان مەڭكەي، قالپىل قاتارلىق ئادەملەرنى، 1939 - يىلى
ۋەكىل دەپ ئۈرۈمچىگە ئاپىرىۋېلىپ قايتۇرمىغان ئەل باشلىق-
لىرىنىڭ ھەممىسىنى ھەم كېيىنكى ۋاقىتتا قولغا ئالغان بايان-
باي، بايقادام، ئاقىت ھاجى قاتارلىق كىشىلەرنى بوشاتسۇن،
شۇلار كېلىپ بىزگە ئۆز ئاغزى بىلەن نەسىھەت قىلسا قورال-
ياراقلىرىمىزنى تاپشۇرىمىز، ئەگەر ئۇنداق بولمىسا، بىرىمىز
قالغىچە سوقۇشۇشتىن باش تارتمايمىز» دېگەن تەلەپنى قويۇپ
قايتاردى.

بۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە قوزغۇلاڭچىلار بەش ئاتار، پىلىموت،
ماۋزىر قاتارلىقلاردىن ئىبارەت مىڭغا يېقىن قورال - ياراققا
ئىگە بولغان ئىدى.

شېڭ شىسەي يۇقۇرقى تەلەپ بويىچە 1937 - يىلى قول-
غا ئالغان قالپىل تەيجىنى، يەنە شۇ يىلى ۋەكىللەر ئىچىدىن
قولغا ئالغان بۇقابات بېيسىنى تۈرمىدىن بوشۇتۇپ قوزغۇلاڭچى-
لارنى تىنچلاندۇرۇش ئۈچۈن ۋەكىل قىلىپ ئەۋەتتى.

تىنچلاندۇرۇش ئىشىنى باشقۇرۇش ئۈچۈن، قالپىللار بىلەن
شېڭ شىسەينىڭ قېينى ئاتىسى چيۇ سىلىڭ بىللە باردى،
بۇ قېتىم قوزغۇلاڭچىلار بۇلار بىلەن مۇقىم كېلىشىمگە كېلەل-
مىدى. قوزغۇلاڭچىلارنىڭ باشلىقى چاقاباي ئۇرۇغىدىن ئىرىس-
قان، چېرۈچى ئۇرۇغىدىن سۇلايمان دېگەنلەر ئىدى، ئۇلار
يەنە ۋەكىللەرگە: «شېڭ شىسەي تىنچ يول بىلەن تەسلىم قى-
لىپ قورال تاپشۇرتىمىز دېسە، قاماقتىكى بارلىق ئادەملىرىمىزنى
تامامەن قايتۇرسۇن، ياكى چاقاباي ئۇرۇغىدىن قولغا ئېلىنغان
نەزىر تەيجى، جانىمقان ۋە چېرۈچى ئۇرۇغىنىڭ تەيجىسى دەلىل-
قاننى، راقات قەلپىل ئوغلىنى ئالدىن - ئالا قايتارسۇن، شۇنىڭ

بىلەن بىرگە ئەل ئىچىدە ھۆكۈمەتنىڭ ئىشپىيونى بولمىسۇن، ئۇنىڭ ئۈچۈن ناھىيىلەردە ساقچى ئىدارىلىرى قۇرۇلماي ناھىيىنى پەقەت شەنجاڭلا باشقۇرسۇن» دىگەن تەلەپنى قويىدى.

يۇقۇرقى تەلەپلەرنىڭ تەسىرىدىن 9 - ئايدا شىڭ شىسەي نەزىر، جانىمقان، دەلىلقان، راقاتلارنى بوشۇتۇپ ئايىرۇپىلان بىلەن ئالتايغا يەتكۈزدى.

بۇلار كەلگەندىن كېيىن قوزغىلاڭچىلار مىڭدىن ئارتۇق قورال تاپشۇرۇپ بەردى. شىڭ ھۆكۈمىتى، 36 - يىلى قولغا ئېلىنغان مەككەيىنىڭ، 39 - يىلى قولغا ئېلىنغان بايانباي، بايقادام، قاراقول، ئۆندىرقان، ئاقىت ھاجىلارنىڭ كېسەل بىلەن ئۆلگەنلىكىنى ئېيتىپ، سۆڭەكلىرىنى قايتۇرۇپ بەردى. قوزغىلاڭ بېسىلىپ قالغاندىن كېيىن جايلاردىن قولغا ئېلىنغان ۋەكىللەرنى تىزىملاپ، تىرىكچە، ئۆلگەنلىرىنىڭ سۆڭەكلىرىنى تاپشۇرۇپ بېرىمىز دەپ ۋەدە بەردى. ئالتاي ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيلىقىغا بۇقاتنى، مۇئاۋىنلىقىغا جانىمقاننى سايلىدى، نەزىر تەيجىنى ۋىلايەتلىك باجخانىنىڭ جۇيجاڭلىقىغا بەلگىلىدى، دەلىلقان ئالتاي ناھىيىسىگە فۇشەنجاڭ بولۇپ بەلگىلەندى، راقات كۆكتوقايغا فۇشەنجاڭ بولدى.

ھۆكۈمەت: «37 - يىلدىن باشلاپ ئالتايدىن كۆپلىگەن ئادەملەرنىڭ قولغا ئېلىنىشى، قوزغىلاڭ پارتلاپ خەلقنىڭ قىرغىنچىلىققا ئۇچرىشى ۋە باشقا ئاپەتلەرنىڭ ھەممىسى شەرىپقاننىڭ تۇپەيلىدىن بولغان، شۇنىڭ ئۈچۈن شەرىپقان باش جىنايەتچى، ئۇ تۈرمىدىن بوشۇتۇلمايدۇ» دەپ ئېلان قىلدى.

1941 - يىلى 1 - ئاينىڭ 23 - كۈنى موڭغۇل، قازاق، قىرغىز ۋەكىللىرى ئۈرۈمچىدىن ئۆز جايلىرىغا قايتۇرۇلدى.

بىزلەر ئالتايغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، موڭغۇل تەبىن بېيسى مۇئاۋىن ۋالىيلىققا بەلگىلەندى. شۇ چاغدا قازاق - قىرغىز ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ سايلىمى بولۇپ، رەئىسلىككە رەزدان ئىمام، مۇئاۋىنلىققا مەن بەلگىلەندىم.

شۇ يىلى 1 - ئايدا كۆكتوقاي ناھىيىسىنىڭ فۇشەنجاڭى راقات، قالمان قازى، چېرۇچى شەرىپلەر باشچىلىقىدىكى خەلق، ھۆكۈمەتكە يېڭىۋاشتىن تۆۋەندىكىچە تەلەپ قويدى:

1 - ئاۋالقى كېلىشىم بويىچە ناھىيىلىك ساقچى قورۇلماقچى ئەمەس ئىدى، ھازىر ناھىيىدىكى ساقچى ئىدارىسى ئەل ئىچىگە ئىشپىيون تارقىتىپ خەلقنى بىئارام قىلىۋاتىدۇ، خەلق بۇنىڭغا نارازى، شۇنىڭ ئۈچۈن ساقچى ئىدارىسى بىلەن ھەربىلەر ناھىيىدىن چىقىپ كەتسۇن؛

2 - كان ئىچىشقا كەلگەن ئىنژېنېرلار كان قېزىشنى توختىتىپ ئۆز يېرىگە قايتسۇن؛

3 - 70 - 80 دەك كىشىلىرىمىز ھېلىغىچە قاماقتا يېتىپتۇ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى بوشىتىلسۇن، دىگەنلەردىن ئىبارەت.

شېڭ شىسەي بۇ تەلەپلەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، قېيتناتىسى چېيۇسىلىڭنى يەنە ئالتايغا ئەۋەتتى. ئۇ ئالتايغا كېلىش بىلەن 7 - ئايدا جانىمقان مۇئاۋىن ۋالىي، ئەبىلمەجىن گۇڭ، مەمىلە زەڭگى، قابىل تەيجى ۋە مېنى شېڭ شىسەي يۇقۇرقى تەلەپلەرنى ئورۇنلايدۇ، دىگەن مەزمۇندا كۆكتوقاي ئېلىنى تەشۋىق قىلىش يولى بىلەن تىنچلاندۇرۇشقا چىقاردى. بىز كۆكتوقايغا بېرىپ تەشۋىق قىلدۇق. لېكىن ئۇلار: «شېڭ شىسەي بىزنىڭ تەلىۋىمىزنى ئورۇندىمايدۇ، تەلەپنى ئەمەللەشتۈرىدىغان ۋاقتىمۇ بولدى. ئەمدى ئورۇندىشى شەرت.

بولمىسا، بىز تېچ تۇرالمايمىز» دېدى. يەنە بىزنى قايتۇر-
ماي تۇتۇپ قالدى. قالمان قازى، راقات، شەرىپلەر بىزنى
باغلىماقچى بولغاندا قەبىل تەيجى ئارىغا كىرىپ
باغلاتمىدى.

شۇنىڭ بىلەن بۇلار بىر مىڭدەك ئادەم توپلاپ كۆك-
توقاي ناھىيىسىگە ھۇجۇم قىلىشقا ئاتلاندى، بىزنىمۇ بىللە
ئېلىپ ماڭدى. بۇ چاغدا جانىمقان قوزغۇلاڭچىلارغا مۇنداق
بىر پىكىر قويدى: «سىلەر بىزنى قويۇپ بېرىڭلار، بىز
ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسى بىلەن ھەربىلەرنى ئۆزىمىز
بىلەن بىللە ئېلىپ كېتىمىز، ئەمما ئىنژېنېرلارنى قايتۇرۇش
مەسىلىسىنى كونسۇل بىلەن سۆزلىشىپ ئۈرۈمچى ئارقىلىق
ھەل قىلىمىز، قالمىش ھەممە تەلەپلىرىڭلارنى ۋىلايەتكە قاي-
تىپ بېرىپ 8 كۈن ئىچىدە ئورۇنداپ بولايلى، ئەگەر تەلە-
ۋىڭلار ئورۇندالمىسا، تۆۋەن تەرەپتە تېچ تۇرغان بەش ناھىيە
قوشۇلۇپ ھەممىمىز بىرلىكتە قوزغۇلىمىز.» مەسلىھەت شۇ
يەرگە كەلگەندە ۋەكىللەر ھەممىمىز قوشۇلۇپ ھۆججەت
يېزىپ مۆھۈر باستۇق، يەنە دىنى يول بىلەن قەسەم قىلدۇق.
نەتىجىدە كۆكتوقاينى قورشاۋغا ئالغان قوزغۇلاڭچىلار تېچلىق
بىلەن چېكىندى.

بىز 8 كۈنلۈك ۋەدە بويىچە ناھىيىلىك ساقچى ئىدا-
رە كىشىلىرىنى ئۆزىمىز بىلەن بىللە ئېلىپ قايتتۇق. ئالتاي-
غا كەلگىنىمىزدىن كېيىن چيۇ سىلىڭ ئەھۋالنى ھەر بىر
ۋەكىلدىن ئايرىم-ئايرىم سورىدى. ھەممە ۋەكىللەر بولغان
ئەھۋالنىڭ ئۆزىنىلا بايان قىلدى. ھېچ مەسىلە چىقمىدى.
لېكىن بىز ۋەدە قىلغان 8 كۈننىڭ ئىچىدە چيۇ سىلىڭ
قوزغۇلاڭچىلارنى قۇراللىق كۈچ بىلەن تەسلىم قىلماق بولۇپ،

كۆكتوقايغا مىڭدىن ئارتۇق قۇراللىق ئەسكەر ماڭدۇردى. كۆكتوقاي ئېلى بۇلارنىڭ يولىنى توسۇپ سوقۇشتى. چىروچى سۇلايمان دىگەن كىشى باشچىلىقىدىكى بىر بۆلۈم قوزغولاڭچىلار ماشىنا بىلەن كېتىۋاتقان ئىنژېنىرلارنىڭ بىر نەچچە ئادىمىنى ئۆلتۈرۈپ ماشىنىسىنى كۆيدۈرۈۋەتتى. (بۇ ۋاقىتتا شېڭ شىسەي مېنى كۆكتوقايغا مۇئاۋىن شەنجاڭلىققا تەيىنلىگەن ئىدى، لېكىن مەن قوزغولاڭ توختىغاندىن كېيىن 11 ـ ئايدا باردىم).

قوزغولاڭچىلار دەسلەپتە يەر شارائىتىدىن پايدىلىنىپ ئىككى ئايغىچە يېڭىلمەي ئۈزلۈكسىز سوقۇش قىلدى. لېكىن كېيىنكى چاغدا ئالتاي تاغلىرىغا قېلىن قار يېغىپ، تاغ ئىچىدە پانا جاي قالمىغانلىقتىن كۆكتوقايلىقلار تۆۋەن يان باغرىغا چۈشتى. دەل مۇشۇ چاغدا بىر پولك ھۆكۈمەت ئەسكىرى كۆكتوقاينى قوغداشقا كېلىپ، يەنە بىر پولك ئەسكەر قوزغولاڭچىلارنى بېسىقتۇرۇشقا ئاتلاندى. بۇلارغا ئالتايدىن كۆپلىگەن ئەسكەر كېلىپ قوشۇلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ھۆكۈمەت ئايروپىلان ئەۋەتىپ بومباردىمان قىلدى. ئاخىر قوزغولاڭچىلار زور بىر تۈركۈم ھەربى كۈچكە بەرداشلىق بېرەلمەي يېڭىلىپ، ئەزىمەتلىرى سالتاڭ قېچىپ كەتتى. ئەمما پۈتكۈل ئەل ھەربىلەر قولىدا قالدى. قالغان ئەل بۇرۇلتوقاي ناھىيىسىنىڭ كۆكەبۇلاق، سار بۇلاق دىگەن يەرلىرىگە كۆچۈرۈلۈپ كېلىندى. دەل مۇشۇ ۋاقىتتا ئالتاينىڭ مۇئاۋىن شەنجاڭى دەلىلقان سۇگۇرباييېۋ سارسۇمبە شەھىرىدىن ئىزسىزلا يوقىلىپ كەتتى. ھۆكۈمەت ئورۇنلىرى ئىزدەشتۈرۈپ تاپالمىدى.

ئاندىن چېۋ سىلىڭ قېچىپ كەتكەن قوزغولاڭچىلارنى تەسلىم قىلىپ كېلىشكە يەنە جانىمقاننى ئەۋەتتى. جانىمقان:

«تېپچىلىق بىلەن تەسلىم بولساڭلار، ھۆكۈمەت چارە كۆرمەيدۇ» دەپ قۇرئان تۇتۇپ قەسەم قىلىپ ئۇلارنى قايىل قىلدى. ئادەملىرىنى ئۆز ئۆيلىرىگە تارقىتىپ مىلتىقلىرىنى تاپشۇرۇۋالدى. جانىمقان قوزغۇلاڭچىلاردىن قەلبىل تەيجى، بىرايىقان ئۆكىردەي، بورانباي تەيجى، تاتاي تەيجى، زەينەل ئۆكىردەي، قالمان قازى، شەرى زەڭگى قاتارلىق 18 كىشىنى باشلاپ كېلىپ چىيۇ سىلىڭغا ئۇچراشتۇردى. چىيۇ سىلىڭ بۇلارنى قارشى ئېلىپ مېھماندارچىلىق ئۆتكۈزۈپ، سىلەر ئەمدى شېڭ دۇبەن بىلەن كۆرۈشىڭلار دەپ ئالتاينىڭ ۋالىسى بۇقاتنىڭ باشلامچىلىقىدا ئۈرۈمچىگە ماڭغۇزدى، بۇلار ئۈرۈمچىگە يېتىپ كېلىشى بىلەنلا شېڭشىسەي بۇقات باشلىق ھەممىسىنى تۈرمىگە سولىدى.

قوزغۇلاڭچىلار تەسلىم بولۇپ قورال تاپشۇرغان چاغدا باندىت ئوسمان باشلىغان مۇلقىنىڭ ئايتۇغان ئۇرۇغىدىن بولغان بىر قىسىم ئەل، قورال - ياراقلىرىنى تاپشۇرماي قۇمغا قېچىپ كەتكەن ئىدى. بۇلارنى ئۇ چاغدا ھېچكىم ئىزدىمىدى ۋە سەزمەي قالدى. بۇلار قۇمغا بارغاندىن كېيىن 19 كىشىنىڭ قايتىدىن تۈرمىگە قامالغانلىق خەۋىرىنى ئاڭلاپ، ئوبدان مۇداپىئە كۆرۈپ يول توساپ بۇلاڭچىلىق قىلىشقا كىرىشتى. مۇشۇ يىلىنىڭ ئاخىرىسىدا بۇقاتنىڭ قولغا ئېلىنىش ۋەقەسى بىلەن ئالتاي ساقچى ئىدارىسىنىڭ پىك فامىلىلىك جۇيجاڭى ۋالى بولدى.

1942 - يىلى 2 - ئايدا ھۆكۈمەت چىڭگىلدىن ئۇۋاتقانىنى، ئالتايدىن مەملە زەڭگىنى ۋەكىل قىلىپ، ئوسماننى تېپچىلىق بىلەن تەسلىم بولۇپ قورال تاپشۇرۇشقا كۆندۈرۈشكە ئەۋەتتى.

ئوسمان ئۇلارغا: «بۇقات، قالپىل قاتارلىق كىشىلىرىمىز تۇرمىدا ياتقاندا، سىلەرنىڭ بۇ يەرگە ۋەكىل بولۇپ كېلىشكەنلىرىڭ ئىشپىيونلۇقتىن باشقا ئىش ئەمەس» دەپ ئۇلارنى راسا دۇمبالاپ، ئات ـ ئۇلاقلىرىنى تارتىۋېلىپ، ئۆزلىرىنى پىيادە قوغلىۋەتتى. بۇنى ئاڭلاپ، ھۆكۈمەت 3 ـ ئايدا موڭغۇل بورىبجاپ باشلىق 180 ئەسكەر (ئارىسىدا 80 نى موڭغۇل) نى قوزغۇلاڭچىلارنى يوقىتىشقا ئەۋەتتى. بۇلار قوزغۇلاڭچىلار بىلەن قۇمدا ئۇچرىشىپ سوقۇش قىلغاندىن كېيىن ئوسمان 18 نەپەر قۇراللىق كىشىلىرى بىلەن قېچىپ قۇتۇلۇپ كەتتى. ئۇلار ئوسماننىڭ بالا ـ چاقىسىنى ۋە چاقاباي ئۆرۈغىدىن سۇلايمان، چېرۈچى ئۆرۈغىدىن كېلەس، كەدىرباي دېگەن 4 كىشىنىڭ بالا ـ چاقىسىنى ئالتاي شەھرىگە ئېلىپ كەلدى. ئوسماننى ھەربىلەر ئىزدەشتۇرسىمۇ تاپالمىدى. 4 ـ ئايدا ئوسمان ئادەتتىكى بىر ئادەم ئارقىلىق كۆكتوقاي ناھىيىسىگە: «ھۆكۈمەت بىزگە چارە كۆرمىسە، بالا ـ چاقىمىزنى ياندۇرۇپ بەرسە، بۇ ھەقتە ئىشەنچىلىك ۋەكىل ئەۋەتسە تەسلىم بولىمىز» دېگەن تەلەپنى قويدى. بۇ تەلەپ قولىمىزغا تېگىش بىلەنلا مەن ساقچى ئىدارىسىدىن بىر ئادەم، پۇخرادىن مۇلقى ماغاۋىيە زالىڭ ئۈچىمىز ئالتايغا كېلىپ، ئەھۋالنى ۋالىغا مەلۇم قىلدۇق. ئۇ بىزنى بىر نەچچە كۈن ساقلىتىپ، ئاخىرىسىدا ئوسمان تەسلىم بولسا ھۆكۈمەت چارە كۆرمەيدىغانلىقىنى ئېيتىپ بالا ـ چاقىلىرىنى تاپشۇرۇپ بېرىش ئۈچۈن بىزنىڭ قولىمىزغا ئۆتكۈزۈپ بەردى. بىز ئالتايدىن چىقىپ قارا ئېرتىشكە بارغان چاغدا ئارقىمىزدىن 300 قۇراللىق ئەسكەر كەلدى. بىز بۇلارنى ئۇقۇشساق، بىز سىلەرنى مۇھاپىزەت قىلىپ بىخەتەرلىكىڭلارنى ساقلاشقا كەلدۇق، دەپ جاۋاپ بېرىشتى.

ئوسمان بىز بىلەن شىقىنتى دىگەن يەردە ئۇچرىشىمىز دەپ ۋەدە قىلىشقان ئىدى. بىز قارا ئېرتىشتىن ئۆتۈپ، بالا ئېرتىش دىگەن يەرگە بېرىپ توختاپ، ئوسمانغا ئۆزىنىڭ قىزى ۋە ماغاۋىيە زالىگىنى ئەۋەتتۇق. لېكىن ئۇلار ئوسماننى تاپالـ
ماي قايتىپ كەلدى. بۇ ئىككىسى قايتىپ كەلگەندىن كېيىن بىز قۇۋئۈي دىگەن يەردىكى ئەل ئىچىگە باردۇق. ئۇ يەردە ئەلنى يىغىپ مەجلىس ئېچىپ، ئوسماننى تېپىپ سۆزلىشىشكە قاراقاس مېربىاي زەڭگى باشلىغان بىر نەچچە ئادەمنى ئەۋەتتۇق. بۇلار چىڭگىلىڭ قايرتى دىگەن جايدا ئوسمانلار بىلەن ئۇچرىشىپ سۆزلەشكەندە، ئوسمان: «بىز بالا - چاقىمىزنى شىقىنتىدا ساقلىغان ئىدۇق، لېكىن ئۇلارنىڭ كەينىدە 300 ئەسـ
كەرنىڭ كەلگەنلىگىنى قاراۋۇللار كۆرۈپ خەۋەر قىلغاندىن كېيىن جايىمىزنى يۆتكەپ كەتتۇق، ھۆكۈمەتنىڭ بالا - چاقىنى ئەكىلىشى پەقەت بىزنى ئالداپ قولغا چۈشۈرۈش، ئۇ ئەسكەرلەر تۇرغاندا بىز تەسلىم بولمايمىز» دەپ بارـ
غان كىشىلەرنى قايتۇرۇۋېتىپتۇ. بىز بۇ جاۋاپنى ئاڭلاپ ۋىلايەتكە ئادەم ئەۋەتىپ مەلۇم قىلدۇق، ۋىلايەت بۇيرۇق بېرىپ ئەسكەرلەرنى قايتۇرۇپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئوسمانغا ئۇنىڭ تەلىۋى بويىچە ئەسكەرلەرنى قايتۇرۇۋاتقىنىمىزنى، بىز بىللە كەلگەن ئەسكەرلەر پەقەت مۇھاپىزەت قىلىش ئۈچۈنلا كەلگەنـ
لىگىنى، ئۇلار قۇرال - ياراقلارنى تاپشۇرۇپ بەرسىلا ھۆكۈمەت ھىچقانداق چارە كۆرمەيدىغانلىغىنى ئېيتىپ، ئەدىلىقانبەي، مۇلقى سالىخ تەيجى قاتارلىق بەش كىشىنى ئىككىنچى قېتىم ئەۋەتتۇق. نەتىجىدە، ئابدىراخمان، قاباس، كادىرباي قاتارلىق 13 ئادەم بىزگە تەسلىم بولدى. ئوسماننىڭ ئوغلى شېردىمان، كېلەس، سۇلايمان قاتارلىق بەش كىشى: «بىز ئىككى ئايغىچە

قاراپ كۆرىمىز، تەسلىم بولغان كىشىلىرىمىزنىڭ ھېچقايسىسىغا چارە كۆرۈلمىسە 9 ـ ئايدا ئۆزىمىز خەۋەر بېرىپ سىلەرگە قوشۇلىمىز، شۇنىڭغا قەدەر ھۆكۈمەت بىزنى ئىزدىمىسۇن» دىگەن سۆزنى ئېيتىپ ئۆزلىرى كەلمەي قېلىپ قالدى. بىز تەسلىم بولغانلارنىڭ بالا ـ چاقىلىرىنى ئۆزلىرىگە تاپشۇرۇپ بەردۇق. ئوسمان بىلەن سۇلايماننىڭ بالا ـ چاقىلىرىغا باشقىلار كېپىل بولالمىغانلىقى ئۈچۈن ئۇلارنى كۆكتوقايغا ئېلىپ كېلىپ ھاكىم ئىدارىسىنىڭ قوروسىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ راسخوت بېرىپ باقتۇق، لېكىن تەسلىم بولغانلارنىڭ ئىچىدىكى چېرۇچى كادىر باينى 8 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى ناھىيىلىك گۇڭئەنجۈي قولغا ئېلىپ ئۈرۈمچىگە يوللاپ بەردى.

ئوسمان تەرەپ بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، تەسلىم بولۇش بۇياقتا تۇرسۇن، قوزغۇلاڭ قىلىشنى تېخىمۇ كۈچەيتتى. ئىلگىرى تەسلىم بولغانلاردىن بىر قانچىسى يەنە قېچىپ كېتىپ ئوسمانغا قوشۇلۇۋالدى ۋە ئەلنى پاراكەندە قىلىپ بۇلاڭچىلىق قىلىشقا باشلىدى. 10 ـ ئايغىچىلىك ئوسماننىڭ ئادىمى كۆپىيىپ 40 نەچچە ئادەمگە يەتتى. ئەل ئىچىگە ئەس-كەر چىقسا ئۇلار مۆكۈنۈۋالاتتى.

شۇ يىلى قابى ئۈچ كىشى بىلەن ئۈرۈمچىدە تۇرمىدا ياتقان ئىنىسى قەلىلنى يوقلاپ نەرسە ـ كېرەك ئېلىپ كەلدى. شېڭ شىسەي بۇلارنى قەلىل بىلەن كۆرۈشتۈرۈش بۇياقتا تۇرسۇن، بەلكى ئەكەلگەن نەرسىلىرىنى تارتىۋېلىپ ئۆزلىرىنى نەزەر-بەنت قىلىپ قويدى، لېكىن ئۇلار بىر ئامال قىلىپ قېچىپ چىقىپ ئالتايغا كېلىۋالدى. ئۇلارنىڭ بۇ ئەھۋالىنى ۋە قانداق قېچىپ كەلگەنلىكىنى قەلىلنىڭ ئوغلى سايىپ كۆكتوقاينىڭ شەنجاڭىغا مەلۇم قىلغاندىن كېيىن، بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان

كۆكتوقاي گۇڭئەنجۈي ئىدارىسى 20 ئەسكەر ئەۋەتىپ، قېچىپ كەلگەن قابى باشلىق ئۈچ كىشى بىلەن سايىپنى تۇتۇشقا ئەۋەتتى. لېكىن سايىپ پۈتۈن ئاۋۇلى بىلەن قارشى قوزغىلىپ، ئىككى ئەسكەرنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ قورال - ياراقلىرىنى ئولجا ئالدى ۋە قولغا چۈشۈپ باغلاپ قويۇلغان كىشىلىرىنى بوشىتىپ قەلىلىنىڭ ئىنىسى قابى، بالىلىرى سايىپ، غەزىز ۋاقىتلار باشچىلىقىدا 20 ئادەم بولۇپ ئوسمانغا قوشۇلۇپ كەتتى.

ئۇلار قېچىپ كەتكەندىن كېيىن ھۆكۈمەت، ئوسمانغا قاراشلىق ئەل جايلاشقان ئۈندىرقارا دىگەن يەرگە 300 ئەسكەر ئەۋەتتى. بۇ چاغدا ئوسماننىڭ ئادەملىرى كۆپىيىپ 80 دىن ئاشقان ئىدى. ئۇلار ئەلگە ئەسكەر كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ ئۇلارغا قارشى ئۇرۇش قىلدى. بۇ 1943 - يىلى 1 - ئاي ۋاقـتى بولۇپ، بۇ ئۇرۇشتا سايىپقا ئوق تېگىپ ئۆلدى. قالغانلار ئۆلگەن گومىنداڭ ئەسكەرلىرىنىڭ بىر قانچە - تال مىلتىقىنى ئولجا ئېلىپ، ئۆزىگە قاراشلىق ئەلنىڭ كۆپلىگەن كىشىلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ قۇم دىگەن جايغا يۆتكىلىپ كەتتى.

بۇ ۋاقىتتا مۇئاۋىن ۋالى تەبىن، داۋالغۇپ تۇرغان ئەلنى تىنچىتىپ قىلىش ئۈچۈن تەشۋىقات خىزمىتى بىلەن كۆكتوقايـغا كەلدى، دەل مۇشۇ ۋاقىتتا مېنىڭ كۆكتوقايدا تۇرۇشۇمغا مۇمكىن بولماي قالدى، چۈنكى ئەلنى تېچلاندۇرۇش ئۈچۈن ئىشلىگەن تەشۋىقى خىزمەت، بېرىلگەن ۋەدىلەر ئەمەلىيلەشتۈرۈلـمىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بالا - چاقىلىرىمنىڭ ئالتايدا تۇرۇۋاتـقانلىقىنى بانا قىلىپ خىزمىتىمنى ئالتايغا يۆتكەش ھەققىدە مۇئاۋىن ۋالى تەبىنگە ئىلتىماس يازدىم. ئىلتىماسىم تەستىقـلىنىپ، 43 - يىلى 2 - ئايدا ئالتاي ناھىيىسىگە مۇئاۋىن ھاكىم بولۇپ يۆتكىلىپ كەلدىم.

قوزغۇلاڭچىلار قىشنى قۇمدا ئۆتكۈزۈپ، ياز چىققىش بىلەنلا ئالتاي تاغلىرىغا كەلدى، بۇ جەرياندا كۆكتوقاي خەلقىنىڭ ئۈستىگە ناھايىتى زور ئېغىرچىلىقلار چۈشتى، چۈنكى كۆكتوقاي شەھىرى بىلەن ئەل ئىچىگە ناھايىتىمۇ كۆپ ئەسكەرلەر يۆتكىلىپ كەلگەچكە ئۇلار ئات - ئۇلاق، ئوزۇق - تۈلۈكلەرنى خەلقتىن ئالاتتى. ھەربىي يۇرۇشلەرمۇ ئۈستى - ئۈستىگە كۆپىيىپ تېچ تۇرغان باشقا ئالتە ناھىيىنىڭ ئۈستىدىكى ئېغىرچىلىقمۇ ھەسسىلەپ ئېشىپ كەتتى. ھەربىي لاۋازىماتلار، ئوزۇق - تۈلۈكلەر، قاتناش - ترانسپورت ئىشلىرىنىڭ ھەممىسى خەلقنىڭ ئۈستىگە چۈشەتتى.

43 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ شېڭ شىسەي سوۋېتلەر ئىتتىپاقى بىلەن بولغان دوستلۇق كېلىشىمىنى بۇزۇپ، يەرلىك ئادەملەرنى سوۋېت كىشىلىرى بىلەن سۆزلىشىشتىن چەكلىدى ۋە خەلقنى نازارەت قىلىشقا باشلىدى. مۇشۇ يىلىنىڭ ياز پەسلىدە، قوزغۇلاڭچىلار كۆكتوقايدىكى سوۋېت ئىنژېنېرلىرى بىلەن سۆزلىشىپ سوۋېتتىن ياردەم ئۈچۈن ئوق - دورا، ئۈن، رەخ، چاي قاتارلىق نەرسىلەرنى ئالدى. بۇنىڭ بىلەن ئادەم ۋە قورال - ياراقلارمۇ كۆپەيدى. ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىگە قارشى كەسكىن كۆرەش قىلالايدىغان بولۇپ قالدى، 7 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا موڭغۇلىيە قوزغۇلاڭچىلارغا قامىقاچى دىگەن قازاقنى ۋەكىل قىلىپ ئەۋەتىپ: «سىلەرنىڭ بۇ كۆرىشىڭلار ئەزگۈچىلەرگە قارشى ئازاتلىق كۆرەش بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. بىز سىلەرگە ياردەملىشىمىز، مۇشۇ توغرۇلۇق كېلىشىم تۈزسەك» دىگەن تەكلىپنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئوسمان بۇ خەۋەرنى ئېلىپ كەلگەن ۋەكىلگە ئىشەنمەي: «سەن بولساڭ قازاقسەن، موڭغۇلىيىنىڭ ھۆكۈمەت كىشىلىرى كېلىپ بىزگە تىلەكداشلىق بىلدۈرۈپ، كېلىشىم تۈزسە

باش تارتمايمىز» دىدى. ئاندىن موڭغۇلىيىدىن ھۆكۈمەت كىشىـ
لىرى كېلىپ، قـوزغـۇلاڭچىلار بىلەن كېلىشىم تـۈزدى. ئـۇلار
قايتقاندا ئوسمان 2 كىشىنى قـوشـۇپ مـوڭغۇلىيىگە ئەۋەتتى.
بۇلارغا موڭغۇلىيىگە بـارغاندىن كېيىن بىردانە يـەش ئـاتار،
2 دانـە مـاۋزىر بېرىپ: ھـەركـەتنى كەڭ قانات يـايدۇرۇپ،
پۈتكۈل خەلقنى سەپەرۋەرلىككە كەلتۈرۈشنى، قۇرال لازىم بولسا،
9 ـ ئايدا بولغۇن چېگـرىسىغا كېلىپ ئېلىشنى ھەم سوقۇشنى
ئۈزلۈكسىز داۋاملاشتۇرۇشنى تاپشۇرۇپتۇ. 2 ـ نۆۋەت يـەنـە 30
تال بەش ئاتار، بىر تاپانچا بېرىپتۇ. بۇرۇلتوقاي بىلەن چىڭـ
گىل خەلقى قوزغۇلاڭچىلارغا قوشۇلمىغانلىقتىن، قوزغـۇلاڭچـىلار
ئۇلارنىڭ مال ـ مۈلكىـنى بـۇلاپ جازالىـدى. ئانـدىن كېـيىن
سـارتوقايدىكى ھـۆكۈمەت ئـەسكەرلىرىنى ئـۆلتۈرۈپ 20 دانـە
قۇرال ئولجا ئېلىپ، تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھـالدا كـۆكتوقـاي
ئېلى ئىچىگە كىردۈالدى. 10 ـ ئايدا ئالتايدىن نـۇرغۇن ئەسـ
كەر كېلىپ كۆكتوقاي ناھىيىسىدىكى ئەسكەرلەر بىلەن بىرلىشىپ
بۇرۇلتوقاي دەريا بويى، قارا بولغۇن دۆرە قاتارلىق جايلاردىكى
قوزغۇلاڭچىلار بىلەن جەڭ قىلدى. قوزغۇلاڭچىلار بـۇ نۆۋەتتىمۇ
20 نەچچە مىلتىق ئـولجا ئالدى، لېكىن زور بىر قىسىم مۇنـ
تىزىم ھـەربى كـۈچنىـڭ بېسىمىغا قـارشى تـۇرالماي چىڭگىل
ناھىيىسىنىڭ بـۇلغۇن چېگرىسىغا چېكىنىپ بېرىپ ئورۇنلاشتى.
قوزغـۇلاڭچىلاردا 100 ئۆيلۈك ئائىلە جەمى 700 نـوپۇس بـار
ئىدى، ئۇلارنى موڭغۇلىيە تەرەپ قوبۇل قىلىپ قـوغدىدى، بـۇ
چاغدا ھۆكۈمەت تەرەپ قوزغۇلاڭچىلار خەلقنى بۇلىماقچى دىگەن
تەشۋىقنى يۈرگۈزۈپ چىڭگىل ئېلىنى چىڭگىل بازىرىنىڭ ئەترا ـ
پىغا تـوپلىۋالدى.

44-يىلى 2-ئايدا ئوسمان موڭغۇلىيە چېگرىسىغا كېلىپ، موڭغۇلىيىدىن ئاپتومات، ماۋزېر، بەش ئاتار قاتارلىق 500 دانە قۇرال ئېلىپ قايتتى.

قوزغۇلاڭچىلار قۇراللانغاندىن كېيىن 3-ئايدا بولغۇن دەرياسىنىڭ قويۇلىشىدىكى ئاغاچ ئوبا دىگەن يەردە ياتقان هۆكۈمەت ئەسكەرلىرىگە هۇجۇم باشلىدى. موڭغۇلىيىدىن بىر ئايروپىلان كېلىپ هۆكۈمەت ئەسكەرلىرىنى بومبىغا تۇتتى. ئىككى تەرەپنىڭ زەربىگە ئۇچرىغان هۆكۈمەت ئەسكەرلىرىنىڭ كۆپىنچە ئادەملىرى قىرىلىپ، ئۈرۈمچىگە قاراپ قاچتى. بۇ چاغدا شېڭ شىسەي ئۈرۈمچىدىن قاراقاس قوسايىن دىگەننى چىڭگىل ئېلىگە، قوزغۇلاڭچىلارغا قوشۇلماسلىق هەققىدە تەشۋىق قىلىشقا ئەۋەتتى. چىڭگىلنىڭ هاكىمى 4-ئاينىڭ باشلىرىدا 900 ئائىلىدىن ئىبارەت چىڭگىل ئېلىنى قۇراللىق قوزغۇلاڭ بېسىقتۇرۇلغىچە گوچۇڭدا ۋاقىتلىق تۇرۇپتۇرىمىز دەپ ئالداپ، ئۇنىمىغانلارنى قۇرال كۈچى بىلەن هەيدەپ گوچۇڭغا كۆچۈردى. ساقچى ئىدارە ۋە باشقا ئىدارىلار كۆكتوقايغا كۆچۈپ، چىڭگىل پۈتۈنلەي قوزغۇلاڭچىلاردا قالدى.

ئەلنى گوچۇڭغا هەيدىگەن خەۋەرنى ئاڭلاپ قوزغۇلاڭچىلار قاپاس قۇماندىسىدا 100 نەپەر قۇراللىق كىشىنى ئاتلاندۇرۇپ، ئۇلارنى قوغلاپ يېتىشىپ توسايدۇ. ماكانلىرىدىن ئىختىيارسىز كۆچۈرۈلگەن خەلق قوزغۇلاڭچىلارغا قوشۇلۇپ، هاكىمنى ئۆلتۈرۈپ تاشلايدۇ، ئۇلارنى هەيدەپ ماڭغان ئەسكەرلەر گوچۇڭغا قاچىدۇ. خەلق قايتىدىن چىڭگىلدىكى ماكانلىرىغا ئورۇنلىشىپ پۈتۈنلەي قوزغۇلاڭچىلار تەرەپكە ئۆتىۋالىدۇ.

هۆكۈمەت چىڭگىل ئېلىنى گوچۇڭغا هەيدىگەندە، كۆكتوقايلىقلارنى ئالتاي ناهىيىسىگە، بۇرۇلتوقايلىقلارنى جىمىنەي،

ساۋەن ناھىيىلىرىگە ھەيدىدى. شۇنداق قىلىپ، كۆكتوقاي بىلەن بۇرۇلتوقاي ناھىيىلىرىدە كىشى قالماي پەقەت ھەربىلەرلا قالدى.

شۇ يىلى 7 ـ ئايدا موڭغۇلىيىدىن تەشكىللەنگەن 300 كىشىگە يېقىن پارتىزانلار قابىي دېگەن قازاقنىڭ رەھبەرلىكىدە ئالتاي، بۇرچىن ناھىيىلىرىنىڭ چېگرىسىنى بويلاپ ئالتاي ۋىلايىتىگە كەلدى. قوزغىلاڭچىلاردىن قىستاۋباي، ئابدۇرۇسۇل باشلىغان 15 كىشى بۇلار بىلەن بىللە كەلدى. بۇلار دەلىلقاننىڭ خەلققە يازغان خېتىنى ئەكىلىپ تاپشۇردى ھەم دەلىلقاننىڭ ئائىلىسىگە يازغان خېتىنىمۇ بەردى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارغا ئالتاي ناھىيىسىگە قاراشلىق ئېساغاسى، قازىبېك، چىرۇچى ئۇرۇغلىرىنىڭ كۆپچىلىكى ۋە دەلىلقاننىڭ ئاۋۇل جامەتى قوشۇلۇپ موڭغۇلىيىگە ئۆتتى. بۇ چاغدا ئالتايدىكى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى موڭغۇلىيىدىن پارتىزانلار كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ مىڭدىن ئوشۇق ئەسكەر ئەۋەتىپ سوقۇشۇپ، پەقەت بىر بۆلۈم ئەلنىلا تۇتۇپ قالالىدى. پارتىزانلار ۋە كۆپلىگەن ئەل كىشىلىرى موڭغۇلىيىگە ئۆتكەندىن كېيىن بۇرچىن، قابا ناھىيىلىرىدىكى ئەل ئىچىدىن ئادەم توپلاپ نۇرغۇن كىشىلەرنى قوشۇۋېلىپ قابا ناھىيىسىگە ھۇجۇم قىلىشتى، لېكىن قابانى ئالالماي چېكىندى. قابىي چېكىنگەندىن كېيىن قابا ئېلى قېچىپ قابا چېگرىسى ئارقىلىق سوۋېت يېرىگە ئۆتۈپ كەتتى. دەل مۇشۇ ۋاقىتتا قوزغىلاڭچىلاردىن كىلەس باشچىلىقىدىكى 300 كىشى (بۇلارنىڭ ئىچىدە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلگەن گۇۋىن قۇرماش، ئەرپىباي دېگەن كىشىلەر بار) جىمىنەي ناھىيىسىگە بېرىپ، جىمىنەي، قوبۇق ناھىيىلىرىدىكى قازاق، موڭغۇللارنى ئەگەشتۈرۈپ، جىمىنەيگە ھۇجۇم قىلىشتى، ئەمما جىمىنەينى ئالالماي چېكىندى. سوقۇش ۋاقتىدا جىمىنەي، قوبۇق ناھىيە-

لىرىنىڭ ئەللىرى قوزغولاڭچىلىرى تەرەپتە بولغانلىقتىن، جە-
مىنەي چېگرىسى ئارقىلىق سوۋېت يېرىگە ئۆتۈپ كەتتى.

ئالتاي ناھىيىسىدىن موڭغۇلىيىگە ئۆتكەنلەر موڭغۇلىيىنى
ئايلىنىپ بۇلغۇن چېگرىسىدىن ئۆتۈپ قوزغولاڭچىلارغا قوشۇلدى.
شۇ ئەل بىلەن بىللە دەلىلقانمۇ موڭغۇلىيە ئارقىلىق قوزغو-
لاڭچىلارنىڭ ئىچىگە كېلىپ قوشۇلدى. سوۋېت ئىتتىپاقى بى-
لەن موڭغۇلىيىدىن قوزغولاڭغا ياردەملىشىش ئۈچۈن مەخسۇس
كىشىلەر مۇشۇ ۋاقىتتا كەلگەن ئىدى. كەلگەنلەرنىڭ ھەممىسى
قازاق بولۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئەلىقان باشلىق 10 نەچ-
چە كىشى، موڭغۇلىيىدىن قالقاباي باشلىق 7 ـ 8 كىشى كەلدى.
كەلگەنلەرنىڭ ھەممىسى قازاق. ئوسمان، دەلىلقانلار بۇلارغا
ئىككى كىگىز ئۆي تەييارلاپ بېرىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەل-
گەنلەرنى «ئاق ئۆينىڭ ئادەملىرى»، موڭغۇلىيىدىن كەلگەنلەر-
نى «كۆك ئۆينىڭ ئادەملىرى» دەپ ئاتىدى.

قوزغولاڭچىلارنىڭ ئاساسىي رەھبىرى ئوسمان بولۇپ، دە-
لىلقان ھەربىي ئىشلارنى باشقۇردى. بۇلار سوۋېتتىن ھەم موڭ-
غۇلىيىدىن كەلگەنلەر بىلەن بىرلىكتە باشقۇرۇش قائىدە ـ تەر-
تىپلىرى تۈزۈپ ئىش ئېلىپ باردى. 9 ـ 10 ـ ئايلاردا ئوسمان،
دەلىلقانلارنىڭ بۇيرۇغى بويىچە نۇرغوجاي، مانات باشچىلىقى-
دىكى 500 دەك ئادەم ئالتاي، بۇرچىن ناھىيىلىرىگە كېلىپ،
شۇ يەردىكى ئەلنى چىڭگىل يېرىگە ھەيدەپ بېرىپ ئورۇنلاش-
تۇردى. بۇ چاغدا گومىنداڭ ئارمىيىلىرى پەقەت شەھەرلەرنىلا
ساقلاپ، ئەل بىلەن كارى بولمىدى.

گومىنداڭنىڭ كۆكتوقاي ناھىيىسى قارا تۇڭكە دىگەن يې-
رىدە تۇرغان ئەسكەرلەر ھەيدەلگەن ئەلنىڭ كەينىدە قالغان 10
نەچچە مىڭ قوينى، يول ئاداشقان 40 ـ 50 ئۆيلۈك ئائىلىلەر

بىلەن بىر نەچچە يۈز كىشىلەرنى ئولجا ئېلىپ ئۇلارنى گۇچۇڭ-
غا ئەكىلىپ قامىدى، ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى قىرىلىپ تۈگىدى.
بۇ چاغدا موڭغۇلىيە مىناميوت، پىلىموت قاتارلىق ئېغىر قۇ-
راللار، يەنە بەش ئاتار، ئاپتومات، ماۋزىر قاتارلىق 1700 تال
قۇرال ئەكىلىپ قوزغۇلاڭچىلارنى تولۇق قوراللاندۇردى.

جىمىنەي، قابا ناھىيىلىرى ئازاد قىلىنغاندىن كېيىن رە-
مازان زالىمنىڭ باشلىقى بولدى. سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلگەن
قورماش، ئارىپبايلار گۇۋىن بولدى. ئۇلار مەسلىھەتلىشىپ سوۋېتكە
ئۆتكەن ئەلدىن 500 يىگىتنى تەشكىللەپ پارتىزان ئويۇشتۇردى.
ئۇلار پۈتۈنلەي سوۋېت ھوكۇمىتىنىڭ مىلتىقلىرى بىلەن قورال-
لاندى. ئۇلار قوراللىنىپلا جىمىنەي ناھىيىسى ئازاد قىلىنغاندىن قايتىن-
دىن ئۆتۈپ كېلىپ، جىمىنەينى قورشاۋغا ئالدى. بۇنىڭدىن
باشقا تارباغاتاينى قورشاش ئۈچۈن دۆربىلجىن ناھىيىسىگە
باردى. يەنە تارباغاتايدىكى گومىنداڭ ئەسكەرلىرى بىلەن سوقۇشتى.
شۇ يىلى قىشتا، يەنى 44 - يىلىنىڭ ئاخىرى 45 - يىلىنىڭ باشلىنىشى-
دا چىڭگىلدىكى قوزغىلاڭچىلار مورى، گۇچۇڭ، بارىكۆل قاتارلىق
يەرلەرگە ھۇجۇم قوزغىدى. موردىن بىر بۆلۈم ئەلنى بېيتىك
تېغىغا ھەيدەپ كەتتى، شۇنىڭدەك تىيانشان بويلىرىدىكى ئەل-
لەرگىمۇ تېگىپ قوشۇلغانلىرىنى ئالتايغا كۆچۈردى. قوزغىلاڭ-
چىلار مۇشۇنداق ھەرىكەتلەر بىلەن يۈرگەن چاغدا، قۇتۇبى نا-
ھىيىسىنىڭ ئاققاباق دېگەن يېرىدە ئولتۇرۇشلۇق يەرلىك قا-
زاقلاردىن 300 ئائىلىنى گومىنداڭ ئەسكەرلىرى قوزغىلاڭچىلار
تەرەپتە بولدىڭلار دېگەن بانا بىلەن ئوققا تۇتۇپ 100 دىن
ئارتۇق كىشىنى ئۆلتۈردى، مال - مۈلۈكلىرىنى بۇلىۋالدى. ئات-
ئۇلىغى بارلىرى ئالتاي تەرەپكە قېچىپ قۇتۇلدى. قىرغىنغا
ئۇچرىغانلار ئات - ئۇلاقلىرى يوق كەمبەغەل چارۋىچىلار ئىدى.

بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان ئادەملەر گومىنداڭ ھۆكۈمىتىگە نارازى بولۇپ ئالتاي تەرەپكە كۆچۈشكە باشلىدى.

45 ـ يىلىنىڭ 2 ـ، 3 ـ ئايلىرىدا موردىن بەيتىككە قەدەر قوزغولاڭچىلارغا ئەگىشىپ بارغان جۆكەي باشچىلىغىدىكى ئەل ماللىرى جۇتتىن قىرىلىپ، قوزغولاڭچىلاردىن بۆلۈنۈپ مورىغا قېچىپ قايتىدىن كۆچتى. ئۇلارنى توساش ئۈچۈن قوزغولاڭچىلار بىر نەچچە قۇراللىق ئادەم چىقىرىپ قوغلىدى. قاچقانلار ئەل قوغلىغۇچىلار بىلەن يول بويى ئېتىشىپ، قوزغولاڭچىلاردىن قۇۋانىشباي، كارىمىن دىگەن كىشىلەرنى ئۆلتۈرۈپ بىرمەستىن ئۆز ماكانلىرىغا قايتىپ كەلدى.

مۇشۇ قىشتا چىڭگىل يېرىدىكى خەلقلەر قىشلاقتا سىغىشماي قالدى، مال بېقىش قىيىنلاشقانلىقتىن ماللار جۇتتىن قىرىلىپ كەتتى. يۇرت ئىچىدە ئاچارچىلىق، ئوغرىلىق كۆپىيىپ كەتتى.

بۇنىڭدىن بىر يىل بۇرۇن يەنى 44 ـ يىل 9 ـ ئايدا شېڭ شىسەي يۆتكىلىپ، ئورنىغا ۋۇ جۇڭشىن كەلدى. يەنە يىلىنىڭ باشلىرىدا ئىلىدا قوزغولاڭ باشلانغان ئىدى. ۋۇ جۇڭشىن ھاكىمىيەت ئۈستىگە چىققاندىن كېيىن خەلقنىڭ قۇراللىق قوزغۇلىڭىنى ئالدامچىلىق يولى بىلەن باسماق بولۇپ، 40 ـ يىلى قامالغان ئەلەن ۋاڭ، كۆكەنەي تەيجى، بەدى، قاناپىيا، تاتاي تەيجى قاتارلىق تىرىك قالغان ئادەملەرنى تۈرمىدىن بوشاتتى. شەرىپقان، بوقات ۋە كەكىن، قالىبىل، ئالىم، بورانباي تەيجىلەرنىڭ ئۆلگەنلىگىنى ئېلان قىلدى. شۇ قاتاردا ئىلى، تارباغاتايلاردىن قولغا ئېلىنغان قازاق باشلىقلىرىنىمۇ تۈرمىدىن بوشاتتى.

شېڭ شىسەي كېتىدىغان چاغدا تۈرمىچىنىڭ يۇقۇرى مەكتەپلىرىدە ئوقۇۋاتقان ياشلارنى، يەنە كۆپلىگەن كىشى-

لەرنى تۇرمىغا تاشلىغان ئىدى. بۇلارنىمۇ يۇقۇرقى كىشىلەر قاتارىدا تۈرمىدىن بوشاتتى.

ۋۇجۇڭشىن: «كۆپلىگەن ئادەملەرنىڭ تۈرمىغا تاشلىنىشى، قىرغىنغا ئۇچرىشى، شىڭشىسەيگە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ كۆرسەتكەن يولىيورۇغىدىن بولغان ئىشلار، بۇنىڭدىن كېيىن شىنجاڭ خەلقى بەخت - سائادەتتە هايات كۆچۈرىدۇ. پۈتكۈل شىنجاڭ خەلقى تېنچ بولۇشى كېرەك.» دىگەن مەزمۇندا تەشۋىقات تارقاتتى. بۇ تەشۋىقاتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، شىنجاڭنى تېچلاندۇرۇش تەشۋىقات هەيئىتى قۇرۇلدى، ئالتاي قوزغىلاڭچىلىرىغا تەشۋىق يۈرگۈزۈپ تېچلاندۇرۇش ئۈچۈن ئەلىن ۋاڭ باشلىق تەشۋىقات ئۆمىكى تەشكىل قىلدى. ئۆمەك تەركىۋىدە كۆكەنەي تەيجى، مۇقاش جاكە ئوغلى، قاناپىيە يۇسۇپبېكوف، شەمسى مەمى ئوغلى، بەدي، ئۆمىرقان، تاتاي تەيجى قاتارلىقلار بولدى. بۇلارغا يەنە 44 - يىلى جۇڭشۇن تۇەنگە ئوقۇشقا كېلىپ قايتالماي قالغان قاجى نەبى (مەن)، زەنبىي، دەلىلقان (جانىمقاننىڭ ئوغلى)، جاقىپبېك قاتارلىق 18 ئادەمنى قوشتى. بۇ ئۆمەككە ئالتايغا ۋالى بولۇپ بەلگىلەنگەن گاۋپىيۈي، ئالتاي ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى لىخۇڭيۇن ئورۇنباسار بولۇپ بەلگىلەندى. بۇلارنى يۈزگە يېقىن ئەسكەر مۇهاپىزەت قىلىپ ئالتايغا ئېلىپ ماڭدى. بۇرچىنگە كەلگەندىن كېيىن كۆكەنەي، بەدى باشلىق بىر قانچە ئادەملەر تەشۋىق ۋەرەقلىرىنى ئېلىپ قاباغا كەتتى. بۇنىڭدىكى مەقسەت، سوۋېت تەرەپكە قېچىپ كەتكەن ئەلگە يوشۇرۇنچە كىشى ئەۋەتىپ ئۇلارنى قايتۇرۇپ كېلىش ئىدى. بۇ چاغدا قورشاۋدا قالغان جىمىنەينىڭ هاكىمى ناهيىنى قوزغىلاڭچىلارغا

تاشلاپ، بىر بۆلۈم ئەسكەرلىرىنىڭ ھىمايىسىدا ئالتايغا قاچتى. تەشۋىقات ئۆمىكى بولسا بۇرچىندا ئىدى. جىمىنەيدىن قاچقانلارنى قوغلاپ كەلگەن قوزغولاڭچىلارنى ئۆزىمىزگە قارىتىش ئۈچۈن: «شىڭشىسەي ئۇرۇمچىدىن كەتتى. تۇرمىدىكى كىشىلەر قويۇپ بېرىلدى. سوۋېت ھۆكۈمىتى شىڭشىسەينى قوتۇرتۇپ ئادەملەرنى قاماتقان، شۇڭا سوۋېت ھۆكۈمىتى سىلەرگە ۋاپا قىلمايدۇ، قايتىپ كېلىڭلار» دېگەن مەزمۇندا تەشۋىق ۋەرەقلىرىنى يېزىپ ئەۋەتكەن بولساقمۇ، ئۇلار بۇ تەشۋىقىمىزغا پىسەنتمۇ قىلمىدى. دەل شۇ مەزگىلدە بۇرۇلتوقاينىڭ ھاكىمى نۇرمۇھەممەت قوزغولاڭچىلارنىڭ ئالدىنقى سەپىدىكى مانات قاتارلىقلار بىلەن سۆزلىشىپ، ماناتنىڭ تەسلىم بولۇشنى خالايدىغانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەرنى تەشۋىقات ئۆمىكىگە يەتكۈزدى. ماناتنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن تەشۋىقات ئۆمىكى بۇرۇلتوقايغا باردى. بۇلار بېرىپ نۇرمۇھەممەت بىلەن شىتەي دېگەن ئىككى كىشىنى ئەۋەتىپ سۆزلەشكەندىن كېيىن مانات 30 نەپەر قوراللىق ئادىمى بىلەن گومىنداڭغا تەسلىم بولۇپ چىقىپ كەلدى.

تەشۋىقات ئۆمىكى چىڭگىلدىكى ئوسمان، دەلىلقانلارغا تەسلىم بولۇش توغرۇلۇق خەت يېزىپ، ئەنۋەر مەمى ئوغلى، تاتاي ئالىم ئوغلى، قۇسەيىن قاتارلىق كىشىلەرنى ئەۋەتتى، ئۆزلىرى 4 - ئاينىڭ ئىچىدە ئالتايغا كەتتى. لېكىن ئوسمان، دەلىلقانلار تەشۋىقات ئۆمىكى ئەۋەتكەن بۇ كىشىلەرنى ئۆزلىرىگە قارىتىۋالدى. باش تارتقان ئەنۋەرنى تۇتۇپ موڭغۇلىيىگە ئېلىپ كېتىپ قامىتىپ قويدى.

گومىنداڭنىڭ تەشۋىقات ئۆمىكى ئالتاي شەھىرىگە كەلمەستىن بۇرۇن 1944 - يىلى ئاق ئورۇسلاردىن (كازاك) تەشكىللەنگەن 150 ئەسكەر بىلەن بۇرىبجاپ دېگەن موڭغۇل

باشچىلىغىدىكى 120 نەپەر موڭغۇل ئەسكەرلەر تۈلتى ۋە باشقا جايلاردىكى چەت ياقىدا قالغان قازاقلارنى بۇلاپ ئادەملىرىنى ئۆلتۈرۈپ يۈرەتتى. مەسىلەن: موڭغۇل ئەكسىيەتچىلىرى باشچىلىغىدىكى ئەسكەرلەر توقتى پىشەن دىگەن دىخاننىڭ ئائىلىسىدىكى ئادەملەرنى تۈگەل قىرىپ تاشلىغان، يەنە شىمىرشەك، ئەۋتەن قاتارلىق يەرلەردە ئورۇنلاشقان بىر نەچچە ئائىلىنىڭ ئون نەچچە ئادىمىنى ئۆلتۈردى. ئالتاي شەھرىنىڭ يىنىدىكى نوغايتى دىگەن يەردە ئولتۇرۇشلۇق توكىش دىگەن ئادەمنىڭ ئائىلىسىدىكى 5 نەپەر ئادەمنى پۈتۈنلەي بوغۇزلاپ تاشلىدى. شۇ سەۋەپتىن توكىشنىڭ تۇققانلىرى ئىنتىقام ئىلىش ئۈچۈن كىشىلىك دىگەن موڭغۇلنىڭ ئائىلىسىدىكى ئون نەچچە ئادىمىنى ئۆلتۈرۈپ تاشلىدى. بۇنى بانا قىلىپ موڭغۇل ئەسكەرلەر نوغايتىدىكى 3 ئائىلىنىڭ 21 ئادىمىنى قىرىپ تاشلىدى.

ئوروس ئەسكەرلىرى بولسا بۇرچىن بىلەن ئالتاي ئارىلىغىدىكى يولدا كىتىۋاتقان تۈرشىكە، قىدىش، نۇرتازا قاتارلىق 20 نەچچە ئادەمنى ئۆلتۈرۈۋەتكەن. مۇنداق مىساللار ناھايىتى كۆپ بولۇپ، تەشۋىقات ئۆمىگى ئالتايغا بارغاندىن كىيىن، بىگۇنا خەلقنى ئۆلتۈرمەسلىكنى تاپىلاپ، ئوروس، موڭغۇل ئەسكەرلىرى ھەم شۇلار بىلەن بىرلىكتە خەلق ئەسكەرلىرى دىگەن نام بىلەن تەشكىللەنگەن 150 كىشىلىك خەنزۇ ئەسكەرلەردىن باشقا مانات باشلىقلىغىدا 80 دىن ئوشۇق قازاق ئەسكەرلىرى تەشكىللىدى. بۇنىڭغا سىياسى رەھبەر قىلىپ كاكىم ئۆمىربايىفنى بەلگىلىدى. 5-ئاينىڭ ئىچىدە تەشۋىقات ئۆمىگى شەمەسى مەمى ئوغلىنىڭ يىتەكچىلىگىدە (مەنمۇ بار) بىر نەچچە ئادەمنى كۆكتوقاي خەلقىنىڭ ئارىسىغا بۆلگۈنچىلىك سىپىلىپ قوزغۇلاڭچىلارنى تارقىتىۋىتىش ئۈچۈن ئەۋەتتى. مانات باش-

چىلىغىدىكى 80 ئەسكەر بۇلارنى مۇھاپىزەت قىلىپ بىللە
ماڭدى. بۇلار ئېرتىش دەرياسىدىن ئۆتۈشكە باشلىغاندا قۇسايىن
باشچىلىغىدىكى 500 گە يېقىن قۇراللىق قوزغىلاڭچىلار يول
توساپ ئوق چىقاردى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار تەشۋىقاتچىلارنىڭ
ئوزۇق-تۈلۈك نەرسە-كېرەكلىرىنى ئولجا قىلىپ ئۆزلىرى-
نى ئالتايغا قوغلىۋەتتى. شۇ پۇرسەتتە كاكىم ئۆمەربايىف
قېچىپ كېتىپ قوزغىلاڭچىلارغا قوشۇلۇۋالدى. 45-يىلغا كەل-
گەندە قوزغىلاڭچىلار دەلىلقانىنىڭ قوماندانلىقىدا ياز بويى
ئالتاي شەھرىگە 4 قېتىم قورشاپ ھۇجۇم قىلدى. شەھەرنىڭ
مۇھىم جايلىرىنى توپقا تۇتۇپ، مىنا ئاتتى. 9-ئاينىڭ باش-
لىرىدا ئىلى-تارباغاتايدىن ياردەمگە كەلگەن قوزغىلاڭچىلار
(مىللىي ئارمىيە) قابا-بۇرچىن ناھىيىلىرىنى ئازات قىلىپ ئال-
تايلىق قوزغىلاڭچىلار بىلەن بىرلىشىپ شەھەرنى قاتتىق مۇھا-
سىرىگە ئالدى. شەھەردە بولسا، گومىنداڭ ساقچىلىرى ۋە
ئەسكەرلىرى خەلقنى يوشۇرۇن ۋە ئاشكارا ھالدا بۇلاڭ-تالاڭ
قىلىشقا، خالىغانچە ئادەم ئۆلتۈرۈشكە باشلىدى. قوزغىلاڭچى-
لارغا ھېسداشلىقى بار دەپ گۇمان قىلىنغان كىشىلەرنى
كېچە-كۈندۈزلەپ قولغا ئېلىشقا باشلىدى. شەھەردە تۇرۇش
خەۋپ ئىچىدە قالغانلىقتىن تەھدىت ئاستىدا قالغان كىشىلەرمۇ يوشۇ-
رۇنۇشقا، شەھەردىن چىقىپ كېتىشكە باشلىدى. مۇشۇنداق ئەھۋال
ئىچىدە گومىنداڭ ساقچى دائىرىلىرى ئالتاي يەرلىك خەلقى ئىچىدى-
كى خەلقنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان خەلقپەرۋەر قاسىم بەختىيارى
(ئۇيغۇر) دىگەن كىشىنى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى ھېسسىياتتا
بولغىنى ئۈچۈن قوزغىلاڭچىلارغا يەر ئاستى خىزمەت قىلىۋاتىدۇ، دەپ
گۇمان قىلىپ ئۇنىڭغا زىيانكەشلىك قىلىش كويىغا چۈشتى. بىراق
قاسىم بەختىيارىمۇ ئىلگىرىدىنلا ئەھۋالنىڭ جىددىيلىكىنى پەملەپ، يۇر-

گەچكە بىركېچىسىلا چوڭ ئوغلىنى ئېلىپ يوشۇرۇن هالدا شەهەردىن چىقىپ كەتكەنلىكىدىن خەۋەر تاپقان گومىنداڭنىڭ ساقچى دائىرىلىرى يېرىم كېچىدە ئەسكەر ئەۋەتىپ ئۇنىڭ ئۆيىگە باستۇرۇپ كىرىپ، بىگۇنا ئايالىنى قاتتىق سوراققا تارتىپ ھېچنېمە چىقىرالماي ئېتىپ تاشلىغان. كىچىك ئوغلىنىڭ قارنىنى يېرىپ تاشلاپ، 8 ياشلىق قىزىنى نەيزە سانچىپ ئۆلتۈرگەن. بويى يېتىپ قالغان قىزىنى ئىنسان قېلىپىدىن چىققان ئۇسۇللار بىلەن ئېسىپ قويۇپ، ۋەھشىلەرچە زورلۇق قىلىپ ئاندىن ئېتىپ تاشلاپ، ئۆيدە بار قولغا چىققىدەك نەرسىلەرنى بۇلاپ چىقىپ كەتكەن. مۇشۇنداق شارائىتتا ئالتايدا تۇرۇش خەۋپلىك بولۇپ قالغانلىقىنى سەزگەن ۋە تەشۋىقاتچىلىقىدىن ھېچقانداق نەتىجە چىقماسلىققا كۆزى يەتكەن گومىنداڭچى جانىمقان، شەمسى، ئەلەن ۋاڭ قاتارلىقلارمۇ جانلىرىنى قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن ئۈرۈمچىگە قاچتى. ئەلەن بىلەن جانىمقان ئايرۇپىلاندا كەتكەنلىكتىن قۇتۇلۇپ كەتتى. ماشىنا بىلەن قاچقان شەمسى دۆربىلجىن ناھىيىسىگە بارغاندا قوزغولاڭچىلارنىڭ قولىغا چۈشتى.

ئالتاي شەھىرى قورشاۋغا ئېلىنىپ زەربىگە ئۇچرىغاندىن كېيىن گومىنداڭ ئەسكەرلىرى موڭغۇلىيە چېگراسىغا قاچتى. بۇلار چېگرىدىكى ئورمىگەيتى داۋىنىغا بارغاندا موڭغۇلىيە ھەربىلىرىنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچراپ، نەتىجىدە ۋەن سىجاڭ، گاۋپېيۇيلەرنىڭ باشچىلىقىدىكى گومىنداڭ ئەسكەرلىرى قوزغولاڭچىلارغا قۇراللىرىنى تاپشۇرۇپ تەسلىم بولدى. پەقەت دەي تۆەنجاڭ دىگەن ئۆزىگە قاراشلىق 300 چە ئەسكەر بىلەن قېچىپ قۇتۇلدى.

9 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى ئالتاي ئازات بولدى، دەللىقان سۈگۈربايېۋ ھەربى باشلىق، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ياردەمگە كەلگەن ئارىپباي ۋىلايەتلىك مەمۇرى ئىدارىغا ۋاقىتلىق ئورۇنباسار باشلىق بولۇپ بەلگىلەندى. 10 ـ ئايدا ئىلىدىن ئەلىخان تۆرە، ئەخمەتجان قاسىملار ئالتايغا كەلدى. بۇلار خەلقنىڭ قولىدىكى قۇرال ـ ياراقلارنى يىغىۋېلىش توغرۇلۇق ۋىلايەتلىك مەمۇرى مەھكىمە نامىدىن بۇيرۇق چىقاردى. يەنە مەجلىس ئاچماقچى بولۇپ، سوۋېت ئادەملىرىدىن دوسكېنوۋ دېگەن كىشىنى ئوسماننى مەجلىسكە چاقىرىپ كېلىشكە ئەۋەتتى. دوسكېنوۋ كېتىۋاتقان يولىدا خەلق قولىدىكى مىلتىق-لارنى يىققاچ ماڭدى، بۇ چاغدا ئوسماننىڭ مەسلىھەتچىسى موڭغۇلىيىلىك قالقاباي دېگەن كىشى ئىدى. دوسكېنوۋ بارغان-دىن كېيىن ئوسمان يىغىۋالغان مىلتىقلارنى يېڭىۋاشتىن خە-لق قولىغا تارقىتىپ بەردى ھەم خەلق قولىدىكى مىلتىقلار يىغىۋېلىنمىسۇن، ئەلىخان تۆرىلەر ئالتايدىن قايتىپ كەتسۇن، دەپ سالام ئېيتىپ، دوسكېنوۋنى قايتۇرۇۋەتتى. دوسكېنوۋ يېنىپ كەلگەندىن كېيىن ئەلىخان تۆرە ئىلىغا قايتتى، ئوسمان 10 ـ ئاينىڭ ئىچىدە ئالتايغا كەلدى. شۇنىڭ بىلەن ئوسمان ئالتاينىڭ ۋالىيلىقىغا، دەللىقان سۈگۈر-بايېۋ بىلەن شەمسى مەمى ئوغلى مۇئاۋىنلىققا، يەنە دەللىقان ھەربى باشلىق بولۇپ بەلگىلەندى.

سايلامدا: قابانىڭ ھاكىملىقىغا كۆككۆنەي تەيجى، كۆكتو-قايغا ۋاقىت تەيجى، چىڭگىلگە كۆكسېگەن، بۇرچىنغا ئەغزەم قارا ئوسپان ئوغلى، جىمىنەيگە ماقات قابىل تەيجى ئوغلى قاتارلىقلار بەلگىلەندى، شۇ قاتاردا ۋىلايەتلىك تەشۋىقات بۆلۈم باشلىقلىقىغا مەن بولدۇم. ۋىلايەتلىك سوت باشلىقلىقى-

غا كۆكسىكەن بىي، ۋىلايەتلىك گېزىتخانا باشلىقلىقىغا مۇقاش
جەكە ئوغلى بەلگىلەندى. مۇشۇ مەجلىستە بۇرۇنقى ئىشلاردا
ئۆلگەن ئادەم، تالانغان مال ـ مۈلۈك سۈرۈشتۈرۈلمىسۇن، دېگەن
قارار چىقىرىلدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە، ئازات بولۇشى بىلەنلا
9 ـ ئايدا قولغا ئېلىنغان قولىدىن قان تېمىپ تۇرغان
ئۇرۇش جىنايەتچىلىرى بۇربىجاپ، ماناتلار تۈرمىدىن
بوشۇتۇلدى.

1946 ـ يىلىنىڭ بېشىدا ئەلەن ۋاڭ، جانىمقانلار يوشۇ-
رۇنچە ئادەم ئەۋەتىپ تەشۋىق قىلىش تۆپەيلىدىن كۆكتوقاي
ناھىيىسىدىن سۇلايمان، قاپاس، چىڭگىل ناھىيىسىدىن نەزىر
تەيجىلەر ئۈرۈمچىدىن يوشۇرۇنچە ئەۋەتىلگەن رەخ، چاي قاتار-
لىقلارنى قوبۇل قىلىپ ئالدى، يەنە يوشۇرۇن ھەركەت يۈرگۈ-
زۈپ ئەلنى بۇزۇشقا كىرىشتى.

بۇ چاغدا ۋىلايەتلىك مەمۇرى ئىدارە ھاكىمىيەت، مالىيە
تۈزۈملىرىنى رەتلەپ ئىلى بىلەن بىرلىكتە ئىش باشقۇرۇش
مەسىلىسىنى سۆزلىشىپ كېلىش ئۈچۈن مۇئاۋىن ۋالىي شەمسى،
ۋىلايەتلىك بانكىنىڭ مۇدىرى بەدى، ۋىلايەتلىك باج ئىدا-
رىسىنىڭ باشلىقى لاتىپلارنى ۋەكىل قىلىپ غۇلجىغا ئەۋەتتى.
نەزىر، قاپاس، سۇلايمانلارنىڭ ئۈرۈمچى بىلەن تىل بىرىك-
تۈرۈپ مۇناسىۋەت باغلىغانلىقىنى تۇسۇش ئۈچۈن خىزمەت
ئىشلەشكە مېنى ۋە ۋىلايەتلىك سوتنىڭ باشلىقى ئەدىلقانىنى
بۇيرۇدى. بىز بارغاندىن كېيىن ئۇلار: «رەخ، چاي قاتارلىق-
لارنى ئالغىنىمىز راس، ئەمما بىز ئۇلارنى ئالداپ ئېلىۋاتىمىز،
گومىنداڭغا ئۆتەيلى دېگەن نىيىتىمىز يوق» دېدى. شۇنىڭ
بىلەن ئۇلار گومىنداڭ بىلەن قايتا مۇناسىۋەت قىلماسلىققا
ۋەدە بەردى.

46 - يىلى 4 - ئايدا ئوسمان: «سالامەتلىكىم ياخشى
ئەمەس، يايلاققا چىقىپ دەم ئالىمەن» دىگەن بانا بىلەن
كۆكتوقاينىڭ ئارال يايلاۋىغا كەتتى. چىڭگىلدىكى كۆكسىگەن
ئۆكىردەي، نەزىر تەيجىلەر باشچىلىغىدىكى پۇخرالار ھۆكۈمەتكە
ئوت ئۇچى بىجىنى تاپشۇرۇشتىن باش تارتتى ۋە ھۆكۈمەتنىڭ
ئەمىر - پەرمانلىرىغا بوي سۇنمىدى. بولۇپمۇ كۆكتوقاي، چىڭ-
گىل ئەللىرىنىڭ باشقا ئايماقلارغا بېرىپ بۇلاڭچىلىق قىلىش-
لىرى توختىمىدى. مەسىلەن: چىڭگىلدىن سېرىكباي باشچىلىغى-
دىكى بۇلاڭچىلار بارىكۆل، مورىلاردىن 80 يىلقا بۇلاپ كەتتى.
كۆكتوقايدىن شەرى زەڭگى كۇچۇك - مورى قاتارلىق يەرلەردىن
100 دىن ئارتۇق يىلقىنى بۇلاپ كەتتى.
ئوسمان ئەل ئىچىدە تۇرۇپ ۋىلايەت بويىچە ئەل باش-
لىقلىرى، نوپۇزلۇق كىشىلەر بىلەن باش قوشۇپ مەجلىس
ئاچىمەن، دەپ مۇئاۋىن ۋالى شەمسى بىلەن ۋىلايەتلىك ساقچى
ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىغى ئۇۋاتقاننى چىڭگىلگە ئۇقتۇ-
رۇش قىلىشقا ئەۋەتتى. كۆكتوقايغا ئۆزى خەۋەر قىلماقچى
بولدى. غەربى 5 ناھىيىگە دەلىلقان ئارقىلىق خەۋەر قىلدى.
باشلىقلار كۆكتوقاينىڭ قۇۋۇ ئۆي دىگەن يېرىگە يىغىلدى،
دەل مۇشۇ چاغدا كۆكتوقايغا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تاغ - كان
ئىنژېنېرلىرى كېلىپ ئورۇنلاشتى. ئوسمان ئۇلارغا نىسبەتەن
غەيرى نىيەتتە بولۇپ، ئىنژېنېرلارنىڭ ۋىلايەتكە ياكى ماڭا
خەۋەر قىلماستىن كېلىش ھەققى يوق. يېرىمىزگە كىرگۈزمەيمىز.
ئۇلارنى قۇراللىق كۈچ بىلەن ھەيدەپ چىقىرىش كېرەك، دىدى.
لېكىن ئوسماننىڭ بۇ پىكرىگە دەلىلقان باشچىلىغىدىكى كىشىلەر
قوشۇلمىدى. ئۇلار: سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە موڭغۇلىيە بىز بىلەن

دوست، نۇرغۇنلىغان ياردەم كۆرسەتتى، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلارغا
قۇرال ئىشلەتمەي، ئاۋال سۆزلىشىپ كۆرۈش مۇۋاپىق بولىدۇ،
دىدى. شۇنىڭ بىلەن ئوسمان: ئىنژىنىرلارنىڭ كېلىشى، دەلىل-
قان بىلەن ئۇۋاتقاننىڭ مەخپى كېلىشىم قىلىشى بىلەن بول-
غان، دەپ قارىدى. ئاخىرىدا ئىنژىنىرلار بىلەن سۆزلىشىپ
بېقىش ئۈچۈن مەن، ئەدىلقان بىي، لاتىف، قۇرمان قاتارلىق
بىر نەچچە ئادەم باردۇق. سۆزلەشكەندىن كېيىن ئۇلار: «بىز
كان قېزىش ئۈچۈن بۇيرۇق بىلەن كەلدۇق، بىز پەقەت
بۇيرۇقنى ئورۇندايدىغان كىشىلەرمىز. سىزلەر بۇ مەسىلىنى
كونسۇل بىلەن سۆزلىشىپ بىر تەرەپ قىلىڭىزلار» دەپ
جاۋاپ بەردى.

بىز بۇ جاۋاپنى ئەكەلگەندىن كېيىن ئوسمان، دەلىلقان
بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ سارسۇمبەدىكى
كونسۇلىغا شەرى، ئەسەن قاتارلىق كىشىلەرنى ئەۋەتتى. بۇنىڭ
ئۈستىگە ئوسمان مەجلىسكە كەلگەنلەرنى قۇراللىق كۈچ بىلەن
توساپ قايتۇرماي قويدى. شەرى، ئەسەنلەر كونسۇلغا بېرىپ
سۆزلەشكەندىن كېيىن، كونسۇل ئۇلارغا: «بۇ مەسىلە توغرىلىق
ئۆزەم بېرىپ ئوسمان بىلەن سۆزلىشىمەن» دەپ قايتۇرۇپتۇ.
ئۇلار قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئوسمان: «كونسۇلنىڭ مۇنداق
دىيىشى، مەسىلىنى ئارقىغا سوزۇپ جاۋاپ بەرمىگەنلىك، ئال-
تايدىكى ئاتلىق پولكنى چاقىرىپ كېلىپ ئىنژىنىرلارنى ھەر-
بى كۈچ بىلەن قايتۇرىمەن» دىدى. بۇ گەپنى ئەسەن دەلىل-
قانغا ئېيتىپ قويۇپتۇ، نەتىجىدە دەلىلقان ئىككىمىز پولكنىڭ
ئىشتاپ باشلىغى ئەيتىكەن، ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ
باشلىغى تەستېنىباي ھەم پاتىخانلارغا خەت يېزىپ ناسىپ

دېگەن ئادەمنى يوشۇرۇنچە ئەۋەتتۇق. بۇ خەتتىكى سۆز «ئوسمان بۇزۇلدى، بىزنىڭ نامىمىزدا خەت يازغان تەقدىردە-مۇ، سارسۇمبىدىكى ئاتلىق پولكنى قوزغىماڭلار» دېگەن سۆز ئىدى. بۇ خەت ئەۋەتىلگەندىن كېيىن دەللقاننىڭ پىكرى بويىچە ئوسمان بىلەن دەللقاننى يارىشتۇرۇش توغرۇلۇق مەن، سالىق، ئادىلقان، لاتىف قاتارلىق بىر نەچچەيلەن ئارىغا چۈشۈپ، ئوسمانغا تۆۋەندىكىچە تەكلىپ بەردۇق: «بىز گومىن-داڭغا قارشى تۇرۇشتا، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بىۋاستە ياردىمىگە يۆلىنىپ غەلىبە قىلدۇق. ئەمدى سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن قۇ-راللىق توقۇنۇشۇپ قالساق، ئازغىنە ئالتاي خەلقىنىڭ جان بېقىشى مۇمكىن ئەمەس، شۇنىڭ ئۈچۈن دەللقان ئىككىڭىزلەر ئىتتىپاق بولۇپ مەجلىسكە كەلگەن خەلقنى قايتۇرۇڭلار، كونسۇل بىلەن دەللقان بېرىپ سۆزلەشسۇن» دېدۇق، شۇنىڭ بىلەن، ئوسمان بىلەن دەللقان پىكىر بىرلى-كىگە كېلىپ مەجلىستىكىلەر تارقاشتى. كونسۇلنىڭ جاۋابىنى ئېلىش ئۈچۈن، دەللقان، شەمسى، لاتىپ، ئەدىلقان، يەنە مەن سارسۇمبىگە ئاتلاندۇق. بىز كېلىپ كونسۇل بىلەن كۆرۈشكە-نىمىزدە، كونسۇل: كان توغرۇلۇق ئوسمان بىلەن ئاغزاكى سۆزلىشىشنىڭ لازىملىغىنى ئېيتىپ، كۆپ كېچىكمەستىن ئۆزىنىڭ بارىدىغانلىغىنى ئۇقتۇرۇش ئۈچۈن ئەدىلقاننى ئوسمانغا ئەۋەتتى.

كونسۇل ئوسماننىڭ قېشىغا بارغاندىن كېيىن ئوسمان كونسۇلغا توڭلۇق قىلىپ جاۋاپ بەرمەي قايتۇرۇۋەتتى. كونسۇل قايتىپ كېتىش بىلەنلا ئوسمان ئۈرۈمچىدىكى گومىنداڭ ھۆكۈ-مىتىگە ئادەم ئەۋەتىپ، گومىنداڭغا سېتىلدى. كېيىن گېنېرال ئىسھاقبەك ئۆزى كېلىپ ئوسمانغا نەسىھەت قىلدى. لېكىن

ئوسمان ئەكسىيەتچىلىك مەيداندىن يانمىدى، شۇنىڭ بىلەن ئالتاينىڭ تۆۋەنكى بەش ناھىيىسىگە قارىتا ئۈزلۈكسىز بۇلاڭچىلىق ھەركىتىنى يۈرگۈزدى.

46 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئوسمان گومىنداڭدىن نۇرغۇن قورال - جابدۇق ئالدى ۋە بۇرۇلتوقاي ناھىيىسىگە ھۇجۇم قىلىپ ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنى بېسىۋالدى. بۇنىڭغا قارشى ئالتايدىكى ئاتلىق پولك كېلىپ بۇ باندىتلارنى قوغلىدى. شۇنداق قىلىپ شۇ يىلى قىشچە ئۈزلۈكسىز سوقۇش بولۇپ، ئاخىرى 1947 - يىلى 4 - ئايدا ئوسمان كۆكتوقايدىن 150 ئۆيلۈك 700 ئادەمى بىلەن بەيتىك تېغىغا چېكىنىپ چىقتى. شۇ يىلى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تۈركىستان نوغايباي ئوغلىنىڭ باشچىلىقىدا بىر بۆلۈم ئەكسىلئىنقىلاۋى تەشۋىقات گۇرۇپپىسى تەشكىللەپ تارباغاتاي ئارقىلىق ئالتايغا بېرىشقا يولغا سالدى. بۇ گۇرۇپپا دۆربىلجىنگە كېلىپ ئەكسىيەتچى تەشۋىقات تارقاتقانلىقى ئۈچۈن تۈركىستان دۆربىلجىن خەلقى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. تۈركىستاننىڭ ئۆلتۈرۈلۈش ۋەقەسى بىلەن ئۈكىسى ئەسىن 3 ۋىلايەتكە قارشىلىق بىلدۈرۈپ 100 ئۆيلۈك ئادەم بىلەن ئوسمانغا بېرىپ قوشۇلدى. بۇلار بەيتىككە كېتىۋاتقان يولدا يۈسۈپجان پولكوۋنىك باشچىلىقىدىكى 3 ۋىلايەت ئەسكەرلىرى بىلەن سوقۇشتى، بۇ سوقۇشتا 3 ۋىلايەت ئەسكەرلىرى مەغلۇپ بولۇپ، يۈسۈپجان پولكوۋنىك ئەسىرگە چۈشتى، ئىككى ماشىنىدىكى 60 ئەسكەر تۆگەل ئوققا تۇتۇلۇپ كۆيدۈرۈۋېتىلدى، يۈسۈپجاننى تۇتۇپ ئوسمانغا تىرىك ئاپارغاندىن كېيىن ئېتىۋەتتى.

شۇ قاتاردا لاتىپ بېرىپ چىڭگىلدىن 400 ئۆينى كۆچۈرۈپ كېلىپ ئوسماننىڭ ئادەملىرىنى كۆپەيتتى. بۇ 400 ئۆي-

لۈكنىڭ ئۈششاق مال - ۋارانلىرى 3 ۋىلايەت ئەسكەرلىرىنىڭ قولى-
دا قېلىپ پەقەت چوڭ ماللىرى بىلەن باردى.
چىڭگىل ئېلى بەيتىكتىكى باندىت ئوسمانغا بېرىپ قو-
شۇلغاندىن كېيىن گومىنداڭدىن كۆپلەپ قورال ئېلىپ، مىڭدەك
قوراللىق ئادەم تەشكىللەپ، ئوسماننىڭ ئۇكىسى باندىت قاپ-
پاس، قۇرمانلار باشچىلىقىدىكى باندىتلار بىلەن 8 - ئايدا ئال-
تايغا ھۇجۇم قىلدى. بۇ چاغدا ئىبراھىمباي تۆەنجاڭ قارمىقى-
دىكى 3 ۋىلايەتنىڭ بىر پولك ئەسكىرى كۆكتوقايدا بولۇپ،
بۇلارنىڭ كۆكتوقايدا «توي ئويناپ، بەھۇزۇر ياتقان» ۋاقتىدىن
پايدىلىنىپ، باندىتلار كۆكتوقاينى بېسىۋالدى، ئىبراھىمباي-
نىڭ قول ئاستىدىكى ئورۇس ئەسكەرلەر باندىتلارغا تەسلىم
بولۇپ كەتتى، قالغان قىسمىلىرى موڭغۇلىيىگە قېچىپ ئۆتۈپ
كەتتى. باندىتلار، كۆكتوقاينى بېسىۋالغاندىن كېيىن ئۈزلۈكسىز
ھالدا ئالتايغا ھۇجۇم قىلىپ، 9 - ئاينىڭ باشلىرىدا ئالتايغا
بېسىپ كىردى. گېنېرال دەلىلقان ئەسكەرلىرى بىلەن تارباغا-
تايغا چېكىندى.
باندىتلار ئالتاينى بېسىۋالغاندىن كېيىن ئالتاينىڭ ھەم-
مە ناھىيىلىرىدە زورلۇق - زومبۇلۇق يۈرگۈزۈپ خەلقنىڭ مال -
مۈلكىنى بۇلاپ - تالىدى. ئالتاي خەلقى قاتتىق ۋەيرانچىلىقتا
قالدى. بۇ ئارىلىقتا گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن
لاتىپ ئالتاي ۋىلايىتىنىڭ مۇئاۋىن ۋالىيلىقىغا بەلگىلىنىپ كەل-
دى. لاتىپ كېلىپ بىر ئايدىن كېيىن، يەنى 10 - ئاينىڭ
باشلىرىدا گېنېرال دەلىلقان تارباغاتايدىن 3 پولك ئەسكەر
بىلەن كېلىپ ئالتاينى باندىتلارنىڭ قولىدىن ئازات قىلدى. بان-
دىتلار كۆكتوقاي، چىڭگىل ئېلىنىڭ ھەممىسىنى، بۇرۇلتوقاي ئېلى-

نىڭ بىر بۆلۈمىنى ئەگەشتۈرۈپ، ئۈرۈمچى ۋىلايىتى، گۇچۇڭ، مورى ناھىيىلىرىگە قېچىپ كۆچۈپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن كۆك-توقاي، چىڭگىل ناھىيىلىرىنىڭ كۆپ يېرىدە خەلق يوق بوش قالدى، غەرپ تەرەپتىكى 4 ناھىيە بىلەن بۇرۇلتوقاينىڭ بىر بۆلۈم خەلقى باندىتلارغا ئەگەشمەي ئۆز يەرلىرىدە قالدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئوسمان باندىتلىرى ئالتايغا قايتىدىن ھۇجۇم قىلالمىدى. ئۇلارغا ئەگىشىپ ماكانلىرىدىن ئايرىلغان كۆكتوقاي، چىڭگىل، بۇرۇلتوقاي ئەللىرى بولسا، شىنجاڭ ئازات بولۇپ ئۇلۇغ جۇڭگو گۇڭچەنداڭى كەلگەندىن كېيىن ئۆز ماكانلىرىغا كۆچۈپ بېرىپ ئورۇنلاشتى.

ئەزگۈچىلەرگە، مۇستەبىت گومىنداڭ ھوكۇمىتىنىڭ زورلۇق - زومىگەرلىگىگە قارشى ئالتاي خەلقىنىڭ ئادالەتلىك كۈرىشى يۇقۇرىدا بايان قىلىنغاندەك جاپالىق دەۋرنى بېشىدىن كۆچۈرسىمۇ، جۇڭگو گۇڭچەنداڭى ۋە ئۇلۇغ داھىمىز ماۋجۇشىنىڭ دانا رەھبەرلىگى بولمىغانلىقتىن خەلق ئىنقىلاۋىنىڭ مىۋىلىرى ئوخشاشلا بىر ئوچۇم فېئودال زومىگەرلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ كېتىپ تۇردى، ئالتاي خەلقى زۇلۇمدىن قۇتۇلمىدى، خەلق ئىچىدە يوقسۇللۇق، كەمبەغەللىك ئەھۋال يەنە ئەۋەلقىدەكلا ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ ئېغىر دەرىجىدە ساقلىنىپ قالىۋەدى. ئوسمانىنىڭ ئىلگىرى «مىللەت پايىرىغىنى» كۆتۈرۈپ گومىنداڭغا قارشى چىقىشى، ئاخىرىسىدا گومىنداڭ بىلەن بىرلىشىپ خەلقنى قىرغىن قىلىشى، ئادەملەرنىڭ مىللى مەقسەتتە ئەمەس، سىنىپىي پەرقتە بىرلىشىدىغانلىغىنى تولۇق ئىسپاتلاپ بەردى. بۇنىڭدىن چىقىدىغان خۇلاسە: ئوخشاشمىغان مىللەتلەرنىڭ ئەزگۈچىلىرى بىر ئائىلە ئادەملىرى، ئۇلا ھەر مىللەت ئىزىل-

گەن ئەمگەكچىلىرىنىڭ ئورتاق دۈشمىنى. ئوخشاشمىغان مىللەت-
لەردىن كېلىپ چىققان ئىزىلگەن ئەمگەكچىلەر بىر ئائىلە كىشى-
لىرى، ئۇلار تارىخنى قۇرغۇچىلاردۇر.

قاچىنەبى

يۇقارقىلار مېنىڭ بىۋاستە ۋە ۋاستىلىق كۆرگەن - ئاڭ-
لىغانلىرىم بولۇپ، يېزىش جەھەتتە بىلىم سەۋىيەمنىڭ چەكلىك بول-
غانلىقىدىن بەزى كەمچىلىكلەردىن خالى بولالماسلىقى تۇرغان
گەپ. شۇڭلاشقا كىتابخانلارنىڭ تۈزىتىش پىكىرلىرى بېرىشىنى
سەمىمى سورايمەن.

قاچىنەبى ۋەلىيوف

1965 - يىلى 8 - ئاينىڭ 20 - كۈنى.

ئاتۇش ناھىيە ئىكساق كەنتىدە يېقىنقى زامان پەننى مائارىپىنىڭ دۇنياغا كېلىشى

ئىبراھىم نىياز

19 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ ئاتۇش ناھىيە ئىكساق كەنتىدە ئىلگىركى دىنىي مەكتەپلەر ئىسلاھ قىلىنىپ، دىن بىلەن پەن قوشۇپ ئوقۇتۇلىدىغان يېڭىچە مەكتەپلەر قۇرۇلۇپ، زاماننىڭ تەلىۋىگە بىر قەدەر ئويغۇنلىشىدىغان كۆپلىگەن زىيالىلار يېتىشتۈرۈپ چىقىلدى.

نوقۇل دىنىي ئىلىم ئوقۇتۇلىدىغان مەدرىسلەردە پەننىي بىلىملەرنىڭ قوشۇلۇپ ئوقۇتۇلىشى شۇ زامانغا نىسبەتەن ئېيتقاندا زور تەرەققىيات ۋە ئىسلاھات بولۇپ ھىساپلىناتتى. بۇ خىل مەكتەپ دەسلەپتە قەشقەر خانلىق مەدرىسىدە قۇرۇلدى. ئۇزۇن ئۆتمەيلا ھۆكۈمران دائىرىلەر بىلەن يەرلىك مۇتەئەسسىپ كۈچلەرنىڭ توسقۇنلۇق قىلىشى تۈپەيلىدىن بۇ مەكتەپ ئاتۇش ئىكساق كەنتىگە يۆتكەپ كېتىلدى. لېكىن بۇ ۋاقىتتىكى پەننىي مەكتەپلەر مەدرىسلەرنىڭ دائىرىسىدىن ھالقىپ چىقىپ كېتەلمەيتتى. بۇ ئەھۋال دەۋر تەلىۋىنىڭ ئېھتىياجىدىن چىقالمايتتى. شۇ سەۋەپتىن 1883 ـ يىلى ئىكساق كەنتىدە

ھۈسەيىن مۇسابايوپ، باۋۇدۇن مۇسابايوپ ئاكا - ئۇكا ئىككۈيلەننىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئۈچ سىنىپلىق مەخسۇس پەننى مەكتەپ قۇرۇلدى. بۇ مەكتەپكە ئىلگىرى قەشقەر خانلىق مەدرىسە ۋە باشقا جايلاردا ئىلىم تەھسىل قىلغان كېرىماخۇن قاتارلىق كىشىلەر ئوقۇتقۇچىلىققا تەكلىپ قىلىندى. كېيىنچە مەكتەپ تەرەققىياتىدا بۇ كىشىلەرنىڭ بىلىم جەھەتتىكى يېتەرسىزلىكى ھىس قىلىنىپ چەتئەلگە ئوقۇغۇچى چىقىرىش قارارىغا كەلدى. 1885 - يىلى كېرىماخۇن قاتارلىق 7 نەپەر كىشى قازان، پېداگوك (دارىلمۇئەللىمىن) مەكتىۋىگە ئوقۇشقا ئەۋەتىلدى. ئۇلار 3 يىل ئوقۇپ 1888 - يىلى ۋەتەنگە قايتىپ كېلىپ، ئېكىساقتىكى مەكتەپتە ئوقۇتقۇچىلىق قىلدى. ئۇلار قايتىپ كەلگەندە بۇ مەكتەپ تەرەققى قىلىپ 5 سىنىپلىق مۇنتىزىم مەكتەپ بولۇپ قالغان ئىدى. ئۇلار قايتىپ كەلگەندىن كېيىن مەكتەپ ۋە ئوقۇش - ئوقۇتۇش ئىشلىرى تېخىمۇ تەرەققى قىلىپ، سىنىپ سانى 8 گە يەتكەن ئىدى. بۇ مەكتەپتە ئىككى ئاتۇش (ئاستىن ئاتۇش - ئۈستۈن ئاتۇش)، قەشقەر ۋە باشقا ۋىلايەت - ناھىيىلەردىن كەلگەن ئوقۇغۇچىلار ياتاقتا يېتىپ ئوقۇيتتى. بۇ مەكتەپ شۇ چاغلاردا قازان، ئىستامبۇل قاتارلىق جايلاردىكى مەكتەپلەردە تەسىس قىلىنغان كەسىپلەردىن پايدىلىنىپ تىل، ئەدەبىيات، ھىساپ، تارىخ، جۇغراپىيە، تەبىئەت، تەنتەربىيە، غەزەل، رەسىم، رۇس تىلى، ئەرەپ، پارس تىلى، كېيىنچە خەنزۇ تىلى قاتارلىقلاردىن دەرس ئۆيۈشتۇردى.

1892 - يىلىغا كەلگەندە چەتكە ئوقۇغۇچى چىقىرىش تېخىمۇ كېڭەيدى. باۋۇدۇن مۇسابايوپ بۇ ئىشقا ئۆزى بىۋاستە قول سېلىپ، ياش تالانتلىق كىشىلەرنى تاللاپ ئۇلارنىڭ پۈ-

تۈن تەممنات ـ خىراجەتلىرىنى ئۆزى چىقاردى. شۇ يىلدىن
باشلاپ رۇسىيە، تۈركىيە قاتارلىق دۆلەتلەرگە چىقىرىلغان ئوقۇ-
غۇچىلارنىڭ سانى 50 دىن ئاشقان ئىدى. چەتكە ئوقۇشقا كەت-
كەنلەر قايتىپ كەلگىچە ئوقۇتقۇچىغا بولغان ئېھتىياجنى نەزەر-
دە تۇتۇپ باۋۇدۇنباي ئۆز نامىدىن تۈركىيىلىك ئابابەكرى
ئەپەندى، ئەھمەت كامال، ئاپدۇراھمان ئەپەندى، مۇكەررەم
قاتارلىقلارنى تەكلىپ قىلىپ كېلىپ ئېكساق مەكتىۋىگە ئوقۇت-
قۇچى قىلىپ تەيىنلىدى. بۇ كىشىلەر كەلگەندىن كېيىن مەك-
تەپنىڭ ئوقۇتۇش تۈزۈمى يەنىمۇ مۇكەممەللەشتى.

ئابابەكرى ئەپەندى ئاتۇشقا 1897 ـ يىلى كېلىپ
1905 ـ يىلى قايتىپ كەتتى. 1907 ـ يىلىغا كەلگەندە باۋۇدۇن
مۇسابايوپنىڭ تەكلىۋىگە ئاساسەن ئەھمەت كامال قاتارلىقلار
ئېكساقتا بىر سىنىپلىق (40 ئوقۇغۇچى ئوقۇيدىغان) دارىلمۇئەل-
لىمىن سىنىپى ئاچتى. مەكتەپنىڭ مۇددىتى 3 يىل بولۇپ،
ئوقۇش پۈتتۈرگۈچىلەر ھەر قايسى جايلاردىكى خەلق باشقۇرۇشىدا
ئېچىلغان يېڭى مەكتەپلەرگە ئوقۇتقۇچىلىققا تەقسىم قىلىناتتى.
مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئەرلەرگە «ئەپەندى»، ئاياللارغا «موللاچام»
دەپ ئۇنۋان بېرەتتى.

ئېكساقتا قۇرۇلغان تۇنجى مەكتەپتە چوكانلار بىلەن
قىزلارغا ئايرىم سىنىپ تەسىس قىلىنغان ئىدى. 1885 ـ يىلى
قىزلار سىنىپىغا رائىلە بۇۋى موللاچام، سۇلتانىخان موللاچام،
نەسىخەخان موللاچام قاتارلىقلار ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان. ئاستىن
ئاتۇش بىلەن تەجەن مەشئەتتە قۇرۇلغان قىزلار سىنىپلىرىغا
مۇشىپىت خانىم موللاچام قاتارلىقلار دەرس ئۆتكەن. كېيىنچە
ئاتۇش دارىلمۇئەللىمىندىمۇ قىز ـ چوكانلار ئوقۇدى. ئۇلار

ئوقۇش تۈگەتكەندىن كېيىن ھەر قايسى يېزىلاردا ئېچىلغان
قىز - چوكانلار سىنىپلىرىغا ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان ئىدى.

1883 - يىلى قۇرۇلغان ئاتۇش - ئىكساق باش-
لانغۇچ مەكتىۋى شىنجاڭ دائىرىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا تۇنجى
قېتىملىق قۇرۇلغان يېڭىچە پەننى مەكتەپ بولغىنى-
دەك، 1907 - يىلى قۇرۇلغان دارىلمۇئەللىمىن مەكتىۋىمۇ
شىنجاڭدا تۇنجى قېتىم قۇرۇلغان ئوتتۇرا دەرىجىلىك تېخنىكوم
ئىدى. بۇ مەكتەپ ھازىرقى قەشقەر دارىلمۇئەللىمىنىنىڭ ئال-
دىنقى گەۋدىسى بولۇپ، ئۇنىڭ شۆھرىتى ھەر قايسى جايلارغا
تارقىلىپ شىنجاڭنىڭ باشقا ۋىلايەت، ناھىيىلىرىدىمۇ يېڭىچە
مەكتەپلەرنىڭ قۇرۇلۇشىغا تۈرتكىلىك رول ئوينىغان ئىدى.

XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرى، XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا
ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، تۇرپان، پىچان، گۇچۇڭ، قۇمۇل،
غۇلجا، كۇچار، ئاقسۇ، قۇتۇبى، قەشقەر، قاغىلىق، خوتەن، ئاس-
تىن ئاتۇش قاتارلىق ئورۇنلاردىمۇ خەلق باشقۇرۇشىدىكى پەن-
نى مەكتەپ ياكى سىنىپلار ئېچىلدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە تۇر-
پاندا مەخسۇت مۇھىتى مۇسۇلباي، ئاتۇشتا زىياۋۇدۇن ئاخۇن،
ئەھمەد ھاجىم، مەمتىلى ئەپەندىلەر قۇرغان مەكتەپلەر بىلەن
غۇلجىدا ھۈسەيىن مۇسابايوپلار قۇرغان مەكتەپلەر مەشھۇر. ئىككى-
ساقتا قۇرۇلغان باشلانغۇچ مەكتەپ بىلەن دارىلمۇئەللىمىنىنىڭ
خىراجىتىنىڭ ئاساسى قىسمىنى باۋۇدۇن مۇسابايوپ ئۆز ئۇس-
تىگە ئالغاندىن تاشقىرى، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئىش ھەققى، ئو-
قۇش ياردەم پۇلى، مۇراسىم ئۆتكۈزۈش، ھەر خىل سۆھبەت
يىغىنلىرى، مۇكاپاتلاش قاتارلىقلارنىڭ بىر قىسمىنى (چىقىمى-
نى) زاكاتتىن يىغىلغان پۇل بىلەن، جەمئىيەت دۇكىنىنىڭ بىر

قىسمىم پايدىسىنى ئىشلىتىپ ھەل قىلغان. بۇ پۇلنىڭ بىر قىسمىنى بولسا تەئمىر ئىشلار، مەسىلەن: مەكتەپ سېلىش، كۆۋرۈك ياساش، مەسچىت، مەدرىسە سېلىش ۋە ئۇلارنىڭ رېمونت ئىشلىرىنىڭ خىراجىتى قاتارلىقلارغا سەرپ قىلغان.

شۇ ۋاقىتتا قۇرۇلغان مەكتەپلەردە سەرپ قىلىنىدىغان خىراجەت، خەلق تەمىناتى بولغاچقا، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئايلىق ئىش ھەققىگە ئومۇمى يۈزلۈك ئاشلىق بېرىلگەن. شۇ چاغدا 1 ـ دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىلارنىڭ يىللىق ئىش ھەققى 400 چارەك، 2 ـ دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىنىڭ 300 چارەك، 3 ـ دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىنىڭ 200 چارەك ئاشلىق بولغان. شۇ ۋاقىتتا ھەر قايسى مەكتەپلەر ئۆز قوينىدا كۆپلىگەن ئىختىساس ئىگىلىرىنى يېتىشتۈرۈپ، 20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدا قۇرۇلغان يېڭى مەكتەپلەرگە كۆپلىگەن ئوقۇتقۇچى تەربىيىلەپ بەردى. 1933 ـ يىلى قەشقەر كونا شەھەر «نور بېشى» دا قۇرۇلغان باشلانغۇچ مەكتەپ، 1934 ـ 1935 ـ يىللىرى قۇرۇلغان قەشقەر دارىلمۇئەللىمىن، قوناق بازىرى باشلانغۇچ مەكتەپ، ئوردا ئىشىكى باشلانغۇچ مەكتەپلىرىگە ئەنە شۇ ئىكساق مەكتىۋى 29 نەپەر ئوقۇتقۇچى يېتىشتۈرۈپ بەرگەن. شۇ ۋاقىتتا قەشقەرگە كېلىپ شۇ مەكتەپلەردە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغانلاردىن ئەنۋەر ئەپەندىم، پەخرىدىن ئاخۇن خەلپىتىم قاتارلىقلار ھازىرمۇ بار.

ئىكساق مەكتىۋىنىڭ تۈزۈملىرى مۇكەممەل، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ تۇرمۇش خىراجىتى كاپالەتكە ئىگە بولغانلىقتىن ئوقۇتقۇچىلار خاتىرجەم مەسئۇلىيەتچانلىق بىلەن ئىشلىگەن، ئوقۇغۇچىلارمۇ تىرىشىپ ئۆگىنىپ، ئوقۇشنى ئاخىرىغىچە داۋاملاشتۇرالىغان. قوبۇل قىلىنغان ئوقۇغۇچىلار ئىچىدىكى كەمبەغەل ـ

لەرنىڭ بالىلىرىنى مەكتەپتىن تەمىنلىگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ يېزىدىكى ئوقۇش يېشىغا يەتكەنلەرنىڭ كۆپچىلىكى بىلىم ئېلىش پۇرسىتىگە ئىگە بولغان. جۈملىدىن ياش، ئوتتۇرا ياشلىقلار (ئەر - ئاياللارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) نىڭ ساۋاتلىق بولۇشى ئۈچۈن ھەر يىلى 3 سىنىپتىن كەچكۇرس ئېچىپ، ساۋاتسىزلىق ئاساسىي جەھەتتىن تۈگىتىلگەن. كەچكۇرستا ئوقۇغانلار خەت ساۋادىنى چىقىرىش بىلەنلا قالماي، بەلكى بەلگىلىك پەننى بىلىملەرنىمۇ ئۆگەنگەن. يەنە شۇ چاغدا كەچكۇرسلاردا ھېساپ، تارىخ، جۇغراپىيە، تەبىئەت دەرسلىرىدىن ساۋاتلار بېرىلگەن. شۇنداق قىلىپ بۇ يېزىدىكى 60% دىن ئارتۇق ياش، ئوتتۇرا ياشلىقلار ساۋاتلىق بولۇپ، بىر قىسمى يۇقۇرى باشلانغۇچ مەكتەپ سەۋىيىسىگە يەتكەن.

1926 - يىلى ئېكىساقتىكى دارىلمۇئەللىمىندە بوغالتىرلىق سىنىپى ئېچىلغان، شۇندىن باشلاپ شىنجاڭدا ياۋروپاچە بوغالتىرلىق كەسپى رەسمى يولغا قويۇلغان.

شۇنداق قىلىپ ئېكىساق يېزىسى ئۆز قوينىدا تۇنجى قېتىم ئېچىلغان پەننى مەكتەپ ئارقىلىق خېلى بىر تۈركۈم زىيالىلارنى تەربىيلەپ يېتىشتۈرۈپ، شىنجاڭنىڭ يېڭى مائارىپ باھارىنىڭ يېتىپ كېلىشى ئۈچۈن شەرت - شارائىت يارىتىشتا مۇھىم رول ئوينىدى. مەسىلەن: 1930 - يىللارنىڭ بېشىدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا جۇمھۇرىيەتلىرىدىكى ئالى، ئوتتۇرا دەرىجىلىك تېخنىكوملارغا شىنجاڭدىن چىقىرىلغان ئوقۇغۇچىلار ئىچىدە بىرلا ئېكىساق يېزىسىدىن چىقىرىلغان ئوقۇغۇچى 10 غا يېتىدۇ.

1925 - يىلى ئەھمەت ھاجىم تىجەندە بىر باشلانغۇچ مەكتەپ

ئېچىپ، بۇ مەكتەپكە قەشقەردىن مۇھەممەتخان ئەپەندى قاتارلىق كىشىلەرنى تەكلىپ قىلىپ ئوقۇتقۇچىلىققا سالغان. بۇ مەكتەپكە ئىچەندىن باشقا خوشنا يېزىلاردىنمۇ بالىلار كېلىپ ئوقۇغان. ئۇزۇن ئۆتمەي بۇ مەكتەپ ھۆكۈمران دائىرىلەر بىلەن يۇرتتىكى بىر قىسىم مۇتەئەسسىپلەرنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىغان بولسىمۇ خەلقنىڭ قوللىشى بىلەن داۋاملىشىۋەرگەن. جۈملىدىن خەنزۇ ئوقۇتقۇچى تەكلىپ قىلىپ خەنزۇ تىلىنىمۇ كىرگۈزگەن.

1930 - يىللىرى تاتار سالاھىدىن داموللام قاتارلىقلار مۇ مۇشۇ مەكتەپتە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان.

1934 - يىلى مەمتىلى ئەپەندىم ئوڭئېرىقتا دارىلمۇئەللىمىن كۇرسى ئېچىپ، ئوقۇغۇچىلارنى 3 ئاي تەربىيىلىگەندىن كېيىن كۇرسانتلار ئاستىن ئاتۇشنىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا قايتىپ، ئۇ جايلاردا پەننى مەكتەپلەرنى يولغا قويغان.

ئاستىن ئاتۇشتىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ ھەممىسى خەلق باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپلەر بولۇپ، ھەر يېزىدا 3 كىشىلىك ئاتىلار ھەيئىتى قۇرۇلۇپ، مەكتەپلەر شۇلار ئارقىلىق باشقۇرۇلغان. مەكتەپ خىراجىتى تەرەققىپەرۋەر سودا تىجارەتچىلىرىنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ ھەل قىلىنغاندىن تاشقىرى، ئۆشرە - زاكاتنى ئومۇمغا تاپشۇرۇپ، مەكتەپ باشقۇرۇش ھەيئىتى ئىگەللەش ئارقىلىق ھەل قىلىنىپ، مەكتەپنىڭ ئىسلاھات ئىشلىرى، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ مۇئاشى، كەمبەغەل ئوقۇغۇچىلارغا بېرىلىدىغان ياردەم قاتارلىق جەھەتلەرگە سەرپ قىلىنغان. ئوقۇتقۇچىلارنىڭ مۇئاشى 3 دەرىجىگە ئايرىلىپ، مۇدىر، باش مۇئەللىم، ياردەمچى مۇئەللىم دەپ ئاتىلىپ، باش مۇئەللىمگە ئايدا 300 جىڭ، ياردەمچى مۇئەللىمگە 240 جىڭ ئاشلىق بېرىلگەن. ئۇنىڭدىن

باشقا ھەپتىسىگە بىر يېرىم جىڭ گۆش، كۈنىگە 2 دىن تۇخۇم بىلەن ھەقسىز تەمىنلىگەن.

بۇ مەكتەپلەردىمۇ ئېكىساق مەكتىۋىدىكىدەك ئوقۇتۇش پروگراممىسى، پىلان، ئىمتىھان ئېلىش، ئوقۇش پۈتتۈرۈش رەسمىيەتلىرى ئىجرا قىلىنغان. ئاستىن ئاتۇشتىكى مەكتەپلەر ئىچىدە تېجەن، مەشھەت قاتارلىق يېزىلاردا قۇرۇلغان مەكتەپلەر مەخسۇس قىز - چوكانلار سىنىپلىرىنىمۇ ئاچقان. شۇنداق قىلىپ ئاستىن ئاتۇشمۇ 20 - ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىدىن 30 - يىللىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا باشلانغۇچ مەكتەپ مائارىپى يولغا قويۇلغان.

قەشقەر كونا شەھەردە مەشھۇر ئالىم، تەرەققىيپەرۋەر ئابدۇقادىر داموللام، ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم قاتارلىق كىشىلەرنىڭ تەشەببۇسى ۋە تەشۋىق قىلىشى ئارقىلىق مەدرىسلەردە بىر قىسىم پەننى بىلىملەرنى ئوقۇتۇش يولغا قويۇلۇش بىلەن بىللە، مەخسۇس باشلانغۇچ مەكتەپ، كېيىنرەك دارىلمۇئەللىمىن قۇرۇلۇپ ئوقۇش باشلايدۇ، بۇ مەكتەپلەرنىڭ خىراجىتىمۇ شىڭشىسەي دەۋرىگىچە ئاساسەن خەلق باشقۇرۇشىدىكى ئېكىساق مەكتىۋىنىڭكىدەك ھەل قىلىنغان.

دېمەك، شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىدا قۇرۇلغان پەننى مەكتەپلەرمۇ خەلق باشقۇرۇشىدا بولۇپ، ئوقۇتۇلىدىغان دەرسلەرمۇ ئاساسەن ئېكىساق مەكتىۋى بىلەن ئوخشاش.

ئېكىساقتىكى ئوقۇتۇش ئىشلىرىدا ئۆز ئارا ئۆگىنىش، ئۆز ئارا ھەمكارلىشىش، ياردەملىشىش، يېتەكلەش ئۇسۇللىرى يولغا قويۇلۇپ، سەۋىيە جەھەتتە تەكشى ئۆستۈرۈشنى يولغا قويغان ئىدى. ئوقۇتۇش جەھەتتە ئالدىن دەرس تەييارلاش،

تەييارلانغان دەرسنى تەستىقلاش تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ ئوقۇتۇش سۈپىتىگە كاپالەتلىك قىلىنغان ئىدى. يىللىق، مەۋسۇملۇق ئىمتىھان تۈزۈمى يولغا قويۇلغان. ئوقۇش پۈتتۈرگەندە شاھادەتنامە تارقىتاتتى. دىمەك مەكتەپنىڭ ئوقۇتۇش تۈزۈمى بىر قەدەر مۇكەممەل بولغانلىقتىن شۆھرىتى بارغانسېرى ئاشتى، شۇ سەۋەپتىن شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن بۇ مەكتەپكە ئوقۇغۇچىلار كېلىپ ئوقۇپ ئىلىم تەھسىل قىلاتتى.

بۇ مەكتەپتە ئوقۇپ چىققانلار ھەر قايسى جايلارغا بارغاندا يېڭىچە مەكتەپلەر قۇرۇش ياكى يېڭىچە مەكتەپلەرگە دەرس ئۆتۈش جەھەتلەردە مۇناسىپ رول ئوينىغان. دىمەك ئېكىساق مەكتىۋى شىنجاڭنىڭ 1930 ـ يىللارغىچە بولغان پەننى مائارىپى ۋە مەرىپەت دەۋرىدە خېلى چوڭ رول ئوينىغان.

تەنتەربىيە ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتى

ئېكىساقتا قۇرۇلغان تۇنجى باشلانغۇچ مەكتەپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ مەدىنى ھاياتىنى جانلاندۇرۇش ئۈچۈن تەنتەربىيە دەرسىنى كىرگۈزدى.

تەنتەربىيە دەرسىنىڭ مەزمۇنى مول، تۈرلىرى كۆپ بولۇپ، ئاساسەن تۆۋەندىكىچە ئورۇنلاشتۇرۇلغان: پۇت توپ (پۇتبول)، بالقان، تامپاس (ۋالىبول)، بىلو، يېنىك ئاتلىتكا، كالتەك، تاش كەتتى ـ تاش كەلدى، ئەسىر ئېلىش، ياغلىق تاشلاش، ئىلانگۈچ، چىغرىق، تاققا چىقىش، نەيزە، چۆيۈن تەخسە ئېتىش، قارىغا ئېلىش، دالا يۈگرەش قاتارلىقلار.

مەكتەپ ھاياتىدا تەنتەربىيە پائالىيەتلىرى يولغا

قويۇلۇش بىلەن قانداقتۇر جانلىنىش پەيدا بولۇپ ئوقۇغۇچى-
لارنىڭ غەيرىتىنى، زوقىنى ھەسسىلەپ ئاشۇرغان. تەنتەربىيە
پائالىيەتلىرى مەكتەپ ئىچىدىلا بولۇپ قالماستىن جەمئىيەتكە
قەدەر كېڭىيىشكە ئالاھىدە تەسىر كۆرسەتكەن. مەسىلەن، ھەر
ھەپتىنىڭ 3 - ۋە 5 - كۈنلىرى يۇرت ئارا ۋە يۇرت ئاتلاپ
تەنتەربىيە مۇسابىقىلىرى ئۆتكۈزگەن ۋە بۇ ساھەدە بىرمۇنچە
تەنتەربىيە ماھىرلىرى يېتىشىپ چىققان.

ئېكىساقتا يولغا قويۇلغان تەنتەربىيە پائالىيەتلىرى پۈت-
كۈل جەمئىيەتنىڭ دىققىتىنى قوزغىغاندىن تاشقىرى، شۇ زامان-
لاردا قەشقەردە تۇرۇشلۇق چەتئەل كونسۇلخانا، دوختۇرخانا
ۋە سودا فىرمىلاردا ئىشلەيدىغان چەتئەللىكلەرنىڭ دىققىتىنىمۇ
قوزغىغان.

1927 - يىلى ئېكىساق پۇتبول كوماندىسى قەشقەرگە
كېلىپ قەشقەردىكى ئەنگلىز، شۋېت، فرانسۇزلارغا
مۇسابىقە ئېلان قىلىدۇ. چەتئەللىكلەر مەڭسىتمىگەن ھالدا
مۇسابىقىغا قاتنىشىدۇ. بۇ قېتىمقى مۇسابىقە
1927 - يىلى كۈز پەسلىدە بولغان ئىدى. ئورنى سەمەندە بىر
دىخاننىڭ ھازىرقى ئاپتوۋۇز شىركىتىگە توغرا كېلىدىغان بى-
دىلىك يېرى ئىدى. مۇسابىقە خەۋىرى پۈتكۈل قەشقەرگە تار-
قالغان بولغاچقا مۇسابىقە باشلىنىشتىن بۇرۇن بۇ مەيدانغا
سانجاق - سانجاق ئادەم توپلىنىپ كېتىدۇ. مۇسابىقە باشلىنىش-
تىن سەل ئىلگىرى ئەنگلىيە كونسۇلخانىسىنىڭ خادىملىرىمۇ
يېتىپ كەلگەن ئىدى. ئېنگلىز كونسۇلى مۇسابىقە ئېلان قى-
لىپ: «ئەگەر سىلەر ئۇتتۇۋالساڭلار كۈمۈش ئىگەر توقۇملۇق ئات-
تىن بىرنى بېرىمىز. بىز ئۇتتۇۋالساق سىلەر نىمە بېرىسىلەر؟»

دىگەن. بۇ چاغدا ئېكىساق پۇتبول كوماندىسىنى مۇسابىقىغا ئويۇشتۇرغۇچى تۇرسۇن ئەپەندى ئىككىلەنمەستىن: «ئەگەر سىلەر ئۇتتۇۋالساڭلار بىرگە ئىككىنى بېرىمىز» دەپ جاۋاپ بەرگەن.

مۇسابىقە رەسمى باشلىنىدۇ. تاماشا كۆرۈۋاتقان خەلق ئېكىساق پۇتبولچىلىرىغا بارىكاللا توۋلاپ ئىلھام بېرىدۇ ۋە غەلىبە تىلەيدۇ. نەتىجىدە ئېنگىلىزلار كوماندىسىنى بىرگە قارشى ئىككى نەتىجە بىلەن؛ شۋېت كوماندىسىنى نولگە قارشى 7 نەتىجە بىلەن يېڭىپ پۈتۈن مەيداننى ھاياجانلاندۇرىدۇ. مۇسابىقە نەتىجىسى تېخى ئېلان قىلىنماي تۇرۇپ ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق ئايال كونسۇلى پوچتىغا چۈشۈپ تىكىۋېتىدۇ.

ئېكىساق پۇتبولچىلىرى قولغا كەلتۈرگەن غەلىبە خەۋىرى قەشقەر شەھرىگە تارقىلىش بىلەن پۈتۈن شەھەرنى خۇشاللىق تەنتەنىسى قاپلايدۇ. بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقان سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلى ئېكىساق پۇتبولچىلىرىغا ھېسداشلىق قىلىپ غالىپ كوماندىنى بىر دانە توپ بىلەن مۇكاپاتلىغان. بۇ نەرسە گەرچە كىچىك بولسىمۇ، شۇ ۋاقىتتىكى غەلىبىنى خاتىرىلەشتە ئىسپاتلىق رولى ناھايىتى چوڭ.

دېمەك، ئېكىساقتا پۇتبول 1870-يىللاردا باشلىنىپ 90-يىللارغا كەلگەندە ئومۇملىشىپ كۆزگە كۆرۈنۈشكە باشلىغان. بۇلار دەسلەپتە پۇتبولنى 4 كىشىدىن، كېيىنچە 5 كىشىدىن بولۇپ ئوينىغان بولسا، 1922-يىلغا كەلگەندە ھازىرقىدەك 11 كىشىدىن بولۇپ ئويناشقا تەرەققى قىلغان.

ئازاتلىقتىن كېيىن ئېكىساق پۇتبول كوماندىسى مەملىكەت بويىچە 1-دېخانلار كوماندىسى بولۇپ ئۇيۇشۇپ ئۈرۈمچى، قەشقەر، غۇلجا قاتارلىق شەھەرلەردە مۇسابىقىگە قاتناشتى.

ئىچكى ئۆلكىلەرگە بېرىپ ماھارەت كۆرسەتتى.

(ئەسكەرتىش: ئېكىساق مائارىپى ۋە تەنتەربىيە پىائالىيەتلىرى تارىخىنى رەتلەپ چىقىشتا پىشقەدەم مائارىپچىلاردىن ئەنۋەر ئەپەندى، پەخىرىدىن ئاخۇن، ناسىر، مىرخېلىل، ئابلىز تىلىۋالدى، يۇنۇس ئاخۇن خەلپىتىملەر ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىگەن).

قەشقەردە پەننى مەكتەپلەرنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىياتى توغرىسىدا

شاۋكەت ئابدىرېھىم

ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا تارقىلىشىدا تارىخ سەھىپىسىدىن «ئىككىنچى بۇخارا» دەپ نام ئالغان قەشقەر شەھىرى ھازىرقى زامان پەن-مەدەنىيىتىنى ئەڭ بالدۇر قوبۇل قىلغان، مەرىپەت ئىگىلىرىنى كۆپلەپ يېتىشتۈرگەن، شۇنداقلا مەدەنىي ئاقارتىش ئىشلىرى بويىچە قېرىنداش ۋىلايەت، ناھىيىلەرگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن جاي.

مەن بۇ ماقالەمدە قەشقەر شەھىرىدە بىر قەدەر بالدۇرراق قۇرۇلغان پەننى مەكتەپلەرنىڭ نامى، قۇرۇلغان ۋاقتى، ئۇلارنىڭ قۇرغۇچىلىرى، خىراجەت مەنبەئى، مەكتەپ مەسئۇللىرى، ئۆتۈلگەن دەرسلەر، مەكتەپ ئورنى توغرىسىدا توپلىغان ماتېرىياللىمغا ئاساسەن قىسقىچە مەلۇمات بېرىمەن ھەمدە قەشقەرنىڭ مەدەنىي ئاقارتىش ئىشلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئالاھىدە تەسىر كۆرسەتكەن ئايرىم تارىخى شەخسلەرنىڭ ئوينىغان رولىغا ئائىت بىر قىسىم پاكىتلارنى ئەينەن تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمەن.

قەشقەردە ئېچىلغان تۇنجى پەننى مەكتەپ

قەشقەر شەھىرى ئۆز تارىخىدا يۈسۈپ خاس ھاجىپ، مەھمۇت قەشقىرى، ئابدىرەھىم نىزارى، غېرىبى، پىرقىتى قاتارلىق مەشھۇر ئالىم، يازغۇچى، شائىر ۋە باشقا مۇتەپەككۇرلەرنى يېتىشتۈرگەن قەدىمى مەرىپەت ئوچىغى بولسىمۇ، ھەر خىل تارىخى سەۋەپلەر تۈپەيلىدىن تاكى مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە قۇچىقىدا بىرەرمۇ پەننى مەكتەپ بولمىغان ئىدى. 1913-يىلى تۈركىيىدىن ئەھمەت كامال، ئىبرۇللا بەگ، سامى بەگ، نەسرۇللا بەگ، ×× قاتارلىق 5 كىشى قەشقەرگە كېلىپ شۇ يىلى جانان كوچىسىدىكى يۈسۈپ ئاخۇننىڭ ھويلىسىدا 26 نەپەر ئوقۇش يېشىدىكى باي باللىرىدىن تەركىپ تاپقان بىر سىنىپلىق پەننى باشلانغۇچ مەكتەپ ئېچىپ ئوقۇتۇشنى يېرىم يىل داۋاملاشتۇردۇ. بۇ ۋاقىتتا مەكتەپ خىراجىتى باللاردىن يىغىپ ئېلىنىدۇ. بۇ بەش نەپەر ئەپەندى جانان كوچىسىدىكى مەكتەپتە ئوقۇتۇش ئېلىپ بارغاندىن تاشقىرى كېيىن ئۈستۈن ئاتۇشنىڭ ئېكساق يېزىسىدا ئىككى سىنىپلىق، تاشمىلىقنىڭ بازىرىدا ئىككى سىنىپلىق مەكتەپ ئېچىپ، نۆۋەت بىلەن مەكتەپلەر ئارا ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى ئېلىپ بېرىپ، بىر تۈركۈم ياشلارنى تەربىيىلەيدۇ. بۇلار بۇ مەكتەپلەردە پەننى دەرس ئۆتكەندىن تاشقىرى، ئوقۇغۇچىلاردىن ئىزچى (ھازىرقى پىئونېر) ئەترەتلىرىنى تەشكىللەپ ئوقۇغۇچىلارغا ئالا كالتەك تۇتقۇزۇپ قۇراللاندۇرۇپ، مەشق قىلدۇراتتى. بىر كۈنى قەشقەردىكى مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنى يارۋاغ دەرۋازىسىدىن ئېلىپ چىقىپ تۈمەن بويىدا مەشق قىلدۇرىۋاتقاندا،

قورغان تەرەپتىن مەپە بىلەن كېلىۋاتقان قەشقەر ۋالىسى ياك داۋتەي ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئالا كالتەك تۇتۇپ مەشق قىلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ تەئەججۈپلىنىپ گۇمانلىنىدۇ. ئاندىن يېنىدىكى تىلماچتىن «بۇ نېمە گەپ؟» دەپ سورايدۇ. تىلماچنىڭ جانان كوچىسىدىكى مەكتەپنىڭ ئېچىلىش ئەھۋالىدىن خەۋىرى بولغاچقا، ئەھۋالنى ئەينەن سۆزلەپ بېرىدۇ. ياك داۋتەي ئەتىسى شۇ مەكتەپنىڭ ئوقۇتۇش خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان ئابدۇكېرىمخان مەخسۇمنى چاقىرتىپ كېلىپ، سىلەرنىڭ نېمە قىلغىنىڭلار بۇ؟ ئوقۇغۇچىلارغا كالتەك تۇتقۇزۇپ ھۆكۈمەتكە قارشى ھەركەت قىلماقچىمۇ؟ دەپ تەقىپ ئاستىغا ئېلىپ، مەكتەپنى تاقاپ ئوقۇش توختىتىشقا بۇيرۇق بېرىدۇ. جۈملىدىن ئەھمەت كامالنى داۋتەي يامۇلغا ئېلىپ كېلىپ، بىر قۇر سوراق قىلىپ بولغاندىن كېيىن ئۇنى نەزەربەنت قىلىپ قويۇپ، ياك زېڭشىنغا ئەھۋالنى دوكلات قىلىدۇ. ئۇ چاغدا پوچتا ئىشلىرى راۋان بولمىغاچقا، ياك زېڭشىندىن جاۋاپ كەلگىچە خېلى بىر مەزگىل ئۆتىدۇ. بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، سامى بەگ باشلىق قالغان 4 كىشى تۈركىيىگە قېچىپ كېتىدۇ. ئۇلارنى تاشمىلىق سالىدىن قارى ھاجى، شېرىپ ئاخۇن دېگەن كىشىلەر مىرغاپقىچە ئاپىرىپ قويىدۇ. ياك زېڭشىندىن جاۋاپ كەلگەندىن كېيىن، ياك داۋتەي ئەھمەت كامالنى ئۈرۈمچىگە ئەۋەتىپ بېرىدۇ. ياك زېڭشىن ئەھمەت كامالنى قايتا-قايتا سوراق قىلىپ، مەكتەپ ئاچقاندىن باشقا مەسىلە يوقلىقىنى چۈشەنگەندىن كېيىن ئۇنى ئىچكىرى ئارقىلىق تۈركىيىگە كېتىشنى بۇيرۇيدۇ، ئەھمەت كامال قەشقەر ياكى غۇلجا ئارقىلىق كېتىشنى تەلەپ قىلغاندا، ياك زېڭشىن ئۇنىمىغانلىقتىن، ئەھمەت

كامال ئاخىرى ئىچكىرى ئارقىلىق تۈركىيىگە كېتىدۇ. ئۇستۈن ئاتۇشنىڭ چەت يېزىلىرىدىكى بىر قىسىم مەكتەپلەردە شۇ چاغدا ئۆگىتىلگەن مەشكە دەسسىتىش، مۇزىكا ئاھاڭلىرى ھازىرغىچە خەلقلەر ئارىسىدا ساقلىنىپ كەلمەكتە.

1917 ـ يىلى يۈسۈپ زىيا، توقام مەدرىسە كوچىسىدىكى ئۆز ئۆيىدە بىر سىنىپلىق كەسپىي بوغالتىرلىق سىنىپ ئېچىپ بىر قىسىم بالىلارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرگەن ئىدى.

1921 ـ يىلى قەشقەرنىڭ داڭلىق بايلىرىدىن كىبىرىم باي ھاجىم ئوغلى ئابدۇرېھىم بايۋەچچى ھازىرقى ۋىلايەتلىك نېفىت شىركىتىنىڭ ئورنىغا 6 سىنىپلىق بىر مەكتەپ قۇرۇپ، بۇ مەكتەپتە تەخمىنەن 250 ئەتراپىدا بالا ئوقۇتقان. مەكتەپنىڭ پۈتۈن خىراجىتىنى ئابدۇرېھىم بايۋەچچى ئۆز يېنىدىن بەرگەن. شۇڭا بۇ مەكتەپ ئابدۇرېھىم بايۋەچچى مەكتىۋى دەپ ئاتالغان ئىدى. بۇ مەكتەپتە بىر كەسپىي بوغالتىرلىق سىنىپ بولغاندىن تاشقىرى تىل ـ ئەدەبىيات، ھىساپ (4 ئەمەل)، جۇغراپىيە قاتارلىق دەرسلىكلەر ئوقۇلىدىغان باشقا سىنىپلارمۇ بار ئىدى. بۇ مەكتەپنىڭ دەسلەپكى ئوقۇتقۇچىلىرى ئابدۇقادىر سەئىدى، كەنجى ئاخۇن خەلپىتەم، ۋەلى ئىدرىس ئاپانايوپ قاتارلىقلار ئىدى.

1930 ـ يىللىرى ئابلىراخۇن بايۋەچچى تۈركىيىگە قىلغان سودىگەرچىلىك سەپىرىدىن قايتقاندا ئەھمەت پەرىد ئاببباس (تاتار) دېگەن كىشىنى ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ كېلىپ، ھازىرقى شەھەرلىك 6 ـ باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئورنىدىكى قەۋرىستانلىقنى بۇزۇپ ئەھمەت پەرىد ئابباس ئوقۇتقۇچىلىقىدا، ئۆز خىراجىتى بىلەن بىر سىنىپلىق مەكتەپ ئاچقان ئىدى. بۇ مەكتەپتە دىن، ھىساپ (4 ئەمەل)، ئاددى كەسىر، ئونلۇق

كەسىر، جۇغراپىيە، ئىنشا، ئىملا قاتارلىق دەرسلەر ئوقۇلغان، جۈملىدىن ئەھمەت پەرىد ئابباس نەزەر دائىرىسى كەڭ كىشى بولغىنى ئۈچۈن، ئوقۇغۇچىلارغا ئەدەپ ـ ئەخلاق ۋە مەدىنىيەت جەھەتلەردىمۇ خېلى چوڭقۇر تەربىيە سىڭدۈرگەن.

شۇ يىللاردا يارۋاغدا مەھەممەتخان خەلپىتىم ئوقۇتقۇچىلىقىدا بىر سىنىپلىق پەننىي باشلانغۇچ مەكتەپ ئېچىلغان. (بۇ مەكتەپ كىمنىڭ تەشەببۇسى ۋە خىراجىتى بىلەن قۇرۇلغانلىقى نامەلۇم)، مەھەممەتخان خەلپىتىم ئابدۇقادىر دامولLAMنىڭ ياخشى شاگىرتى بولغاچقا، بۇ مەكتەپتە ئاساسەن دىن، ھېساپ دەرسلىرى ئوقۇتۇلۇپ، ئوقۇتۇش سۈپىتى خېلى ياخشى بولغان. بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان شەھەر بايلىرىدىن مۆيدىن ھاجىم ئۆز خىراجىتى بىلەن ياغ بازىرىنىڭ زەيكەشكە پارتا، ئورۇندۇق بارلىق ئۈسكۈنىلىرى بولغان بىر مەكتەپ سالدۇرۇپ، مەھەممەتخان خەلپىتىم ۋە ئۇنىڭ ئوقۇغۇچىلىرىنى ئەشۇ مەكتەپكە كۆچۈرۈپ كەلگەن. مەھەممەتخان خەلپىتىمنىڭ بەلگىلىك مۇئاشى بولمىغاچقا ئوقۇغۇچىلاردىن «پەيشەنبىلىك» ئېلىپ تەمىنلەنگەن ئىدى.

مەرىپەتپەرۋەر مەرھۇم مەخسۇت مۇھىتى توغرىسىدا ئەسلىمە

ئىبراھىم مۇھىتى

مەرىپەتپەرۋەر مەرھۇم مەخسۇت مۇھىتى 1885 ـ يىلى تۇرپان ئاستانىدا بىر ھاللىق ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن. ياش چاغلىرىدا شۇ جايدىكى دىنى مەكتەپ ۋە مەدرىسلەردە ئوقۇغان. كېيىنكى ۋاقىتلاردا سودىگەرچىلىك بىلەن ئۈرۈمچى، چۆچەك ۋە رۇسىيىدە شەمەي، قازان، موسكۋالارغا بېرىپ سودىگەرچىلىك قىلىش جەريانىدا بەزى ئالىملار ۋە يۇقۇرى دەرىجىلىك زىيالىلار بىلەن ئۇچراشقان ۋە ئىلمى سۆھبەتلەر ئېلىپ بارغان. بۇ ساياھەت ـ سوھبەتلەر مەخسۇت مۇھىتىغا ناھايىتى چوڭ تەسىر قىلغان. شۇ سەۋەپتىن شىنجاڭدا يېڭىچە مەكتەپ ئېچىپ خەلقىمىزنى، مىللىتىمىزنى مەدەنىيەتكە، مەرىپەتكە باشلاش قارارىغا كېلىپ، ئۆز ئۆمرىدە شىنجاڭ مىللى مائارىپىنى بەرپا قىلىش يولىدا ئالاھىدە زور تىرىشچانلىقلارنى كۆرسەتكەن.

ئۇزۇندىن بۇيان مەرھۇم مەخسۇت مۇھىتىنىڭ شىنجاڭنىڭ مىللى مائارىپىغا قوشقان تۆھپىلىرىنى يېزىپ چىقىشنى ئويلاپ كەلگەن ئىدىم، ئەھۋال بىلىدىغان يولداشلارنىڭ رىغبەتلەندۇرۇشى ۋە ياردىمى بىلەن بۇ قىسقا ئەسلىمىنى يېزىپ چىقتىم.

1 - مەخسۇت مۇھىتىنىڭ شىنجاڭ مائارىپىغا
قوشقان تۆھپىلىرى

شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا چەتئەل ئەكسىيەتچىلىرى ۋە ئىچكى جەھەتتە فېئودال كۈچلەرنىڭ دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ۋە تالان-تاراج قىلىشى نەتىجىسىدە خەلقىمىزنىڭ مىللى مەدەنىيىتى ۋە مىللى مائارىپى تەرەققى

قىلمىش بوياقتا تۇرسۇن، بەلكى ئەسلىدىكىسىمۇ يوقىلىپ كېتىش گىرداۋىغا بېرىپ قالغانلىقى ھەممىگە مەلۇم. شىنخەي ئىنقىلابىدىن ئىلگىرى شىنجاڭدا ھۆكۈمەت تەرىپىدىن باشقۇرۇلغان بىرمۇ يېڭىچە مىللى مەكتەپ يوق ئىدى. ئۈرۈمچى قاتارلىق بىرقانچە چوڭ شەھەرلەردە بىر نەچچىلىگەن خەنزۇ مەكتەپلىرى (شۆتاڭ) بولسىمۇ، بۇ مەكتەپلەردە يۇقۇرى تەبىقىدىكى مۇستەبىت ئەمەلدارلارنىڭلا بالىلىرى ئوقۇيالايتتى، ئەمگەكچى خەلقنىڭ بالىلىرى ئوقۇش پۇرسىتىگە ئىگە بولالمايتتى، ھەر قايسى ۋىلايەت، ناھىيىلەردە ئېچىلغان دىنى مەكتەپلەرنىڭ دىنى خۇراپاتلىقنى تەشۋىق قىلىشتىن باشقا رولى يوق ئىدى.

مەخسۇت مۇھىتى 1910 - يىللىرى بىرىنچى قېتىم سودىگەرچىلىك بىلەن رۇسىيىنىڭ شەمەي، قازان شەھەرلىرىگە بارغان. بۇ جەرياندا قازان تاتارلىرىنىڭ ئۆز ۋاقتىدىكى مەدەنىيتى شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتىدىن ناھايىتى چوڭ پەرق قىلىدىغانلىقىنى كۆرگەندىن كېيىن بىر مۇنچە تاتار زىيالىلىرى بىلەن ئۇچرۇشۇپ خەلقىمىزنىڭ نادانلىق، نامراتلىقلىرىنى ئۇلارغا سۆزلەپ بېرىپ، قانداق قىلغاندا خەلقىمىزنى، مىللىتىمىزنى مەدەنىيەتلىك قىلغىلى بولىدىغانلىقى ھەققىدە پىكىر ئالغان. تاتار زىيالىلىرىنىڭ بۇ ھەقتىكى بىردىن - بىر تەكلىۋى: ئالدى بىلەن مەكتەپ ئېچىپ، خەلقنى ئاقارتىش كېرەك، دىگەندىن ئىبارەت بولغان. مەخسۇت مۇھىتى شىنجاڭغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئەينى ۋاقىتتىكى ئىلغار كىشىلەر بىلەن بۇ توغرىدا كۆپلەپ پىكىر ئالماشتۇرغان. بۇ ۋاقىت دەل مەملىكىتىمىزدە سۇنجۇڭشەن ئەپەندى باشچىلىقىدىكى جۇڭ-

گو تۆۋەنچەكخۇي تەشكىلاتى ئۇلۇغ شىنخەي ئىنقىلاۋىنى قوزغاپ، 1912 - يىلى 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى جۇڭخۇا مىنگونى قۇرغان ئىدى. شىنخەي ئىنقىلاۋىنىڭ ئىلھامى بىلەن مەخسۇت مۇھىتى باشلىق بىر قانچە مەرىپەتپەرۋەر كىشىلەر مەسلىھەتلىشىپ تاھىربەك ① باشچىلىقىدىكى بىر نەچچە ئادەمنى شىنجاڭ ۋەكىلى قىلىپ نەنجىڭگە ئەۋەتىدۇ. بۇلارنىڭ نەنجىڭگە بېرىپ ھۆكۈمەتكە قويغان بىرىنچى تەلىۋى، شىنجاڭدا مىللى مائارىپنى بەرپا قىلىپ، خەلقىمىزنى، مىللىتىمىزنى ئوقۇتۇش، نادانلىق-نامراتلىققا خاتىمە بېرىشتىن ئىبارەت بولغان. سۈنجۇڭشەن ئەپەندى باشچىلىقىدىكى نەنجىڭ ھۆكۈمىتى بۇ تەلەپلەرنى تېزلىك بىلەن ھەل قىلىپ بېرىش ھەققىدە ئۇرغۇن ۋەدىلەرنى بەرگەندىن كېيىن، تاھىربەك باشچىلىقىدىكى شىنجاڭ ۋەكىللىرى شىنجاڭغا خوشال قايتىپ كەلگەن، لېكىن ئۇزۇنغا بارمايلا

---

① تاھىربەك — پىچان لۈكچۈنلۈك بولۇپ، ياش ۋاقتىدا خەنزۇچە (شۆتاڭ) ئوقۇغان. جۇمھۇرىيەت قۇرۇلغاندا شىنجاڭ ۋەكىللەر ئۆمىگىنى باشلاپ نەنجىڭگە بېرىپ زۇڭتۇڭ سايلىمىغا قاتناشقان. 1929 - يىلى سودىگەرچىلىك بىلەن موسكۋاغا بارغان. ئاپرىل ئۆزگىرىشىدىن كېيىن شىنجاڭ مىللى ئىشلار ھەيئىتىگە باشلىق بولغان. 1938 - يىلى زالىم شېڭشىسەي تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ تۈرمىدە ۋاپات بولغان. (مەن 1950 - يىللىرى بېيجىڭدە جۇڭگو خەلق داشۆسىدە ئوقۇۋاتقان چاغلىرىمدا، مەكتەپ قىرائەتخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان «سۈنجۇڭشەن ئەپەندىنىڭ خاتىرە رەسىملىرى توپلىمى» دىن ئەينى ۋاقىتتىكى شىنجاڭ ۋەكىلى تاھىر بەگنىڭ رەسىمىنى كۆرگەن ئىدىم).

جاھانگىرلارنىڭ ۋە فېئودال كۈچلەرنىڭ بېسىمى ئاستىدا —
سۈنجۇڭشەن بۈيۈك زۇڭتۇڭلۇق ۋەزىپىسىدىن ئىستىپا بېرىشكە
مەجبۇر بولدى. پومىششىك دەللاللار سىنىپىنىڭ ۋەكىلى بول-
غان يۈەنشىكەي ھاكىمىيەتنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۋالدى. گەر-
چە شىنخەي ئىنقىلاۋى چىڭ خاندانلىقى ھاكىمىيىتى بىلەن
جۇڭگونىڭ ئىككى مىڭ يىللىق فېئودال مۇستەبىت پادىشالىق
تۈزۈمىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغان بولسىمۇ، جۇڭگو ئاۋالقىدەكلا
جاھانگىرلىك ۋە فېئوداللىزىمنىڭ زۇلمى ئاستىدا قىلىۋەردى.
شۇنىڭ بىلەن نەنجىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭ ۋەكىللەر ئۆمى-
گىگە بەرگەن ۋەدىلىرى ئاخىرقى ھىساپتا ئەمەلگە ئاشمىدى.
شىنخەي ئىنقىلاۋىدىن كۈتكەن ئارزۇ - ئۈمىتلەر يوققا
چىققاندىن كېيىن، مەخسۇت مۇھىتى ۋە ئۇنىڭ زامانىسىدىكى
ۋەتەن، مىللەتنى قىزغىن سۆيىدىغان تەرەققىيپەرۋەر زاتلار،
خۇراپاتلىققا، نادانلىققا قارشى تۇرغۇچى مەرىپەتپەرۋەر زىيالى-
لار ئۆز كۈچىگە تايىنىپ مەكتەپ ئېچىپ يېڭىلىق ۋە ئىلىم -
ئىرپانغا يۈرۈش قىلىشقا بەل باغلايدۇ. ئۇ ۋاقىتتا بىرەر
مەكتەپ ئېچىشقىمۇ بولاتتى، لېكىن شۇ ئېچىلىدىغان باشلانغۇچ
مەكتەپكە ئوقۇتقۇچى بولغىدەك بىرەر ئادەم يوق ئىدى. شۇڭا
چەتئەلدىن ئوقۇتقۇچى تەكلىپ قىلىشقا توغرا كېلەتتى. مەن
مۇنداق يازسام ھازىرقى بەزەن ياشلىرىمىز بۇنى مۇبالىغەمى-
كىن، بىر سىنىپلىق باشلانغۇچ مەكتەپكە ئوقۇتقۇچى بولغىدەك
بىرەر ئادەم تېپىلماسمۇ دەپ گۇمانلىنىشى مۇمكىن، ئەمەلىيەتتە
بىزنىڭ مىللى مائارىپىمىز شۇ يىللاردا ئەنە شۇنداق ۋەيران
بولغان ئىدى.
1913 - يىلى مەخسۇت مۇھىتى رۇسىيىگە بېرىپ ئىلغار

تاتار زىيالىيلىرىدىن مەرھۇم ھەيدەر ئەپەندى سايرانىينى ① شىنجاڭغا ئېلىپ كېلىپ، تۇرپان ئاستانىدا ئۆز قوراسىنىڭ ئۇدۇلىدىكى بوشلۇققا بىر مەكتەپ سالدۇرۇپ، يىگىرمىدەك ئۆسمۈرنى ئوقۇتىدۇ. بۇ مەكتەپ سېلىنىش جەھەتتىن ئاستى-ئۈستى تاختايلىق، كۈنگەي تەرەپكە 4 دەرىزە قويۇلغان ئىككى قەۋەتلىك بىنا بولۇپ، سىنىپ ئىچى دوسكا، پارتا ۋە باشقا ئوقۇتۇش قۇراللىرى بىلەن جاھازلانغان. مەكتەپ قوراسىدا كۆل بولۇپ ئەتراپى دەرەخلەر بىلەن ئورالغان ئىدى. بۇ ۋاقىتتا ئۆتۈلگەن دەرسلەر بۇرۇنقى كونا مەكتەپلەردىن روشەن ھالدا پەرقلىق بولغىنى ئۈچۈن بىر قىسىم مۇتەئەسسىپلەرنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرايدۇ. ئۇلار بۇ مەكتەپنى «جېدىتلەر مەكتىۋى» دەپ ئاتاپ ئۆز بالىلىرىنىڭ بۇ مەكتەپتە ئوقۇشىغا يول قويمايدۇ. پەقەت تۇرپان، ئۈرۈمچى ۋە گۇچۇڭلاردىكى بىر قىسىم ئىلغار پىكىرلىك ئادەملەرنىڭ بالىلىرىلا بۇ يەرگە (ئاستانىگە) كېلىپ ئوقۇغان.

خەلقنى ئاقارتىش ۋە مەدەنىيەتكە باشلاش، يېڭىچە مەكتەپ ئېچىش ھەدىگەندىلا ئانداق ئوڭۇشلۇق بولمىغان. ئۇ قاتمۇ-قات زىددىيەتلەر بىلەن تولغان بولۇپ، بىر تەرەپتىن ئەكسىيەتچى ھاكىمىيەتنىڭ توسالغۇسى بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن جەمئىيەتتىكى جاھىل مۇتەئەسسىپ كۈچلەرنىڭ كۈچلۈك قارشىلىقى ۋە بۇزغۇنچىلىقلىرى يۈز بېرىپ تۇراتتى.

بۇ مەكتەپلەردە ئۆز ۋاقتىدا ئۆتۈلگەن دەرسلەر ئانا تىلى،

---

① ھەيدەر ئەپەندى سايرانى — تاتار، رۇسىيە قازانلىق. 1913-يىلى مەخسۇت مۇھىتى بىلەن شىنجاڭغا كەلگەن. 1938-يىلى شېڭ شىسەي تەرىپىدىن تۈرمىگە ئېلىنىپ ۋاپات بولغان.

ھىساپ، جۇغراپىيە، تەبىئەت، ئەسىر سائادەت، دىن دەرس ۋە باشقىلار بولۇپ، ئوقۇغۇچىلارغا شېئىر ئۆگىتىلەتتى. بۇ شېئىرلار تاتارچە بولۇپ ئابدۇللا توقاينىڭ شېئىرلىرى تېكىست قىلىناتتى. مەسىلەن:

ئەي تۇغان تىل ئەي ماتۇر تىل،
ئەتكەم ـ ئەنكەمنىڭ تىلى،
دۇنيادا كۆپ نەرسە بىلدىم،
سەن تۇغان تىل ئارقالى.

ئۇندىن باشقا يەنە تۆۋەندىكىدەك شېئىرلارمۇ ئوقۇلاتتى:

سۇسىز چۆللەردە،
تاشلىق قۇملۇقتا،
سۇ تاپالماستىن
يۈرۈپتىمىز بىز.

قاراڭغۇ تۈندە،
چىققان بوراندا،
كۆز ئاچالماستىن
يۈرۈپتىمىز بىز.

(ئابدۇروسۇل ئابدۇلقەييۇمى سۆزى)

كېيىنچە بۇ مەكتەپكە «مەكتەبى مەقسۇدىيە» دەپ نام بېرىلدى. بارا ـ بارا بۇ مەكتەپ تەلەپنى قاندۇرالمىدى.
1917 ـ يىلى رۇسىيىدە ئۇلۇغ ئۆكتەبىر ئىنقىلاۋى بولۇپ

سوتسىيالىستىك ھاكىمىيەت قۇرۇلغاندا مەخسۇت مۇھىتى تېخىمۇ زور غەيرەتكە كېلىپ، تولۇپ تاشقان قىزغىنلىق ۋە ئىشەنچ بىلەن يەنە موسكۋاغا سەپەر قىلىدۇ. مۇھەببۇللا ئەپەندى، گۈلەندەم ئاۋستەي، ئەلى ئىبراھىم، ھىسامىددىن ئەپەندى قاتارلىق 6 نەپەر ئوقۇتقۇچىنى شىنجاڭغا ئېلىپ كېلىپ، مۇھەببۇللا ئەپەندى بىلەن گۈلەندەم ئاۋستەينى تۇرپان ئاستانىغا، ئەلى ئىبراھىمنى تۇرپان بازىرىغا، ھىسامىددىن ئەپەندىنى گۈچۈڭگە، قالغان ئىككى ئوقۇتقۇچىنىڭ بىرسىنى ئۈرۈمچىگە، بىرسىنى چۆچەككە ئەۋەتكەن. ئۇلار بارغان ئورۇنلىرىدا مەكتەپ ئېچىپ بالا ئوقۇتقان. يۇقۇرىدىكى 6 نەپەر ئوقۇتقۇچىنىڭ شىنجاڭغا كېلىش راسخودى ۋە باشقا نەرسىلىرىنى مەخسۇت مۇھىتى ئۆزى تولۇق بەرگەندىن تاشقىرى شىنجاڭغا كەلگەن كۈنىدىن باشلاپ مۇقىم مۇئاش بەلگىلەپ ئايمۇ-ئاي تولۇق تەمىنلەپ تۇرغان. مۇھەببۇللا ئەپەندى بىلەن گۈلەندەم ئاۋستەي تۇرپان ئاستانىغا بارغاندىن كېيىن مەخسۇت مۇھىتى ئۆز قوراسىدىن ئۆي بېرىپ ئۇلارنىڭ نىكا تويىنى قىلغان. مۇھەببۇللا ئەپەندى بۇرۇنقى ھەيدەر ئەپەندى سايرانى ئوقۇتقان مەكتەپنى ئۆتكۈزۈۋېلىپ ئوقۇتۇشنى داۋاملاشتۇرغان. گۈلەندەم ئاۋستەي ئايرىم بىر ئېغىزلىق ئۆي تەييارلاپ قىزلارنى ئوقۇتقان. ئوقۇتۇش سۈپىتى بىر قەدەر يۇقۇرى بولغان بۇ مەكتەپتە ئوقۇپ چىققان كۆپلىگەن مۇنەۋۋەر ئوقۇغۇچىلار كېيىنكى ۋاقىتلاردا باشقا جايلارغا بېرىپ تايانچ ئوقۇتقۇچىلاردىن بولغان. تاتارلار ئۆتمۈشتە ئايال ئوقۇتقۇچىلارنى «ئاۋستەي» دەپ ئاتايدۇ. ئايال ئوقۇتقۇچى گۈلەندەممۇ شۇ ئاساستا «ئاۋستەي» نامىنى ئالغان. ئۇنىڭ قىز ئوقۇغۇچىلىرىمۇ كېيىن ئوقۇتقۇ-

چى بولغاندا «ئاۋستەي» دەپ ئاتالدى، مەسىلەن: ئايشەم ئاۋستەي، پاتىمە ئاۋستەي ۋە باشقىلار. شۇنىڭ بىلەن پۈتۈن تۇرپان ناھىيىسىدە تاكى ھازىرغىچە ئايال ئوقۇتقۇچىلارنى «ئاۋستەي» دەپ ئاتاپ كەلمەكتە. مۇھەببۇللا ئەپەندى 1921 ـ يىلى كېسەل بولۇپ تۇرپان ئاستانىدا ۋاپات بولدى. ئىككى ياشلىق ئوغلى ۋە قىزى بىلەن گۈلەندەم ئاۋستەي تۇل قالدى.

ھەيدەر ئەپەندى سايرانى ۋە مۇھەببۇللا ئەپەندىلەر ئوقۇتقان ئابدۇرسۇل ئابدۇلقەييۇمى، ئابباس ئەپەندى نەجمى، مۆمىن ئەپەندى، داۋامەت ئەپەندى، ئابدۇللا پەرسايوف، قۇربان سەئىدى قاتارلىق ئون نەچچە كىشى 7 يىل ئوقۇپ ئوقۇش پۈتتۈردى. بۇ مەكتەپ داۋاملىق ئېچىلىپ ئوغۇللارنى ئابدۇرسۇل ئابدۇلقەييۇمى، قىزلارنى ئايشەم ئاۋستەي ئوقۇتتى. قالغانلار باشقا جايلارغا بېرىپ ئوقۇتقۇچىلىق قىلدى. گۈلەندەم ئاۋستەي 1925 ـ يىلى چۆچەككە قايتىپ كېتىپ مەكتەپ ئېچىپ قىزلارنى ئوقۇتقان تاكى 1955 ـ يىللىرىغىچە چۆچەكتە ئوقۇتقۇچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان.

ھىسامىددىن ئەپەندى ئاپرىل ئۆزگىرىشىدىن كېيىن چۆچەككە بېرىپ، شۇ جايدىكى «بىزنىڭ تاۋۇش» گېزىتىدە تەھرىر بولۇپ ئىشلەپ، 1955 ـ يىلى سوۋېتكە قايتىپ كەتتى. ئەلى ئىبراھىم تاكى 1975 ـ يىلغىچە شىنجاڭدا ئوقۇتقۇچىلىق ۋە مائارىپ ئىشلىرى بىلەن 50 نەچچە يىل شۇغۇللىنىپ ئالەمدىن ئۆتتى.

تۇرپان ئاستانىدىكى «مەقسۇدىيە مەكتىۋى» جەمئىيەتكە كۆپلەپ مۇنەۋۋەر زىيالىلارنى تەربىيىلەپ بەردى. كېيىنچە بۇ مەكتەپ-

نى كېڭەيتىپ كارىزغىمۇ بىر سىنىپلىق مەكتەپ ئېچىپ دى-
خانلارنىڭ باللىرىنى ئوقۇتقان. 12 - ئاپرېل ئۆزگىرىشىدىن
كېيىنلا بۇ مەكتەپلەر «ئۇيغۇر مەدىنى ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى»
قارمىقىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

بۇ مەكتەپ يەنە جەمئىيەتكە كۆپلىگەن تايانچ كادىرلارنى
تەربىيىلەپ بەردى. تۇرپان ئاستانە ئەسلىدە بىر يېزا، ھازىر-
مۇ بىر خەلق گۇڭشېسى. لېكىن بۇ يەردىن چىققان زىيالىلار
مەيلى ئاپرېل ئۆزگىرىشىدىن كېيىن بولسۇن، مەيلى ئازاتلىقتىن
كېيىن بولسۇن ئۈرۈمچى، تۇرپان، ھەتتا شىنجاڭنىڭ ھەر
قايسى جايلىرىدا، ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىدا، مەدىنى - مائارىپ
ئورۇنلىرىدا مۇھىم ۋەزىپىلەرنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىپ، ۋەتىنىنىڭ،
مىللىتىنىڭ كۈتكەن ئۈمىدىنى ئاقلىدى. ئاپرېل ئۆزگىرىشىدىن
كېيىن سوۋېتلەر ئىتتىپاقىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇنىۋېرسىتېتى
ۋە تاشكەنتتىكى مەلۇم ھەربى شۆيۈەنگە ئوقۇشقا ئەۋەتىلگەن
ئوقۇغۇچىلار 18 دىن ئاشىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى «مەقسۇدىيە
مەكتىۋى» نىڭ ئوقۇغۇچىلىرى بولۇپ تۇرپان ئاستانىدىن ئەۋە-
تىلگەنلەر ئىدى.

مەخسۇت مۇھىتى ۋەتەنپەرۋەر، مەرىپەتپەرۋەر، خەلق سۆ-
يەر بىر مائارىپچى ئىدى.

2 - قۇمۇل، تۇرپان دىخانلار قوزغۇلىڭىغا قاتنىشىش

ئۇلۇغ ئۆكتەبىر ئىنقىلاۋى غەلىبە قىلغاندىن كېيىن
مەخسۇت مۇھىتى سوۋېتلەر ئىتتىپاقىغا بىر نەچچە قېتىم بار-
غان، ئاخىرىدا 1929 - يىلى موسكۋاغا بېرىپ، 1931 - يىلى
فېۋرالغىچە تۇرغان. بۇ جەرياندا نۇرغۇن زىيالىلار بىلەن،

ھەتتا ئۆزبېكىستاننىڭ مەركىزى تاشكەنت، قازاقىستاننىڭ مەركىزى ئالما - ئاتىلاردا نۇرغۇنلىغان ھۆكۈمەت ئەربابلىرى ۋە مەشھۇر ئادەملەر بىلەن ئۇچراشقان ھەم سۆھبەتلەشكەن. بۇ سۆھبەت ۋە ساياھەتلەر جەريانىدا ئۇلۇغ ئۆكتەبىر ئىنقىلاۋىنىڭ تەسىرى بىلەن مەخسۇت مۇھىتى ئىدىيىسىدە تەدرىجى ئۆزگىرىش ھاسىل قىلىدۇ. ئۇ خەلقنى نادانلىقتىن قۇتۇلدۇرۇشنىڭ ئەڭ ئۈنۈملۈك چارىسى ئەكسىيەتچى فېئودال مۇستەبىت ھاكىمىيەت ئۈستىدىن ئىنقىلاپ قىلىپ، ئىلىم - ئىرپانغا يۈزلىنىش قىلىش يولىدىكى توسالغۇلارنى ئېلىپ تاشلاش لازىملىغىنى، بۇنىڭ ئۈچۈن بىردىن بىر يول قولغا قورال ئېلىپ مۇستەبىت، خۇراپات ۋە ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلارغا قارشى ئۇرۇش ئېلان قىلىش ئىكەنلىگىنى چۈشىنىدۇ.

1931 - يىلى قۇمۇلدا خوجىنىياز ھاجى باشچىلىغىدا زۇلۇمغا، ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتكە قارشى دېھقانلارنىڭ قوراللىق قوزغىلىڭى پارتلايدۇ. مەخسۇت مۇھىتى قوراللىق قوزغىلاڭ خەۋىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن دەرھال شىنجاڭغا قايتىپ كېلىپ قۇمۇلدىكى قوزغىلاڭغا قاتنىشىش قارارىغا كېلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن شۇ يىلى فېۋرالدا موسكۋادىن ئۈرۈمچىگە كېلىپ، ئۆزىنىڭ سەپداشلىرىدىن ھەيدەر ئەپەندى سايرانى، بۇرھان شەھىدى، تاھىربەك، يۇنۇسبەك① قاتارلىق كىشىلەر بىلەن قايتا - قايتا مۇزاكىرىلەشكەندىن

① يۇنۇسبەك — تۇرپانلىق. ياشلىق دەۋرىدە سىياسى قانۇن مەكتىۋىنىڭ 1 - قارارىدا ئوقۇپ، ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن 1933 - يىلى قەشقەرگە ۋالى بولغان. 1934 - يىلى ئۈرۈمچىگە قايتىپ كېلىپ دېھقانچىلىق - كانچىلىق نازارىتىگە نازىر بولغان. 1938 - يىلى شېڭ شىسەي تەرىپىدىن تۈرمىگە ئېلىنىپ، تۈرمىدە ۋاپات بولغان.

كېيىن، قۇمۇلغا بېرىپ قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئەمىلى ئەھۋالىنى بىلىش بىلەن بۇ قوزغىلاڭنى پۈتۈن شىنجاڭ دائىرىسىگە كېڭەيىتىش قارارىغا كېلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تۇرپانغا بېرىپ تولۇق تەييارلىق قىلغاندىن كېيىن، يۈسۈپ موڭغۇل، رەجەپ دەخەن قاتارلىق كىشىلەرنىڭ ھەمرالىقىدا قۇمۇلغا بېرىپ خوجىنىياز ھاجى باشلىق قوزغىلاڭچىلار بىلەن تاغدا ئۇچرۇشىدۇ. بىر قانچە كۈنلۈك تولۇق كېڭەششىتىن كېيىن قۇمۇلدا دىخانلار قوزغىلىڭىنى تۇرپان دىخانلار قوزغىلىڭى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ پۈتۈن شىنجاڭ دائىرىسىگە كېڭەيتىش قارارىغا كېلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ قوزغىلاڭنىڭ دەسلەپكى قەدەمدىكى تەشكىلى رەھبەرلىكى تىكلىنىپ، خوجىنىياز ھاجى باش قۇماندان، مەخسۇت مۇھىتى سىياسى ئىشلارغا مەسئۇل بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن مەخسۇت مۇھىتى قۇمۇلدىن تۇرپانغا قايتىپ كېلىپ قوزغىلاڭنىڭ تەييارلىق ئىشلىرىنى ئىشلەيدۇ. تۇرپانغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن يۈسۈپ موڭغۇل قاتارلىق بىر قانچە ئادەم داۋاملىق تۇرپان، قۇمۇل ئارلىقىدا مەخپى قاتناپ ئالاقىلىشىپ تۇرىدۇ.

1932 ـ ماشىمىڭنىڭ پىچانغا كەلگەنلىك خەۋىرى ئاڭلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئاستانىدىكى بىر قىسىم ئادەملەر (بۇ ئادەملەر ئىچىدە بىر قىسىم يامان نىيەتلىك كىشىلەرمۇ بار ئىدى) شۇ يەردە ئۇزۇندىن بېرى ئولتۇراقلىشىپ قالغان بىرنەچچە ئۆيلۈك خەنزۇلارنىڭ ئۆيلىرىنى بۇلاپ، بىر نەچچىسىنى ئۇرۇپ يارىدار قىلىدۇ. مەخسۇت مۇھىتى بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن دەرھال يۈڭ شىن سىڭ (شىركەتنىڭ نامى) نىڭ قوراسىغا بارىدۇ ۋە خەلقلەرگە نەسىھەت قىلىدۇ. نەق مەيداندا بولغان كىشىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، مەخسۇت مۇھىتى ئىگىز سۇپى-

غا چىقىرىلىپ: ئەگەر سىلەر قوزغىلاڭ قىلساڭلار بىزگە زۇلۇم
سېلىۋاتقان ئىستىبدات ھۆكۈمەتكە قارشى قوزغىلىڭلار، قولىدا
قورالى بولمىغان پۇقرالارغا تەگمەڭلار!، دەپ نەسىھەت قىلغان.
شۇنىڭ بىلەن تاياق يېگەن 4 نەپەر خەنزۇنى ئاجرىتىۋېلىپ
ئۆز ئۆيىگە ئېلىپ كەلگەن. مەخسۇت مۇھىتى شۇ قېتىم قۇت-
قۇزۇپ قالغان 4 نەپەر خەنزۇنى ئوبدان داۋالاپ، جاراھەت-
لىرى بىر ئاز ياخشى بولغاندىن كېيىن ھارۋىغا سېلىپ ئاس-
تانىدىن تۇرپان شەھرىگە ئېلىپ كېلىپ شەھەردىكى تۇققانلىرى-
غا تاپشۇرۇپ بەرگەن. بۇلارنىڭ ئىچىدە سۆڭ چىسەن ئىسىم-
لىك خەنزۇ كېيىنكى ۋاقىتلارغىچە ھېيت - ئايەملەردە تۇرپان
شەھرىدىن ئاستانىغا كېلىپ بىزدىن ھال سوراپ تۇردى.
1938 - يىلى چوڭ ئاكىلىرىم ئەنۋەر، ئابدۇرىشىتلار باشلىق
مۇھىتلار ئائىلىسىدىن 7 كىشىنى شېڭ شىسەي تۈرمىگە قاماپ
قويدى. بىر قانچە قېتىم تۈرمىغا يوقلاپ - كۆرۈپ، كىيىم -
كېچەك ئېلىپ كەلگەن بولساقمۇ گۇندىپايلار بۇ نەرسىلەرنى
ئالمىدى. كېيىن بۇ ئىشنى سۆڭ چىسەن ئاڭلاپ يۇقۇرىدىكى
نەرسىلەرنى تۇرپاندىن ئۈرۈمچىگە ئۆزى ئېلىپ چىقىپ، تونۇش-
لىرى ئارقىلىق نۇرغۇن پۇل خەجلەپ، تۈرمىدا ياتقان ئاكام-
لارغا تاپشۇرۇپ بېرىش بىلەن ئاكاملاردىن «نەرسىلەرنى تاپ-
شۇرۇپ ئالدۇق» دېگەن خەت ئېلىپ بىزگە تاپشۇرۇپ
بەرگەن. بىز ئۇنىڭغا كۆپلەپ رەخمەتلەر ئېيتقىنىمىزدا،
ئۇ: «ئەمدى مېنىڭ سىلەرگە خىزمەت قىلىدىغان ۋاقتىم كەپتۇ»
دېگەن ئىدى.

قۇمۇل، تۇرپان دېخانلار قوزغىلىڭىنىڭ ئوچۇق بىر
سىياسى پىروگىراممىسى بولسا كېرەك، ئەمما بىز بۇ پىرو-

گىرامىنى كۆرۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولالمىدۇق. قوزغۇلاڭغا رەھبەرلىك قىلغان ئادەملەر ئىلگىرى-كېيىن ئالەمدىن ئۆتتى. لېكىن مەخسۇت مۇھىتىنىڭ شۇ قېتىم قىلغان خىتاۋى، بۇ ئىنقىلاپنىڭ يونۇلۇشىنى ئوچۇق كۆرسىتىپ بېرىدۇ، يەنى «ئىسلام ئېچىش ئەمەس، بەلكى ئەكسىيەتچىلەر ئۈستىدىن ئىنقىلاپ قىلىش» تىن ئىبارەت ئىدى.

مەخسۇت مۇھىتىنىڭ تۇرپانلىق ئابدۇخالىق ئۇيغۇر، ھىسامىدىن زۇپەر ۋە گۇچۇڭلۇق مۆمىنجان① قاتارلىق كىشىلەر بىلەن قويۇق ئىنقىلاۋىي دوستلىقى بار ئىدى. بۇ ئادەملەر مەخسۇت مۇھىتىدىن ياش جەھەتتە بىر قانچە ياش، ھەتتا ئون نەچچە ياش كىچىك بولسىمۇ، بۇلارنى ئىنقىلاۋىي دوستلۇق مەھكەم باغلىغان ئىدى. بۇ ئادەملەر 1932-يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا ئارقا-ئارقىدىن قۇربان بولدى، ئىنقىلاپ ئىشلىرىنى تولىراق مۇشۇ ئادەملەر بىلەن مۇزاكىرە قىلىپ، خەت-ئالاقە قىلىشىپ تۇراتتى. بولۇپمۇ ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ ئىنقىلاۋىي ئىدىيىسىنىڭ تۇرغۇزۇلۇشىغا مەخسۇت مۇھىتىنىڭ كۆرسەتكەن تەسىرى ناھايىتى زور. ئۇنى ھەتتا روسىيىگىمۇ بىللە ئېلىپ بارغان.

1932-يىلىنىڭ ئاخىرى ئىنقىلاپ تۇرپاندا قوزغالغاندىن كېيىن مەخسۇت مۇھىتى ئۆز ئاكىسى مۇسۇل ھاجى مۇھىتىنى دۈڭخۇاڭ ئارقىلىق نەنجىڭگە ياردەم سوراپ ئەۋەتىدۇ. بۇ ئادەم لەنجۇغا يېتىپ بارغاندا ماجۇڭيىڭغا ئۇچراپ، ئۆزىنىڭ نەنجىڭگە بېرىشتىكى مەقسىتىنى ئېيتىدۇ. ماجۇڭيىڭ:

① مۆمىنجان ئاكا — ئۆزبېك. 1933-يىلى گۇچۇڭدا بولغان بىر قېتىملىق سوقۇشتا قۇربان بولغان 33 ياشتا ئىدى.

«مېنىڭ دىۋىزىيەم 36 ـ دىۋىزىيە، مەن ئەسكەرلىرىمنى شىنجاڭغا باشلاپ چىقىپ سىلەرگە ياردەم بېرىمەن»، دەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن مۇسۇل هاجى نەنجىڭگە بارماي يولنى قىسقارتىپ، ماجۇڭيىڭنى باشلاپ شىنجاڭغا قايتىپ كېلىدۇ. مەخسۇت مۇھىتى ئاكىسى مۇسۇل هاجى مۇھىتى نەنجىڭگە ماڭغاندا ئۆزى يۈزدىن ئارتۇق ئادەمنى باشلاپ قۇمۇلغا بېرىپ خوجىنىياز هاجى بىلەن كېڭەشكەندىن كېيىن ئۇلارنى باشلاپ پىچانغا كېلىدۇ. بۇ يەردە شېڭ شىسەينىڭ ئەسكەرلىرى ۋە ئاق ئورۇس ئەسكەرلەر بىلەن ئۇچرۇشۇپ قېلىپ قاتتىق جەڭ بولىدۇ. ئاخىرى قوزغۇلاڭچىلار ھەر جەھەتتىن ئاجىزلىق قىلىپ لۈكچۈنگە چېكىنىدۇ. ئاق ئورۇسلار لۈكچۈنگە قوغلاپ كېلىپ ئۇلارنى لۈكچۈن شەھەر ئىچىگە قامىۋالىدۇ. بىر كېچە ـ كۈندۈز ئۇرۇش قىلىش جەريانىدا ئۇلارنىڭ ئوق ـ دورىلىرى ئاز قالىدۇ. روس ئەسكەرلىرى شەھەر سىرتىدىن قاپساپ كېلىدۇ. ئۇلار ئاخىرى شەھەرنى تاشلاپ چىقىشقا مەجبۇر بولىدۇ. مەخسۇت مۇھىتى شەھەردىن چىقىپ 10 مېتىردەك يەرگە بارغاندا ئوق تېگىپ شۇ يەردە قۇربان بولىدۇ. كېيىن ئۇنىڭ جەسىدىنى لۈكچۈن شەھىرىنىڭ سىرتىدىن، بېشىنى تۇرپان شەھىرىنىڭ دەرۋازىسىدىن تېپىپ كېلىپ ئاستانىدا دەپنە قىلىدۇ. مەخسۇت مۇھىتى قۇربان بولغاندا 47 ياش ئىدى. شۇندىن كېيىن دىخانلار قوزغىلىڭىغا ئىنىسى مەخمۇت مۇھىتى رەھبەرلىك قىلىدۇ. مەخسۇت مۇھىتى، دائىم يېتىم ـ يېسىر، تۇل خوتۇنلارغا، كەمبەغەل غېرىپ ـ غۇرۋالارغا غەمخورلۇق قىلاتتى. قايسى بىرسىنىڭ ئائىلىسىدە ئاشلىق يېتىشمىسە ئاشلىق بېرەتتى. خەلقنىڭ قايغۇ ـ ھەسرەتلىرىگە ھەمدەم بولاتتى. مەخسۇت مۇھىتى بىر نۆۋەت

چەتئەلدىن قايتىشىدا مەخسۇس باش تەمرەتكىسىنى داۋالايدىغان دورا ئالغاچ كېلىپ، مەھەللىدىكى 10 نەچچە بالىنىڭ باشلىرىنى كارىز سۈيىدە پاكىزە سوپۇنداپ يۇيۇپ، دورا سۈرۈپ ئۆز قولى بىلەن داۋالاپ سەللىمازا ساقايتقان. بۇ گەرچە ئاددى بىر ئىش بولسىمۇ، لېكىن ئەينى ۋاقىتتىكى خەلقىمىزنىڭ نامراتلىقى، نادانلىقىنى ئويلىغاندا مەخسۇت مۇھىتىنىڭ نامرات دېخانلارنى ئاغرىق ئازاۋىدىن قۇتۇلدۇرۇشى، ئۇنىڭ ئۆز ۋاقتىدىكى ئىدىيىسىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. مۇنداق مىساللار ناھايىتى كۆپ، بۇنى ھازىرمۇ تۇرپاندىكى بەزى چوڭ ياشلىق كىشىلەر ئوبدان بىلىدۇ.

1920 - يىللىرى ئۈرۈمچىدە قۇرۇلغان يېڭىچە مەكتەپنىڭ ئوقۇش - ئوقۇتۇش ئەھۋالىدىن قىسقىچە ئەسلىمە

مەجىت ئەبۇزەر

ياڭ زېڭشىن ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋر تارىختا جاھالەت — قاراڭغۇ دەۋر ھېساپلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن شىنجاڭنىڭ مەركىزى بولغان ئۈرۈمچىدە 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ بىرەرمۇ يېڭىچە مەكتىۋى يوق قاپقاراڭغۇ جاھان ئىدى.

1911 - يىلدىكى شىنخەي ئىنقىلاۋىدىن كېيىن ئىچكى ئۆلكىلەردە يېڭىچە ئوقۇش - ئوقۇتۇش ھەركەتلىرى يولغا قويۇلغان بولسىمۇ، بۇ خىلدىكى خەلق ئاقارتىش ئىشلىرى شىنجاڭدا ئۆز تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتەلمىگەن ئىدى، چۈنكى ئۇ چاغدىكى مۇستەبىت ھاكىمىيەت خەلقنى جاھالەتتە - نادانلىقتا قالدۇرۇپ ئىدارە قىلىشنى ياخشى كۆرەتتى. گەرچە شىنخەي ئىنقىلاۋىنىڭ تەسىرى ئاستىدا شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا يېڭىچە ئۇسۇلدا ئوقۇيدىغان بىر قانچە يېڭىچە مەكتەپلەر قۇرۇلغان بولسىمۇ، ياڭ زېڭشىن ھاكىمىيىتى مۇتەئەسسىپ مول-

لىلاردىن، بايلاردىن پايدىلىنىپ ئۇلارنى قۇترۇتۇش ئارقىلىق
يېڭى قۇرۇلغان مەكتەپلەرگە دىنغا قارشى، جەدىت (يېڭىلىقچى)
دەپ قارا چاپلاپ يايپتۇرۇۋەتكەن ئىدى. ھەتتا ئۇنىڭ ئوقۇت-
قۇچىلىرىنى قولغا ئېلىپ سۈرگۈنمۇ قىلغان ئىدى.

لېكىن خەلقنىڭ ئىلىم-بىلىمگە بولغان ئارزۇسىنى
توسۇپ قالالمىدى. يېڭىچە مەكتەپلەرنى قۇرۇپ، ئۆز بالىلىرى-
نى ئوقۇتۇش توغرىسىدا ئۈزلۈكسىز ھەركەتلەر بولۇپ تۇردى.
جۈملىدىن ئۈرۈمچى شەھىرىدىمۇ ئۆزبەك، تاتار، ئۇيغۇر زىيالى-
لىرى يېڭىچە مەكتەپ ئېچىپ ئۆز پەرزەنتلىرىنى ئوقۇتۇشقا
ئۈزلۈكسىز ھەركەت ئېلىپ باردى. نەتىجىدە 1920 - يىلى
يېڭىچە مەكتەپ ئېچىشقا مۇۋەپپەق بولدى. بۇ مەكتەپنىڭ ئور-
نى ھازىرقى ياڭخاڭ مەسچىتى (نوغاي مەسچىتى دەپمۇ ئاتىلى-
دۇ) دە ئىدى. بۇ مەكتەپتە زەينەتۇللا، ھىسام باۋىن دېگەن
كىشىلەر ئوقۇتقۇچىلىق قىلدى.

بۇ مەكتەپنى قۇرۇش - تەشكىللەش ئىشلىرىغا، شۇ چاغ-
دىكى زىيالىلاردىن بۇرھان شەھىدى، زاكىر ئايدىشىق، نۇرد-
دىن ئابدۇلخەللاقى (ئۆزبەك)، ھەسەن شاكولوۋ قاتارلىقلار قىز-
غىن قاتناشقان ئىدى. مەكتەپ تەمىناتى ۋە ئوقۇتقۇچىلارنىڭ
مۇئاشى شەخسلەردىن توپلىناتتى. تەرەققىپەرۋەر سودىگەرلەر،
بايلار ئىئانە بېرەتتى. بۇ مەكتەپنىڭ سۈپىتى بىر قەدەر ياخ-
شى بولۇپ مەخسۇس كۇتۇپخانىسى (كىچىك كۈلەمدە) بار
ئىدى. بۇ كۇتۇپخانىدا دەرسلىك ۋە ھەر خىل گېزىت - ژورنال،
ئەدەبىي كىتابلار قويۇلاتتى.

بۇ مەكتەپ يەنە قوشۇمچە قىسقا مۇددەتلىك مۇئەللىملەر
كۇرسى ئېچىپ ئوقۇتقۇچى تەربىيىلەپ چىققان ئىدى. بۇلارنىڭ

ئىچىدە تاغدىن كېلىپ ئوقۇغان قازاق شاگىرتلارمۇ بار ئىدى. بۇلار ئوقۇش پۈتتۈرۈپ چىققاندىن كېيىن تاغ ئىچىدىمۇ كىگىز ئۆيلەردە مەكتەپ ئېچىپ قازاق باللىرىغا يېڭىچە دەرس-لەرنى ئۆتكەن ئىدى.

1925 - يىللارغا كەلگەندە بۇ مەكتەپ تەرەققى قىلىپ تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ بەزى دەرسلىرى ئۆتۈلىدىغان بولدى، مىللى تىلدا دەرس ئۆتۈلۈشتىن تاشقىرى خەنزۇ، روس تىللىرىمۇ ئوقۇتۇلدى. بۇ مەكتەپنىڭ كۆلىمى كىچىك بولغان-لىقى ئۈچۈن ئوقۇش يېشىدىكى ھەممە باللارنى قوبۇل قىلىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئاپرېل ئۆزگىرىشىدىن كېيىن بۇ مەكتەپ ھۆكۈمەت قارىمىقىغا ئۆتكۈزۈلدى. بۇ مەكتەپ ئۈچۈن ئۆزبېك سودىگەرلەردىن مەنسۇرجان باي بىر يۈرۈش قورا جايىنى تەق-دىم قىلدى. كېيىنكى يىللاردا ئۈرۈمچىدە مەشھۇر بولغان 6 - مەكتەپ (قىزلار مەكتىۋى) ئەنە شۇ قورادا ئىدى.

دەسلەپكى يىللاردا بۇ مەكتەپتە ئوغۇل باللارلا ئوقۇيت-تى، قىزلار سىنىپى يوق ئىدى. بۇ چاغدا قىزلارنى زەينەتۇللا مۇئەللىمنىڭ ئايالى مەريەم بىكە ئاۋۇستەي ئۆز ئۆيىدە ئوقۇ-تاتتى، 1936 - يىللارغا كەلگەندە بۇ مەكتەپنىڭ كۆلىمى كېڭەيدى. بۇ مەكتەپتىن نۇرغۇن ئوغۇل - قىزلار ئوقۇپ يېتىش-تى. ئۇلارنىڭ تولىسى ئوقۇتقۇچى بولۇپ شىنجاڭنىڭ مەدەنى-مائارىپىغا نۇرغۇن كۈچ قوشتى.

شىنجاڭنىڭ ئېلېكتىر، قاتناش، كىنو ئىشلىرى تارىخىدىن ئەسلىمىلەر

خەمزە كارباي

1 ـ ئېلېكتىر ھەققىدە

بېلگىيىنىڭ فىزىكا ئالىمى فىرودونىنىڭ كىرسىن بىلەن ياندىغان گازۋاي لامپىسى 1836 ـ يىلى كەشپ قىلىنىپ 43 يىلدىن كېيىن، يەنى 1879 ـ يىلى ئامېرىكىنىڭ ئاتاغلىق كەشپىياتچىسى ئېدىسون ئېلېكتىر لامپىسىنى كەشپ قىلدى. ئېدىسوننىڭ ئېلېكتىر لامپىسى 1909 ـ يىلى شىنجاڭغا كىردى. بۇ لامپا فىرودونىڭ گازۋاي لامپىسىدىن ئىلغار بولسىمۇ، لېكىن گازۋاي لامپىدەك يورۇق يانمايتتى. گازۋاي لامپا يورۇق يانغانلىقى ئۈچۈن، 1937 ـ يىلغىچە شىنجاڭدا ئۈستۈنلۈكنى ئىگەللەپ كەلدى. ئېدىسوننىڭ لامپىسى ئۈگىلنى لامپا (كۆمۈر لامپىسى) دەپ ئاتىلاتتى، بۇ لامپا خىرە ياناتتى. لامپىغا ۋولفىراملىق سپىرال ئورنىغا بامبۇك ياغىچىنى ھاۋاسىز بوشلۇقتا كۆيدۈرۈپ ئېلىنغان بامبۇك كۆمۈر تاياقچىسى ئىشلىتىلەتتى. لامپا ئىچىگە ھەر بىرى 6 سانتىمېتىر كېلىدىغان 12 دانە بامبۇك كۆمۈر تاياقچىسى ھەرە چىشى شەكلىدە تۇتاش ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ، لامپىنىڭ سىرتقى كۆرۈنۈشى 250 گىراملىق ھاراق بوتۇلكىسىغا ئوخشايتتى. بۇ لامپا سىل-

كىنىشكە چىدىمايتتى.

1937 ـ يىلىغىچە ئۈرۈمچى كوچىلىرىدا بىرەرمۇ ئېلېكتىر سىمتاناپ تۈۋرۈكى، بىرەر ئورۇندىمۇ كوچىغا ئورنىتىلغان ئېلېكتىر چىراق يوق ئىدى، پەقەت بەزى يەرلەردىلا تېلېفون سىم تۈۋرۈكلىرى بار ئىدى. 10 نەچچە ئورۇندا ئۆزگەرمەس توك ئىشلەپچىقىرىدىغان كىچىك تىپتىكى ئىستانسا بار ئىدى. بۇ ئىستانسىلاردىكى گېنېراتورلارنىڭ قۇۋۋىتى 20 ـ 4 كىلوۋات، توك بېسىمى 110 ۋولت بولۇپ، كۆپىنچىسى پار ماشىنىسى (سىرتتىن يانىدىغان دىۋىگاتىل) بىلەن، بىر قىسمى سۇ كۈچى بىلەن ھەرىكەتلىنەتتى. توك تارقىتىشتا تىرانسىپورماتور ئىشلىتىلمەيتتى. ئىسچوتچىك (توك سائىتى) كەشپ قىلىنمىغانلىقى ئۈچۈن توك سەرپىياتى، ئىشلىتىلگەن توكنىڭ ۋاقتى، لامپىنىڭ قۇۋۋىتىگە قاراپ ھىساپلىناتتى. ۋىكلىيۇچاتىل فارفۇردىن ياسالغان بولۇپ «8» شەكىللىك ئىككى دانە مىس پىلاستىنكا ئوزئارا 90 گىرادۇس بۇلۇڭ ھاسىل قىلغاندا توك يولى ئۈزۈلەتتى. ئۆزئارا بىر تۈز سىزىق ئۈستىگە كەلگەندە توك يولى ئۇلىناتتى. 1905 ـ يىلى مۇسابايوپلار گېرمانىيىلىك كاپىتالىست دورلاختىن گېرمانىيىدە ئىشلەنگەن بىر يۈرۈش كۆن ـ خۇرۇم زاۋۇدى ئۈسكۈنىلىرى بىلەن ئېلېكتىر ئىستانسا ئۈسكۈنىلىرىنى سېتىۋالدى. بۇ ئۈسكۈنىلەر تاشكەنتكىچە تۆمۈر يول بىلەن، ئىلىغىچە ھارۋا بىلەن يۆتكەپ كېلىندى. كۆن ـ خۇرۇم زاۋۇدى 1909 ـ يىلى ئىشقا كىرىشتى. توك كۈچى بىلەن ھەرىكەتلىنىدىغان بۇ زاۋۇتتا چوڭ تىپتىكى پار ماشىنىسى قۇۋۋىتى 250 كىلوۋاتلىق، توك بېسىمى 110 ۋولتلىق ئۆزگەرمەس توك گېنېراتورىنى ھەرىكەتلەندۈرەتتى. زاۋۇتتا

يەنە قۇۋۋىتى 12 ـ 20 كىلوۋاتلىق ئېلېكتىر دىۋىگاتېلىدىن 76 سى بار ئىدى. ئۈچ يەردە چوڭ تىپتىكى ھاۋا ئالماشتۇرغۇچى توك يەلپۈگۈچلەر ئېلېكتىر قۇۋۋىتى بىلەن ھەرىكەتلىنەتتى.

1917 ـ يىلى ھازىرقى دىخانچىلىق نازارىتى ئورنىدا جۇڭگو ـ رۇس بانكىسى قۇرۇلدى. بۇ بانكا 4 كىلوۋاتلىق ئۆزگەرمەس توك ئىشلەپچىقىرىدىغان گېنېراتورنى ئۈستەڭ سۈيى بىلەن ھەرىكەتلەندۈرۈپ، ئائىلىلەرنى توك بىلەن تەمىنلىدى. قىشتا ئۈستەڭ سۈيى توڭلاپ قالغاندا، ئۇلار «پاكارت» ماركىلىق كىچىك ماشىنىنىڭ ئارقا چاقىنى كۆتىرىپ قويۇپ، گېنېراتورنى ماشىنا چاقىغا تاسما بىلەن تۇتاشتۇرۇپ ماشىنىنى ئوت ئالدۇرۇش بىلەن توك چىقىراتتى.

1917 ـ يىللىرى ئۆلكىلىك يامۇلنىڭ ئىچىدە پار ماشىنىسى بىلەن ھەرىكەتلىنىدىغان، ئۆزگەرمەس توك ئىشلەپچىقىرىدىغان 10 كىلوۋاتلىق كىچىك تىپتىكى ئېلېكتىر ئىستانسىسى بار بولۇپ، ئۇنىڭ توكى ئائىلىلەرنى يورۇتۇش ئۈچۈنلا ئىشلىتىلەتتى.

1917 ـ يىلى ئۈرۈمچى شەھەر دۇڭمېننىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى دادۇڭلياڭ ئەتراپىدا تېلېگراف ئىدارىسىنىڭ پار ماشىنىسى بىلەن ھەرىكەتلىنىدىغان، ئۆزگەرمەس توك ئىشلەپچىقىرىدىغان 20 كىلوۋاتلىق ئېلېكتىر ئىستانسىسى قۇرۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭ توكى پەقەت خەۋەرلىشىش ئاپپاراتى ئۈچۈنلا ئىشلىتىلەتتى.

1918 ـ يىلى ئۈرۈمچى شۈيموگۇ قۇرال ـ ياراق زاۋۇتىدا 25 ئات كۈچىگە ئىگە پار ماشىنىسى، بۇنىڭغا قوشۇمچە 20 كىلوۋاتلىق تۇربىنىلىق سۇ ئېلېكتىر ئىستانسىسى بار ئىدى. پار

ماشىنىسى بىلەن سۇ ئېلېكتىر ئىستانسىسى ئۆزئارا ماسلىشىپ زاۋۇتتىكى ئىستانوكلارنى ھەركەتلەندۈرەتتى.

1922 - يىللىرى ھازىرقى «شىنجاڭ گېزىتى» ئىدارىسىنىڭ ئورنى چاتقاللىق بولۇپ، بۇ يەردىن ئۆتكەن ئۆستەڭگە سۇ كۈچى بىلەن ھەركەتلىنىدىغان كىچىك تىپتىكى تۇربىنىلىق ئۇن زاۋۇتى قۇرۇلغان ئىدى. بۇ زاۋۇتنىڭ 8 كىلوۋاتلىق ئۆزگەرمەس توك ئىشلەپچىقىرىدىغان تۇربىنىلىق سۇ ئېلېكتىر ئىستانسىسى بار بولۇپ، ئۇنىڭ توكى يورۇتۇش ئۈچۈنلا ئىشلىتىلەتتى.

1927 - يىلى ھازىرقى ئۈرۈمچى شىنخۇا 1 - باسما زاۋۇ- تىنىڭ ئورنىدا توقۇمىچىلىق فابرىكىسى قۇرۇلدى. فابرىكىنىڭ 50 ئات كۈچىگە ئىگە چاتما شەكىللىك، 25 ئات كۈچىگە ئىگە تىك شەكىللىك ئىككى پار ماشىنىسى بار ئىدى. پار ماشىنىسى توقۇش - ئىگىرىش ئىستانوكلىرىنى ھەركەتلەندۈرەتتى، يەنە بىر پار ماشىنىسى ھەركەتلەندۈرگەن 10 كىلوۋاتلىق ئۆزگەرمەس توك گېنېراتورىنىڭ توكى يورۇتۇش ئۈچۈنلا ئىشلىتىلەتتى.

1928 - يىلى ئۈرۈمچى شەھەر ئاپتوموبىل ترانسپورت ئىدارىسى دۆڭمىن ئاپتوموبىل رېمونت زاۋۇتىغا شۋېتسارىيىدە ئىشلەنگەن 15 كىلوۋاتلىق ئۆزگەرمەس توك گېنېراتورىدىن بى- رىنى ۋە بېنزىن بىلەن ھەركەتلىنىدىغان «بالىندىر» ماركىلىق ئىچىدىن يانىدىغان يۇقىرى بېسىملىق دىۋىگاتېلدىن بىرنى ئېلىپ كېلىپ قۇراشتۇردى، بۇ دىۋىگاتېل زاۋۇتتىكى ئىس- تانوكلارنى ھەم گېنېراتورنى ھەركەتلەندۈرەتتى، توك يورۇتۇشقا ھەم ئاپتوموبىل ئاككۇمۇلياتورلىرىنى زەرەتلەشكە ئىشلىتىلەتتى.

1936 - يىلىدىن باشلاپ، ئىلى، چۆچەك، ماناس، شىخو- لاردا ئارقا - ئارقىدىن ئۆزگىرىشچان توك ئېلېكتىر ئىستانسىلى-

ری قۇرۇلدی. تىجارەتچىلەر بىرلىشىپ قـۇرغان ئىلى ئېلېكتىر
ئىسـتـانسىسى 1937 - يىلـى ئىشقـا كىرىشتى. بۇ ئىستانسىنىڭ
قـۇۋۋىـتـى 150 كىلوۋات ئىدى. چـۆچـەك نـاھـىـيـىـسـى
سـوۋېت ئىتتىپاقىدىن 150 كىلوۋاتلىق ئېلېكتىر ئىستانسىنىڭ
بىر يۈرۈش قۇرۇلمىلىرىنى سېتىۋالدى. بۇ ئىستانسا 1938 - يى-
لى پۈتتى. شىخو ئېلېكتىر ئىستانسىسى كىچىك بولۇپ قۇۋۋىتى
40 كىلوۋات ئىدى. بۇنى تاشيول ئىدارىسى ئۆز ئالدىغا قۇر-
غان ئىدى.

1936 - يىلدىن باشلاپ هازىرقى ئۈرۈمچى نەنلياڭدىكى ئەن-
جۇاڭ گۈڭسى ئورنىدا «يېڭىنۇر» ئېلېكتىر ئىستانسىسىنىڭ قۇرۇلۇشى
باشلاندى. بۇ ئۆزگىرىشچان توك ئىشلەيدىغان تۇنجى زامانىۋى
ئىستانسا هۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىلار شېرىكچىلىگىدە قۇرۇلدى.
هۆكۈمەت 40%، خۇسۇسىلار 60% پاي قوشۇپ، سوۋېت ئىتتىپا-
قىدىن پارقازان، ئىككى پار ماشىنىسى، 250 كىلوۋاتلىق تـوك
گېنېراتورىدىن ئىككىنى سېتىۋالدى. بۇ ئىستانسىنىڭ قۇرۇلمى-
لىرى يېڭى بولۇپ، تـوك بېسىمى 220 ۋولت ۋە 380 ۋولت
ئىدى. ئىستانسا 1937 - يىلدىن باشلاپ توك بېرىشكە باشلىدى.
ئىستانسا ئىشقا كىرىشكەندىن كېيىن كىچىك تىپتىكى ئىستانسى-
لار ئىشتىن توختاپ قالدى. 1939 - يىلى بـۇ «يېڭىنۇر» ئىس-
تانسىسىدا تۇنجى قېتىملىق ئېلېكتىر تېخنىكا كۇرسـى ئېچىلدى.
تىرانسپورت ئىدارىسى مېنى كۇرسقـا بېرىپ ئۆگىنىشكە ئەۋەت-
تى. ئازاتلىق هارپىسىدا بۇ ئىستانسا شەهـەرنى تـوك بىلـەن
تەمىنلەپ كېتەلمىدى. ئـازاتلىقتىن كېيىن ۋېيخۇلياڭ ئېلېكتىر
ئىستانسىسى قۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىستانسىنىڭ بىر يۈ-
رۈش ئۈسكۈنىلىرى قەشقەرگە يۆتكەپ كېتىلدى.

2 ـ ئاپتوموبىل قاتناش ھەققىدە

شىنجاڭ ماشىنا تىرانسپورتى باشلانغىنىغا 60 يىل بولدى. 1921 ـ يىلدىن ئەۋەل شىنجاڭدا ئاپتوموبىل يوق ئىدى. قاتناش قۇراللىرى كالا ھارۋىسى، ئات ھارۋىسى، مەپە، پوچتا، خادىك ھارۋا، ئات، تۆگە، ئېشەك قاتارلىقلار بولۇپ، شىمالى شىنجاڭدا «تارانچى ھارۋىسى»، جەنۇبى شىنجاڭدا «يار ـ يار ھارۋا» ئاساس قىلىناتتى.

1921 ـ يىلى تيەنجىندىن سۈيۈەن ـ باۋتۇ موڭغۇل يايلىغى ئارقىلىق «پاكارت» ماركىلىق بىر كىچىك ئاپتوموبىلدا فېلدىيېمىن باشچىلىغىدا ئېنگلىزچە سۆزلەيدىغان ئەجنەبىلەر كەلدى. بۇ ئاپتوموبىل شىنجاڭ تارىخىدا ئۈرۈمچىگە كەلگەن تۇنجى ئاپتوموبىل ھېساپلىنىدۇ. ئۇنىڭ ھازىرقى ئاپتوموبىللاردىن پەرقى ماتور قىسمى بەكلا ئۇزۇن بولاتتى. ماتورى 12 سىلىندىرلىق بولۇپ رادىئاتورى ھەرىنىڭ ئۇگىسىغا ئوخشاپ كېتەتتى. ئاپتوموبىلنىڭ ئومۇمى ئۇزۇنلىغى 5 مېتىردىن ئارتۇق، چاقىنىڭ قاسقىنى پولات سىملىق ئىدى.

1922 ـ يىلى شىنجاڭ ئۈرۈمچى پوچتا ئىدارىسىنىڭ باشلىغى كاۋالىر دىگەن ئەنگىلىز كىشى چەتئەلدىن ئۆزىگە تۆت سىلىندىرلىق كىچىك ئاپتوموبىلدىن بىرنى سېتىۋالدى.

1922 ـ يىلى رۇسىيە چار پادىشاسىنىڭ ئانىكوۋ، باكىچ ئىسىملىك ئىككى گېنېرالى «كومىنىك»، «لورلەي» ماركىلىق ئىككى كىچىك ئاپتوموبىلغا ئولتۇرۇپ سوۋېت ئىتتىپاقىدىن

شىنجاڭغا قېچىپ كەلدى. بۇ ئاپتوموبىللارنىڭ ستارتېرى بى‐
لەن ئاكومۇلياتورى يوق بولۇپ شوپۇر رۇكاياتكا (ئايلاندۇر‐
غۇچ) بىلەن ماتورنى ئايلاندۇرغاندا يۇقۇرى بېسىملىق ئېلېك‐
تىر دىنام ئايلىنىپ ئاندىن ئاپتوموبىل ئوت ئالاتتى. «كوم‐
نىك» گېرمانىيىدە ئىشلەپچىقىرىلغان ئىدى. بۇ ئاپتوموبىلنىڭ
لىخەچىسىغا ئاپتوموبىل مېيى قۇيۇلغان بولۇپ چىشلىق چاق‐
لار مايغا چىلىنىپ تۇراتتى. چىشلىق چاقلار پولات پىلاستىنكى‐
دىن ياسالغان. مۇنداق لى خېچىنىڭ ئالاھىدىلىگى ئاپتوموبىل
قوزغالغاندا سىلكىمەيتتى ھەم سەكرىمەيتتى. «لورلەي» ئەن‐
گىلىيىدە ئىشلەپچىقىرىلغان بولۇپ چاق قاسقىنىنىڭ گۇگۇسىنى
ياغاچتىن ياسالغان ئىدى. ئاكۇمۇلياتورى يوق بولغانلىغى ئۈ‐
چۈن يورۇتۇشقا كاربىت گازلىق پانار (چىراق) ئىشلىتىلەتتى.
كاربىت گازى مەخسۇس تۇڭغا قاچىلانغان بولۇپ، لازىم تېپىل‐
غاندا شوپۇر ئاپتوموبىلدىن چۈشۈپ سەرەڭگە بىلەن چىراقنى
ياندۇراتتى.

1926 ‐ يىلى ئۈرۈمچى شەھەر سەنشىخاڭزا (ھازىرقى نەن‐
گۇەن ساقچى قوراسى) دا تۇنجى قېتىملىق شوپۇر تەربىيىلەش
كۇرسى ئېچىلىپ ئۇيغۇر، قازاق، تاتار، ئۆزبەك قاتارلىق 4
مىللەتتىن 30 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى. كۇرسنىڭ مۇدىرلى‐
غى گىمپىركىن، مۇئاۋىن مۇدىرلىق ۋەزىپىسىنى بۇرھان شەھىدى
ئۈستىگە ئالغان ئىدى. نەزىرىيە ئوقۇتۇشتىن كېيىن يۇقۇرىدا
ئېيتىلغان «كومنىك»، «لورلەي» ماركىلىق ئىككى كىچىك ما‐
شىنىدا پىراكتىكا ئېلىپ بېرىلدى.

1927 ‐ يىلى ياڭ زېڭشىن ھۆكۈمىتى تيەنجىندىن ئۈچ
يېڭى تونىلىق تۆت سىلىندىرلىق «داۋج ‐ گىرخام» ماركىلىق

ئاپتوموبىلدىن 15 نى سېتىۋېلىپ شەرقىي شىمالدىن سىبىرىيە
تۆمۈر يولى ئارقىلىق چۆچەككە ئېلىپ كەلدى. بۇ ئاپتوموبىل-
لار ئامېرىكىدا داۋج ۋە گىرخام ئىسىملىك ئىككى كاپىتالىستـ-
نىڭ زاۋۇتىدا ئىشلەنگەن بولۇپ، ئاككۇمۇلياتورى ۋە دىنامـى
پەقەت يورۇتۇش ئۈچۈن ھەمدە سىگنال ئۈچۈن ئىشلىتىلەتتى.
ئاپتوموبىلنى ئوت ئالدۇرىدىغان ستارتىر يوق بولۇپ يۇقۇرى
بېسىملىق ماگنىتلىق دىنام بىلەن ئوت ئالدۇرىلاتتى.
1927 - يىلى يۇقۇرىدا ئېيتىلغان 15 ئاپتوموبىلنى ئاساس
قىلىپ ئۈرۈمچى كۆكفۇزى ئىبادەتخانىسى قوراسىدا (ھازىرقى
پارتىيە مەكتىۋىنىڭ شىمالى تەرىپىدە) ئۈرۈمچى ئاپتوموبىل
ئىدارىسى قۇرۇلدى. ئىدارە دىرىكتورلىقىغا گېمىركىن، بۇرھان
شەھىدىلەر تەيىنلەندى.
1928 - يىلى ئاپتوموبىل ئىدارىسى تيەنجىندىن يېڭى تىپ-
تىكى «داۋج - گىرخام» دىن 15 نى سېتىۋالدى. (بۇنىڭ ئې-
چىدە ئىككىسى ئاپتوۋۇز ئىدى).
1928 - يىلى ئاپتوموبىل ئىدارىسى موسكۋادىن 5 كى-
چىك ئاپتوموبىل سېتىۋالدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئىتاليىدە ئىش-
لەنگەن «فىئات» تىن بىر، «شاللىر» دىن 4 سى بار ئىدى.
«فىئات» نىڭ خوت ساندۇغى بىلەن خوت
دەستىسى (رىچاگى) ئاپتوموبىل كابىنكىسىنىڭ سىرتىدا بولۇپ
خوت دەستىسىنىڭ شەكلى ھازىرقى زامان قول تىراكتورىنىڭ
خوت دەستىسىگە ئوخشىشىپ كېتەتتى. «شاللىر» نىڭ خوت
ساندۇغى ئارقا ئوقىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان
ئىدى. ئاپتوموبىل كاربيوراتورىنىڭ ھاۋا تازىلىغۇچىسى يوق
بولۇپ، شوپۇر ئاپتوموبىلنى ئوت ئالدۇرۇشتىن ئاۋال كاربيوراتور

هاۋا تۆشىگىگە بىر پارچە لاتا تىقىپ قويۇپ روكاياتكا بىلەن
ئوت ئالدۇراتتى.
1930 ـ يىلى قۇمۇل ۋەقەسى يۈز بەرگەن مەزگىلدە فىرانـ
سىيىنىڭ سىتىرايىن ئـاپتوموبىل زاۋۇدىدا ئىشلەنگەن «سىتىراـ
يىن» ماركىلىق ئاپتوموبىل بىلەن فىرانسىيىنىڭ ئېكىسپىدىتسىيەـ
چىلىرى (ساياھەتچىلىرى) قۇمۇل ئارقىلىق ئـۈرۈمچىگە كەلدى،
بۇ ئاپتوموبىل زەنجىر تـاپانلىق بـولـۇپ زەنجىرگە كـۆپتۈرمە
شەكىللىك ياپىلاق رېزىنكا بېكىتىلگەن ئىدى، بۇ ئاپتوموبىللار
6 سىلىندىرلىق 3 توننىلىق بولۇپ جەمئى 10 ئىدى, بـۇنىڭ
ئىچىدە بىر ئاپتوموبىلدا مەخسۇس ئاشخانا ۋاگونى، يەنە بىرـ
سى مەخسۇس مونچا (دۇش، سەرراپ) ۋاگونى بار ئىدى، قالـ
غان 8 ئاپتوموبىلنىڭ ھەممىسى كوزۇپلۇق ئىدى.
1932 ـ يىلى گېرمـانىيىنىڭ تـۆت توننىلىق «ۋومـاگ»
(WOMAG) ماركىلىق شەكلى چوڭ ئاپتوموبىلى كـەلدى، بـۇ
ئاپتوموبىلنىڭ ماتورى 4 سىلىندىرلىق بولۇپ چاقىنىڭ بالونىغا
يەل قاچىلانمايتتى، بالوندا كۆل سىزىقچىلار يوق ئىدى، شـۇـ
ڭدەك ئاپتوموبىلنىڭ كەينىگە يەنە ئىككى تال تۆمۈر تاياقچە
سۆرىتىلىپ قويىلاتتى. ئەگەر ئاپتوموبىل دۆڭگە چىققاندا تـارـ
تالماي توختاپ قالغاندا، كەينىگە شوخشۇپ كەتمەكچى بولغاندا
بۇ تۆمۈر تاياقچىلار يەرگە قادىلىپ تىرەپ ئاپتوموبىلنى توختىـ
تىۋالاتتى، يورۇتۇش ئۈچۈن ئـاپتوموبىلغا ئىككى دانـە كىرسىن
لامپا ئـورنىتىلغان ئىدى. شۇنىڭدەك بۇ ئـاپتوموبىلنىڭ چـاق
گۇگۇسۇنلىرى ياغاچتىن ياسالغان ئىدى.
1932 ـ يىلى بۇرھان شەھىدى گېرمانىيىدىن «مـايفىل»
ماركىلىق يول چىڭداش ماشىنىسىدىن 4 نى سېتىۋېلىپ شىنجاڭـ

غا ئەۋەتتى. بۇ ماشىنىغا كۆمۈر قالىنىپ پار بىلەن ھەرىكەتلەندۈرۈلەتتى (سىرتتىن يانىدىغان دىۋىگاتېل). بۇ ماشىنا بىلەن گېرمانىيىدىن كەلگەن باۋۇر ئىسىملىك ئىنژېنېر ماشىنىلارنى قۇراشتۇرۇپ چىقتى.

1930 ـ يىللىرىدىن ئاۋال شىنجاڭدا ئاپتوموبىل قاتنايدىغان يوللار يوق بولۇپ، ئاپتوموبىللار كونا ھارۋا يوللىرى بىلەن قاتنايتتى. دەريالاردا كۆۋرۈك يوق بولغانلىقى ئۈچۈن ئاپتوموبىل دەرياغا تاشقىن كەلگەندە ئۆتۈشكە توغرا كەلگەندە ھەر بىر ناھىيە ئات ۋە ئادەم چىقىرىپ ئاپتوموبىلنى ئاتقا سۆرىتىپ دەريا كېچىكلىرىدىن ئۆتكۈزۈپ قوياتتى. 1930 ـ يىلى يەرلىك رۇس ئىنژېنېر باكتىيوۋ گېرمانىيىنىڭ نېۋىلىر ئەسۋابى (يەر ئۆلچەش ئەسۋابى) بىلەن گۇچۇڭ ـ ئۈرۈمچى تاشيولىنى لايىھىلەپ چىقتى. گۇچۇڭ ـ ئۈرۈمچى تاشيولى مۇشۇ تۆت ماشىنا بىلەن چىگداپ چىقىلغان. بۇ يولنىڭ لېنىيىسى ھازىرغىچە ئۆزگەرمىدى.

1935 ـ يىلدىن ئېتىۋارەن ئۈرۈمچى ـ ئىلى تاشيولى ئۆلچىنىپ چىققاندىن كېيىن ياسىلىشقا باشلىدى. شۇ يىلى داۋانچىڭ تاشيولىمۇ ياسالدى. 1936 ـ يىلى داۋانچىڭ كۆۋرۈكى پۈتۈپ چىقتى. بۇ كۆۋرۈكنى كىشىلەر «خوجىنىياز ھاجىنىڭ كۆۋرۈكى» دەپمۇ ئاتايدۇ. بۇ كۆۋرۈك ياغاچ بىلەن ئەگمە قىلىپ ياسالغان بولۇپ تا ھازىرغىچە بۇزۇلمىدى. بۇ كۆۋرۈك شىنجاڭ تاشيول تارىخىدا بۇزۇلماي كېلىۋاتقان پۇختا كۆۋرۈك بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

3 ـ كىنو ھەققىدە

1925 ـ يىلى ئۈرۈمچىگە كەلگەن كىنو ئاپپاراتى ساندۇق شەكىللىك بولۇپ، سىرتقى شەكلى ھازىرقى زاماننىڭ كىر يۇيۇش ماشىنىسىغا ئوخشىشىپ كېتىدىغان ياغاچ ساندۇقتىن ئىبارەت ئىدى. ساندۇقنىڭ ئاستى قىسمىغا ئېلېكتىر چىراق ئورنىتىلغان. كىنو لېنتىسى ساندۇق سىرتىدىكى ئوققا قول ھەركىتى بىلەن ئورالغان ئىدى. كىنو كۆرگۈچىلەر بىر ـ بىرلەپ كېلىپ ساندۇق ئۈستىدىكى كىچىك ئەينەك ئارقىلىق كۆرەتتى.

1930 ـ يىلى ئۈرۈمچى شەھىرىدە خۇەندىڭ ـ قونچاق كىنوسى قويۇلدى. 1931 ـ يىلى فىرانسىيىنىڭ ئېكىسپېدىتسىيەچىلىرى قۇمۇل ئارقىلىق ئۈرۈمچى شەھىرىگە كەلگەندە يەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ شوپۇرى ئانزۇرگە بولارنى قۇمۇلدىن ئۈرۈمچىگە يول باشلاپ ساق ـ سالامەت ئېلىپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن ئۇلار بۇ شوپۇرغا فرانسىيىدە ئىشلەنگەن چامىدان شەكىللىك ئاۋازسىز ھەركەتلىنىدىغان كىنو ئاپپاراتىدىن بىرنى سوغا قىلدى. بۇ كىنو ئاپپاراتى ئۈرۈمچىگە تۇنجى قېتىم كىرگەن ئاۋازسىز ھەركەتلىنىدىغان چامىدان شەكىللىك كىنو ئاپپاراتى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. شۇ چاغدا مەن بۇ ئاپپاراتنى سوراپ ئۆيۈمدە كۆرگەن ئىدىم. بۇ ئاپپارات قولدا ھاسىل قىلىنغان توك بىلەن تەمىنلىنەتتى. دىنام ۋە لېنتا تەخسىلىرى ئاپپارات ئىچىگە ئىخچام قىلىپ ئورۇنلاشتۇرۇلغان ئىدى. قول بىلەن ھەركەتلەندۈرۈش ئارقىلىق 12 ۋولت توك ئىشلەپچىقىرىدىغان دىنام بۇ ئاپپاراتنىڭ ئىككى دانە ئېلېكتىر چىرىغىنى يورۇتاتتى. فىلىم قويۇلغاندا ئىچىدىكى ئېلېكتىر چىراق ياناتتى. لېنتا يۆتكىگەندە سىرتىدىكى ئېلېكتىر چىراقنى يېقىپ قويۇشقا توغرا

كېلەتتى. چىشلىق چاقلار دىنامىنىڭ ھەركىتىنى تېزلىتەتتى. چىشلىق چاقلارنىڭ چايلىشىشى قايماق ئايرىيدىغان ماشىنا (سېپراتور) غا ئوخشاش ئىدى، دىنام يېنىدىكى ئوققا ئىنچىكە زەنجىر بېكىتىلگەن بولۇپ دىنام قول ھەركىتى بىلەن ئايلانغاندا زەنجىر ئارقىلىق كىنو لېنتىسى بىرلىكتە ھەركەتكە كېلەتتى. قول ھەركىتى قانچە چاپسان بولسا ئاپارات ئىچىدىكى ئېلېكتىر چىراق شۇنچە يورۇق ياناتتى. شۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا لېنتىمۇ تېز ھەركەت قىلىپ يۆتكىلەتتى، ئېكراندىكى ھەركەتمۇ تېز كۆرۈنەتتى. كىنو ئاپاراتىنىڭ ھەجمى 20 × 30 × 70 سانتىمېتىر ئەتراپىدا ئىدى. ئېكرانى بىر كۋادرات گەز چوڭلۇقتىكى مەخسۇس كۈمۈش بىرىكمىسىدىن ياسالغان سىر بىلەن سىرلانغان ئاق رەختىن ئىبارەت ئىدى. 12 مىللىمېتىرلىق 6 تەخسە پىلىيونكىسى (لېنتا) بار ئىدى، فىلىمنىڭ مەزمۇنىدا: بىر ئوۋچىنىڭ بۈركۈت بىلەن تۈلكە ئوۋلىغانلىقى، بىر ئېيىقنىڭ ھەسەل يېيىش ئۈچۈن كۆتەكنىڭ كامىرىغا بېشىنى تىقىۋېلىپ بېشىنى چىقىرالماي قىينالغانلىقى ۋە تەبىئەت مەنزىرىلىرى كۆرسىتىلگەن ئىدى.

1932 - يىلى ئۈرۈمچى شەھەر ئەرداۋچاۋدىكى فۇگۇردارىنىڭ سارىيىدا كۆچمە ئاپارات بىلەن ئاۋازسىز ھەركەتلىك فىلىمغا بىلەت سېتىپ تۇنجى قېتىم ئاممىغا قويۇپ بېرىلدى.

1934 - يىلى شېڭ شىسەينىڭ ئاق ئورۇسلاردىن تەشكىل قىلغان ئۆلكە ئەسكەرلىرى روس ئىقتىسادى بىرلەشمىسىنى قۇردى، بۇ بىرلەشمە نەنلياڭغا (ھازىرقى «ئۇزۇن سەپەر» كىنوخانىسىنىڭ ئورنىدا) 500 كىشىلىك بىر تىياتىرخانا سالدۇردى. بىر يىلغىچە ھەر خىل تىياتىر، كانسېرتلار قويۇلۇپ

تۇردى، يىل ئاخىرىدا بۇ تىياتىرخانىدا تۇنجى قېتىم ھەم ئاۋازلىق، ھەم ھەركەتلىك فىلىم قويۇلدى. ئۇ چاغلاردا فىلىمنىڭ ئاۋازى لېنتىغا كانايلىق پاتىفون ئارقىلىق بېرىلەتتى. پاتىفون تەخسىسىنىڭ ھەركىتى بىلەن فىلىم لېنتىسىنىڭ ھەركىتىنى ماسلاشتۇرۇش قىيىن بولغانلىقى ئۈچۈن پاتىفون تەخسىگە پەقەت كىنو چۈشەندۈرۈشى بىلەن مۇزىكا ئېلىنغان كىنو پېرسوناژلىرىنىڭ دىئالوگ سۆزلىرى لېنتىنىڭ ئۆزىگە يېزىلغان بولۇپ ئىكراندا خەت كورۈنەتتى.

1935 ـ يىلى بۇ تىياتىرخانىدا «تىراكتورچى» ناملىق ھەركەتلىك ھەم ئاۋازى لېنتىغا ئېلىنغان فىلىم قويۇلدى، ئۇرۇمچى ئاھالىسى شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن مۇكەممەللەشكەن كىنو كۆرۈشكە باشلىدى.

ئۇ مەزگىللەردە كىنو لېنتىسى 12 ـ 8 چاس (تەخسە) بولاتتى. فىلىم بىر ئاپاراتتا قويۇلىدىغانلىقى ئۈچۈن لېنتا يۆتكەشكە كوپ ۋاقىت سەرپ قىلىنىپ بىر قېتىملىق كىنو فىلىم 3 ـ 2 سائەتتە ئاخىرلىشاتتى، ۋاقىت ئۇزۇن بولغانلىقى ئۈچۈن ئاپارات قىزىپ كېتىپ كىنو لېنتىسىغا ۋە كىنو ئاپاراتىغا ئوت كېتىش ھادىسىلىرى بولۇپ تۇراتتى. ئاپاراتقا ئوت كەتكەندە كىنو قويغۇچى شەپكىسى ياكى چاپىنى بىلەن ئوتنى ئۇرۇپ ئۆچۈرىۋالاتتى، ئەگەر ئوت يەنىلا ئۆچمىسە كىنو ئاپاراتىنى كۆتىرىپ تالاغا ئېلىپ چىقىپ ئۆچۈرەتتى.

1936 ـ يىلى «پاقا قىز»، «چاپايېۋ» ناملىق كىنو فىلىملەر قويۇلدى. «چاپايېۋ» ناملىق فىلىم تۇنجى قېتىم قويۇلغاندا كىنو ئىكراندىن قىلىچ ئوينىتىپ يېقىنلاپ كېلىۋاتقان ئاتلىق ئەسكەرلەرنى كۆرگەن 50 نەچچە كىنو كۆرگۈچىلەر كىنوخانىدىن قېچىپ چىقىپ كەتكەن ئەھۋاللارمۇ بولغان ئىدى.

كۇچاردىكى سۇ ئاپىتى ۋە ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش ئەھۋالى توغرىسىدا

زاكىر نىياز

كۇچاردا يۈز بەرگەن ئەڭ چوڭ سۇ ئاپىتىگە 25 يىل بولۇپقالدى، دېمەك، بۇ ئاپەت چارەك ئەسىرلىك تارىخى ۋەقەگە ئايلاندى.

1958 ـ يىلقى بۇ سۇ ئاپىتى پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە ئېيتقاندىمۇ، تارىختىن بۇيان تېخى كۆرۈلۈپ باقمىغان ئەڭ ئېغىر، ماددى جەھەتتىكى زىيىنى ئەڭ كۆپ بولغان بىر قېتىملىق سۇ ئاپىتى بولۇپ، مەن، بۇ دەھشەتلىك ئاپەتنىڭ زىيانلىرىنى، بولۇپمۇ ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش جەريانىدا ئىشلەنگەن پارلاق خىزمەتلەرنى خاتىرىلەش ئۈچۈن تۆۋەندىكى ئەسلىمىنى يېزىپ چىقتىم.

1

كۇچار ناھىيىسى تيانشان تاغ تىزمىلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە ئەڭ يېقىن جايلاشقان ناھىيىلەرنىڭ بىرى. تاغ جىرالىرىدىن چىققان سۇلار چوڭ بىر ئۆستەڭ (تاغئېرىق سۇ بېشى دەرياسى) ھاسىل قىلىپ بۇ بىر ئۆستەڭ سۇ گويا بىر تال گاڭ

تۈز سىزىقتەك كۆچارناھىيە بازىرىنى قاق ئوتتۇرىسىدىن كېسىپ ئۆتۈپ توختىماي ئېقىپ تۇرىدىغان ئىدى. بىراق بۇ ئۆستەڭنىڭ پەسىل خاراكتېرى كۈچلۈك بولغان سۈيى، چارە-تەدبىر قوللىنىلىپ تىزگىنلەنمىگىنى ئۈچۈن، دېھقانلار سۇغا ئىنتايىن ئېھتىياجلىق بولغان چاغلاردا كۆچار دېھقانلىرىنى سۇ بىلەن تولۇق تەمىنلىيەلمەيتتى. ھەر يىلى 7-8-ئايلاردا بولسا، تيانشان چوققىلىرىدىكى قار-مۇزلارنىڭ ئېرىشى بىلەن سۈيى كۆپىيىپ ئاپەت پەيدا قىلاتتى ۋە ياكى ئېغىر تەھدىت سالاتتى.

شۇڭلاشقا، جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ مۇنەۋۋەر ئەزاسى يولداش لىن جىلۇ كۆچار ناھىيىسىگە ھاكىم بولۇپ بارغاندا سۇ قىيىنچىلىقى ۋە سۇئاپىتىنىڭ ئالدىنى ئېلىشتەك ھەر ئىككى مەسىلىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن 1938-يىلى ناھىيە بازىرىنىڭ شىمال تەرىپىدىكى لۇڭ كۇ (تاغئېرىق سۇ بېشى) دىگەن جايدا ئۇزۇنلىقى 1200 مېتىر، ئىگىزلىگى 4 مېتىر، ھۇلىنىڭ كەڭلىگى 8 مېتىر، ئۈستىنىڭ كەڭلىگى 4 مېتىر كېلىدىغان چوڭ دامبا ياسىتىپ، بۇ سۇنى تىزگىنلىگەن ئىدى. مانا مۇشۇ «لىن جىلۇ دامبىسى» نىڭ زور رولى بىلەن سۇنىڭ ھەر يىلى 7-8-ئايلاردىكى تەھدىت كۈچى چەكلىمىگە ئۇچراپ، 20 يىللار داۋامىدا ئاپەتكە ئايلىنالماي كېلىۋاتقان ئىدى. بۇ ئەھۋال 1958-يىلقى چوڭ سۇ ئاپىتىنىڭ 3 كۈن ئالدىدىكى ۋاقىتقىچە داۋام قىلغان بولسىمۇ، 8-ئاينىڭ 11-كۈنىگە كەلگەندە كۆچار ۋە باي ناھىيىلىرىدە ھاۋا تۇتۇلۇپ يامغۇر يېغىپ، بۇ قاتتىق يامغۇر 3 كۈنگىچە توختىمىغانلىقتىن، بۇ خىل ئادەتتىن تاشقىرى يېغىنگەرچىلىك تاغئېرىق سۇ بېشى

دەرياسىدىكى كەلكۈن سۈيىنى پەۋقۇلئاددە كۆپەيتىۋەتتى. كۇچار تاغلىرىدىن تۇرۇلۇپ كەلگەن كۇچلۇك سۇ ئېقىمى «لىن جىلۇ دامبىسى» دىنمۇ ھالقىپ ئۆتۈپ ۋە بۇ دامبىنىڭ بىر قىسمىنى بۇزۇپ تاشلاپ، 5 مېتىردىن 6 مېتىرغىچە بولغان ئېگىزلىكتە دەھشەتلىك ئېقىپ كېلىپ 1958 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى سەھەر ۋاقتى سائەت 4 تە تاتلىق ئۇيقىدا ياتقان كۇچار ناھىـ يىسىنى بېسىپ كەتتى. شۇ كۈنى پەقەت شالدىراڭ تاغلىرىدىن ئېقىپ كەلگەن كەلكۈن سۈيىلا 1840 كۇپ سىكونتقا يەتكەن.

سانلىق مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، شۇ قېتىمقى سۇ ئاپىتىدە كۇچار ئۆستىڭىنىڭ شىمال تەرىپىدىكى سۇ قوۋۇق، پاختا بازىـ رى، ئېشىك بازىرى، ياركوچا، كۆكچى مەلىسى، جىگدە كوچا قاتارلىق، شەرق تەرەپتىن گۇڭگاڭ، ئاقدەن، سىيەنجىڭ، يېڭى مەلە ۋە ئىبراھىم بەگنىڭ تۈگمىنى... قاتارلىق جايلارغا سۇ چىقىپ كېتىپ، 4 مىڭدىن ئارتۇق ئائىلىنى ۋەيران قىلغان. 7857 ئېغىزلىق ئۆي (ھاجەتخانا ۋە ئەسكى ئۆيلەر بۇنىڭ ئىچىگە كىرمەيدۇ) نى بۇزۇپ، مال ـ بىساتلارنى ئېقىتىپ كەتكەندىن تاشقىرى، كۇچارنىڭ ئولتۇراقلىق ئاھالىلىرىدىن، تۇققان يوخلاش ۋە زىيارەت قىلىش سەۋەپلىرى بىلەن كەلگەن مېھمانـ لاردىن ھەم جەنۇپتىن شىمالغا، شىمالدىن جەنۇپقا ئۆتۈپ كېتىـ ۋاتقان يولۇچىلاردىن بولۇپ مىڭدىن ئارتۇق كىشىنىڭ ھاياتىنى نابۇت قىلغان. يەنە يولداش لىن جىلۇ ئۆزى لايىھىلەپ سالدۇرغان چوڭ كۆۋرۈكنى ۋە ساي بويىدىكى دوختۇرخانا، 3 چوڭ سودا سارىيى، بىر چوڭ مونچا ۋە 5 تاشلىق تۈگمەننى؛ پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسى، ناھىيىلىك سەنئەت ئۆمىكى، ناھىـ يىلىك پارتكوم، خەلق سوت مەھكىمىسى، جەنچايۈەن، جخ ئىداـ

رىسى ۋە تۇرمە قاتارلىق ئورۇنلاردىن 22 سىنى ئېقىتىپ كەتتى. بۇ ئورۇنلارنىڭ 695 ئېغىزلىق ئىشخانا، ياتاق قاتارلىق ئۆيلىرى (ھاجەتخانا ۋە ئەسكى ئۆيلەر بۇنىڭ ئىچىگە كىرمەيدۇ) سۇدا ئېقىپ تۈزلىنىپ كەتتى.

ناھىيە بازىرىدىكى 13 ئاھالىلار كومىتېتى ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە، ئېغىر زىيانغا ئۇچراپ، ئادەم ۋە ئۆيۋاق، مال - بىساتلار ئېقىپ كەتكەندىن تاشقىرى يەنە 500 موَ كۆكتات يېرىدىكى ھەر خىل كۆكتاتلار، 8498 سەر ساپ كۆمۈچ، 494 سەر ساپ ئالتۇن، سودا ئىدارە ۋە تەمىنات - سودا كاپىراتىۋى قاتارلىق سودا تارماقلىرىنىڭ 2 مىليون 600 مىڭ يۈەنلىك ھەر خىل سودا تاۋارلىرى سۇدا ئېقىپ كېتىپ زىيان بولدى.

بازارنىڭ سىرتىدىكى 9 رايوندىن 7 سى ئاپەتكە ئۇچراپ 500 مودىن ئارتۇق كۆكتاتلىق، 15 مىڭ 585 مو يەردىكى ئاشلىق زىرائەتلىرى — 274 مىڭ 725 جىڭ بۇغداي، 174 مىڭ 259 جىڭ گۆرۈچ، 10 مىڭ 500 جىڭ مايلىق زىرائەتلەرنى نابۇت قىلدى. سۇ ئاپىتى يەنە 358 ئائىلىلىك دېخاننىڭ ئۆيۋاق، مال - بىساتلىرىنى 10 نەپەر ئادىمى، 134 تۇياق ئات - كالا، 563 تۇياق قوي - ئۆچكىلىرى بىلەن قوشۇپ ئېقىتىپ كەتتى. 994 ئېغىزلىق ئۆي - ئىمارىتىنى تۈزلىۋەتتى.

11 كارىزنى، تۈگمەنلەرنى، ئېرىق - ئۆستەڭ، ئېتىز ۋە دامبىلارنى ئاساسەن ۋەيران قىلىۋەتتى.

81 كىلومېتىرلىق ئۇزۇنلۇقتىكى قارىماي يولىنى، 17 مېتىردىن 64 مېتىرغىچە ئۇزۇنلۇقتىكى 8 كۆۋرۈكنى ۋەيران قىلىپ تاشيول قاتنىشىنى ئۈزۈۋەتتى. چەتتىن كەلگەن 20 دانە ئۆتكۈنچى ماشىنىنى 44 نەپەر ئادەملىرى بىلەن قوشۇپ ئېقى-

تىپ كەتتى.

1958 - يىلقى چوڭ سۇ ئاپىتىدە ئېقىپ كەتكەن ئومۇمى مال - مۈلۈكنىڭ قىممىتى 10 مىليون يۈەندىن ئاشىدۇ.

2

يازما مەلۇماتلار ۋە پىشقەدەملەرنىڭ ئېغىزچە بەرگەن مەلۇماتلىرىدىن قارىغاندا، كۇچارنىڭ ئەسلى ئورنى — قەدىمى كۆسەن، هازىرقى ناھىيە بازىرىنىڭ جەنۇبىدىكى قۇتلۇق ئوردا ۋە بۇ يەرنى چۆرىدىگەن جايلار بولۇپ، كۇچار خەلقى مىڭ يىللاردىن بېرى قەدەممۇ - قەدەم سۈرۈلۈپ كۇچار ئۆستىڭى (ساي بويى) نى چۆرىدەپ ئورۇنلاشقان ۋە هازىرقى ئاۋات، باغ - بوستانلىق كۇچار كونىشەھەر بازىرىنى بىنا قىلغان ئىدى. مەرىپەتپەرۋەر، قەدىمى مەدەنىيەتكە ئىگە كۇچار خەلقى بۇ يەردە توققۇزى تەل سودا مەركەزلىرىنى، ھەشەمەتلىك خانىقا - مەسچىتلەرنى، مەدرىسە - مەكتەپلەرنى، مازار ۋە تاۋاپخانىلارنى بىنا قىلىپ، ياشاپ كەلگەن ئىدى. بۇنىڭدىن 750 يىل ئىلگىرى ياشىغان مەۋلانە ئەرشىدىدىنخان غوجا مازىرىنىڭ مەزمۇت قۇرۇلۇشى، ھەيۋەتلىك كۇچار خانىقاسى قۇرۇلۇشى ۋە بۇ خانىقا قوراسى ئىچىدىكى بۇنىڭدىن 400 يىل بۇرۇن ياشىغان مەشھۇر زات — ئىشان ساقى ۋەلىيۇللا زىيارەت قىلغان مەسچىت قۇرۇلۇشى، مەھكىمە شەرئى ئىمارىتى، ساي بويىدىكى ئۈچيۈز يىللىق تارىخقا ئىگە رەستە مەسچىتى قاتارلىق قەدىمى بىنالار كۇچار خەلقىنىڭ قەدىمى مەدەنىيەتلىك تارىخىنى نامايان قىلىپ، تېخى هازىرغىچە قەد كۆتىرىپ تۇرماقتا (بۇ ئورۇنلار مەدەنى

يادىكارلىقلار قاتارىدا مۇھاپىزەت قىلىنىپ ساقلىنىۋاتىدۇ).

پىشقەدەم كىشىلەرنىڭ باشتىن كەچۈرگەنلىرىگە قارىغاندا، مۇشۇ ئەسىر ئىچىدە، كۇچاردا ھەر 20 يىلدىن 30 يىلغىچە بولغان ۋاقىت ئىچىدە بىر قېتىم چوڭ سۇ ئاپىتى يۈز بېرىپ تۇرغان. 1915 يىلى 8 - ئايدىكى بىر قېتىملىق كەلكۈن سۈيىمۇ سايغا پاتماي تېشىپ چىقىپ ئاھالىلارنىڭ ئۆيلىرىنى بېسىپ كەتكەن. كەلكۈن سۈيى ئەينى چاغدىكى كۇچار مەھكىمە شەرئىينىڭ قازىسى ئابدۇمىجىت داموللىنىڭ گۈڭگاڭدىكى بالىخانىلىق ئۆيلىرىگىچە كۆپۈپ چىقىپ، تاماق ئىتىۋاتقان قازىنىنى كۆتىرىپ ئۆيىنىڭ ئىچىدە لەيلىتىۋەتكەن ئىكەن.

1958 - يىلقى سۇ ئاپىتى ئۆڭكۈدىنمۇ ئېغىر، زىيىنى ئۆڭكۈدىنمۇ چوڭ بولدى. لېكىن ئاپەت ۋە ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش جەريانىدا كومپارتىيىمىزنىڭ ئۇلۇغلىقى، سوتسىيالىستىك تۈزۈمىمىزنىڭ ئەۋزەللىكى ۋە ھەر مىللەت خەلقىمىزنىڭ كوممۇنىستىك روھ بىلەن سۇغۇرۇلغان قېرىنداشلارچە ئىناق مېھرى - مۇھەببىتى يەنە بىر قېتىم نامايان بولۇپ، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەرقايسى شەھەر، ۋىلايەت - ناھىيىلىرىدىن ئارقىسى ئۈزۈلمەي تۈركۈم - تۈركۈملەپ قۇتقۇزۇش، داۋالاش، ھال سوراش دۆي - ئۆمەكلىرى، ماددى ئەشيالار، يېمەك - ئىچمەك، دورا بۇيۇملىرى ئەۋەتىلدى.

سانلىق مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، دەسلەپكى ھەپتىدىلا كۇچارغا يېتىپ كەلگەن ھال سوراش خەت - تېلېگراممىلىرى 2267 پارچىغا يەتتى. ئاپەت جەريانىدا زەخمىلەنگەن يارىدارلارنى داۋالاش - قۇتقۇزۇش ئۈچۈن 1500 نەپەردىن 3000 نەپەرگىچە داۋالاش خادىملىرى كەلتۈرۈلۈپ ئۈنۈملۈك خىزمەتلەر

ئىشلەندى. يەنە قۇتقۇزۇش، توشۇش ئايروپىلانى 25 ئايروپىلان قېتىمغا، ماشىنا 1231 ماشىنا-قېتىمغا يېتىپ، زىيانغا ئۇچرىغانلارغا ئىئانە قىلىنغان 578 مىڭ 477 يۈەن نەق پۇل، بىر مىليون جىڭ ئاشلىق، 379 مىڭ 892 جىڭ ساپ ئۇن، 44 توننا نان، 107 مىڭ 411 قۇر ھەر خىل كىيىم-كېچەكلەر، 2921 دانە يوتقان، ۋە ئەدىياللار، 15 مىڭ 664 كىشىلىك ھەر خىل ئاياقلار كۇچارغا يېتىپ كەلدى. تەييارلانغان پىششىق يېمەكلىكلەردىن مىڭ جىڭلاپ قېزا، مىڭ جىڭلاپ پېچىنە ۋە بولكىلار يېتىپ كەلدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى زىيانغا ئۇچراپ كىيىم-كېچەكسىز ۋە يېمەك-ئىچمەكسىز قالغان كىشىلەرگە تارقىتىپ بېرىلدى. شۇ قېتىمدا زىيانغا ئۇچرىغۇچىلاردىن ھەر بىر كىشى 3 قۇردىن كىيىم-كېچەك بىلەن تەمىنلەنگەن.

سۇ ئاپىتىدىن كېيىنكى قىسقا ۋاقىتنىڭ ئىچىدە، پارتىيە ۋە ھۆكۈمىتىمىز بۇندىن باشقا يەنە بىر قاتار جىددى قۇتقۇزۇش خىزمەتلىرىنى ئىشلىدى. مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمى كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن كومىتېت باشلىقى يولداش سەيپىدىن ئەزىزى كۇچارغا كېلىپ پارتىيە ۋە ھۆكۈمىتىمىزگە ۋاكالىتەن كۇچار خەلقىدىن سەممىي ھال سورىدى ھەم ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش خىزمىتىگە ئۆزى بىۋاستە رەھبەرلىك قىلدى.

8-ئاينىڭ 16-كۈنىدىن 19-كۈنىگىچە ئېرىق-ئۆستەڭلەرگە كىچىك كۆۋرۈكلەر ياسىتىلىپ، يوللارنىڭ ۋەيران بولغان قىسىملىرى رېمونت قىلدۇرۇلۇپ ماشىنا قاتنىشى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

8-ئاينىڭ 19-كۈنى يەنە بەزى سودا دۇكانلىرىنىڭ نورمال سودىسى باشلاندى.

ئاپتونوم رايونلۇق قۇرۇلۇش كومىتېتىدىن

20 نەپەر قۇرۇلۇش ئىنژېنېرلىرى چاقىرتىلىپ كۆچارنىڭ يەر شارائىتى تەتقىق قىلىنغاندىن كېيىن كونشەھەردىكى ئاھالىلارنىڭ سۇ ئېپكەتكەن ئۆي - ئىمارەتلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە بىرلەشتۈرۈپ، ناھىيىنىڭ مەركىزى قىسمىنى كارىز تەرەپكە سۈرۈشنى قارار قىلدى.

ھازىرقى رەتلىك، كۆركەم ئۆي - ئىمارەتلەر سېلىنغان كۆچار يېڭىشەھەرنىڭ ئورنى بۇندىن 70 - 80 يىللار بۇرۇن قاقاس سايلىق ئىدى. دەسلەپ قىلىپ كۆچارنىڭ تۇڭلىگى قادىر جەڭگى دېگەن كىشى بۇ ئىدىرلىقنىڭ بىر قىسمى بولغان كارىز دېگەن يەرگە باغ - ئورمان بىنا قىلدۇرغان بولسىمۇ، ئۇنىڭدىن كېيىنكى ھەرقايسى دەۋردىكى ھۆكۈمرانلار ئۇ يەردىن پەقەتلا ئەسكىرى لاگېر سۈپىتىدە پايدىلىنىپ كەلگەن. ئۇ يەر كېيىنكى ۋاقىتلارغىچىلىكلا ئاھالىلار ئولتۇراقلاشتۇرۇلمىغان «چەت» يەر بولۇپ، سۇ ئاپىتىدىن كېيىنلا بىر قاتار لايىھىلەش خىزمەتلىرى ئىشلىنىپ 9 - ئاينىڭ 1 - كۈنى يېڭىشەھەر قۇرۇلۇشى رەسمى باشلاندى.

ئاپتونوم رايون كۆچار يېڭىشەھەر قۇرۇلۇشى ئۈچۈن 10 دانە ماشىنا، 40 دانە 4 ئاتلىق ھارۋا، 40 دانە 4 چاقلىق خوت ھارۋىسى ياردەم قىلغاندىن باشقا يەنە 1 مىليون يۈەن خەلق پۇلى ئاجرىتىپ بەردى. بۇنىڭ بىلەن ئاقسۇ قۇرۇلۇش شىركىتىدىن كەلتۈرۈلگەن 200 كىشىلىك قۇرۇلۇش دۈيى، ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىڭتۇەن يېزا ئىگىلىك 1 - دىۋىزىيىسىدىن كەلتۈرۈلگەن 150 كىشىلىك قۇرۇلۇش دۈيى ۋە كۆچارنىڭ ئۆزىدىن تەشكىللەنگەن 800 كىشىلىك قۇرۇلۇش قوشۇنى ئارقا - ئارقىدىن ئىشقا كىرىشىپ كەتتى.

ھەر قايسى تارىخى دەۋرلەردىكى خىيانەتچىلىك ۋە ئۇنىڭ شەكىللىرى

خېۋىر تۆمۈر

نۇرغۇن تارىخى ماتېرىياللاردا «كونا جەمئىيەتتە ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئەمەلدارلار، بەگلەر پارىخور ئىدى. ھەر خىل يوللار بىلەن قاقتى - سوقتى قىلىپ خەلقنى ئېزەتتى، خانىۋەيران قىلاتتى ......» دېگەندەك سۆزلەرنى كۆپ ئۇچرىتىمىز. ئەپسۇسكى ئۇ زاماندىكى ئەمەلدار، بەگلەر قايسى ئۇسۇلدا خىيانەت قىلىدىغانلىقى توغرىسىدا بىرەر كونكرېت تەپسىلات يوق. تارىخى - ئەدىبىي ئەسەرلەردىمۇ كونكرېت ئېچىپ تاشلانغىنى يوق. بۇ ھەقتە ياش ئەۋلاتلىرىمىز خەۋەرسىز. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ماقالا ئارقىلىق ياشلارغا تارىخى دەۋرلەردىكى خىيانەتچىلىك ۋە رەزىل ئۇسۇللار توغرىسىدا قىسقىچە چۈشەنچە بېرىش كۆزدە تۇتۇلدى. تولۇقسىز جايلىرىنى كىتابخانلارنىڭ تولۇقلىشىغا ھاۋالە قىلىمەن.

1 - ياڭزېڭشىن دەۋرىدىكى خىيانەتچىلىك

بۇ دەۋر 1912 - يىلدىن 1928 - يىلغىچە 17 يىل داۋام

قىلغان ئىستىبدات ـ قاراڭغۇ دەۋر بولۇپ، باشتىن ـ ئاياقىچە خىيانەتچىلىك، ئەيشى ـ ئىشرەت، كەيپى ـ ساپا، جاھالەت ـ خۇراپاتلىق ئەۋج ئالغان بىر دەۋر ھېساپلىنىدۇ. بۇ دەۋردە خىيانەتچىلىكنىڭ كونكرېت شەكىللىرى تۆۋەندىكىچە ئىدى:

1 ـ ۋالى، ئامبال، جۇيجاڭ بولۇش ئارقىلىق خىيانەت قىلىش.

مەسىلەن، بىر ناھىيىگە يېڭى ئامبال تەيىنلەنسە، شۇ ناھىيىدىكى بەگلەر (مەيلى ئۇ قانچە بولسۇن) يېڭى كەلگەن ۋالى، ئامباللارغا بەس ـ بەس بىلەن ئالتۇن، كۈمۈش، ئات، خېچىر، زىلچە ـ گىلەم ۋە ھەر خىل قىممەتلىك تېرە مەھسۇلاتلىرى قاتارلىقلارنى تەقدىم قىلاتتى. ئەگەر بىر بەگ تەخمىنەن بىر سەر ئالتۇن، ئىككى يامبۇ، 100 سەر كۈمۈش تەڭگە، بىر قانچە جىڭ ئەپيۇن، بىر ئات، بىر خېچىر تەقدىم قىلدى دەيدىغان بولساق ئۇ چاغدا بىر ناھىيىدە بەگلەر 5 بولسا قانچىلىك بايلىق توپلىنىدۇ، ئۇنىڭدىن كۆپ بولسا قانچىلىك توپلىنىدۇ. بۇنى ھېساپلاپ چىقىش ئانچە قىيىن ئەمەس. بۇ بەگلەر ئامبالغا تەقدىم قىلغان پۇل ـ ماللارنى ھەرگىز ئۆز يېنىدىن بەرمەيتتى، يۇرت خەلقىگە ئالۋاڭ تەرىقىسىدە چېچىپ ئامبالغا تەقدىم قىلغان پۇل ـ مالدىن نەچچە ھەسسە كۆپەيتىپ يىغىۋالاتتى.

شەھەر بەگلىرى، شاڭيولارمۇ ھەر قايسى ئۆز ساھەسى بويىچە سوغا تەقدىم قىلاتتى. مەسىلەن، ھارۋىكەش شاڭيوسى ۋالى ياكى ئامبالغا ئاتاپ پوچتا ياكى مەپە ياسىتىپ تەقدىم قىلاتتى، پوچتىغا بىر جۈپ ئات، مەپىگە بىر دانە خېچىر جابدۇپ بېرەتتى. سودىگەرلەر پۇل يىغىش قىلىپ زىلچە ـ گىلەم تەقدىم قىلاتتى. بۇ ئۇسۇلدا ۋالى ـ ئامبال بولغانلار

بىر - ئىككى ئايدىلا نۇرغۇن بايلىق توپلىۋالاتتى. بەگلەر، شائىيولار ئامبالغا تەقدىم قىلغان پۇللارنى نەچچە ھەسسە كۆپەيتىپ يۇرتتىن - خەلقتىن يىغىۋالاتتى. بۇ ئۇسۇل ئارقىلىق يۇرتتا خىيانەتچىلىك، قاقتى - سوقتى قىلىشنىڭ قارا شامىلى چىقىپ كېتەتتى.

2 - ۋالى - ئامباللار بىر يۇرتقا كېلىپ 3 - 4 ئاي ئۆتكەندىن كېيىن يېزا - سەھرالارنى تەكشۈرگىلى چىقاتتى. ھەر قايسى بەگ ئۆز تەۋەسىدە ئۇلارنى كۈتىۋېلىپ بايلارنىڭ ئۆيلىرىگە باشلاپ بېرىپ مېھمان قىلاتتى. بايلارمۇ ئۆز ئالدىغا ئامباللارغا سوغا تەقدىم قىلىپ ئۇزىتاتتى. ئەگەر ئامبال قايسى بىر باينىڭ ئۆيىدە مېھمان بولىۋاتقاندا شۇ باينىڭ ئۆيىدە تۇرغان گىلەمنى ياكى ئېغىلدىكى ئېتىنى كۆزى چۈشۈپ، ياخشى گىلەمكەن ياكى ياخشى ئات ئىكەن دەپ بىر ئېغىز سۆزلەپ قويغان بولسا، گىلەم بىلەن ئات ئامبال ئۆيىگە قايتىپ بېرىشتىن بۇرۇن ئۇنىڭ ئۆيىگە بېرىپ بولاتتى. دېمەك ۋالى ياكى ئامبال بولغانلار مەزكۇر ناھىيىنىڭ يېزا - سەھرالىرىنى بىر ئايلىنىپ چىقىش بىلەن نۇرغۇن بايلىق يىغىۋالاتتى. بۇ ئۇسۇل، شۇ دەۋردىكى ۋالى - ئامباللارنىڭ خىيانەت قىلىپ پۇل توپلىۋېلىش ئۇسۇللىرىدىن بىرى ئىدى. قايسى بەگنىڭ تەۋەسىدە تەقدىم قىلىنغان نەرسىلەرنىڭ سانى ۋە سۈپىتىگە قاراپ شۇ بەگنىڭ ياخشى - يامانلىقى باھالىناتتى.

3 - چوڭ - چوڭ دەۋالاردىن پارە ئالاتتى. بولۇپمۇ بايلارنىڭ ئۆز ئارا قىلىشىدىغان يەر، يايلاق دەۋالىرى، خۇن دەۋاسى، بەگلەرنى يىقىتىش، يېڭى بەگ تەيىنلەش دەۋالىرى چوڭ - چوڭ دەۋا ھېسابلىناتتى. بۇنداق دەۋالاردا

ئامباللار، تۈگچىلار، يامۇل بەگلىرى سەرلەپ ئالتۇن، نەچچە ئون سەرلەپ كۈمۈش پۇللار پارە يەيتتى.

4 ـ غەللە ـ پاراقتىن قاقتى ـ سوقتى قىلاتتى. دېخانلار غەللە ـ پاراق تاپشۇرۇشقا مەجبۇر، ئەمما ئىسكىلات خادىملىرى دېخاندىن ئاش ئالغاندا چوڭ كۈرە بىلەن ئېلىش، ئاشلىقنى كۈرىگە قاتتىق ئۇرۇپ قاچىلاش ئارقىلىق مۇقەررەر يوسۇندا 10 چارەكتە بىر چارەك ئاشلىق ئارتۇق ئالاتتى. دېخاننىڭ جېنى ئىتتىرەيدىغان يەرلىرى دەل مۇشۇ يەردە ئىدى. 20 چارەك غەللە تاپشۇرىدىغان دېخان 25 چارەك ئاش ئېلىپ كەلمىسە گايىدا تولدۇرالماي قالاتتى. مەسىلەن، مەن 1948 ـ يىلى ×× ناھىيىسىنى ئۆگەنگەن ئىدىم. مەزكور ناھىيە يىلىغا 700 مىڭ چارەك غەللە ـ پاراق ئالىدىكەن. بۇ ئاشلىقنى ئېلىش جەريانىدا ئىسكىلات (ساڭ) خادىملىرى بۇ يىل چوقۇم 60 ـ 70 مىڭ چارەك ئارتۇق ئاش ئالالايمىز دەپ ھۆددە قىلالايدىكەن. يىل ئاخىرىغا يەتكەندە ئەمەلدارلار ئۆز ئارا مەسلىھەتلىشىپ ۋالىغا 10 مىڭ چارەك، ئامبالغا 8 مىڭ چارەك، جۇيجاڭغا 6 مىڭ چارەك دەپ تەقسىم قىلىپ بۆلۈشىۋالىدىكەن. دېمەك ئەمەلدار بولغانلار ئېتىزنى كۆرمەي، بىر كەتمەن چاپماي تۇرۇپلا 5 ـ 10 مىڭ چارەك مەھسۇلاتقا ئىگە بولىدىكەن، بۇنىڭدىن تاشقىرى باج كىرىملىرى ۋە باشقا بايلىقلاردىنمۇ ئوخشاشلا بەھرىمەن بولاتتى. ناھىيە ئامباللىرى ئۆز ئۈستىدىكى ۋالىلارنى، ئۈرۈمچىدىكى جاڭجۈنلەرنىمۇ ئۇنتۇپ قالمايتتى. ئەگەر ئۇلارنى سوغاتلىقلار بىلەن يوقلاپ تۇرمىسا، ئۇ ئامبال ئۇزۇن ئۆمۈر سۈرەلمەيتتى.

5 ـ ئامباللار ئاساسەن ئىككى يىلدا بىر قېتىم يۆتكىلىپ تۇراتتى. يۆتكەلگەن ۋاقىتتا ناھىيىدىكى بەگ ـ شاڭيولار يەنە

ئۇنى نۇرغۇن سوغاتلىقلار بىلەن ئۇزۇتۇپ قوياتتى. بۇ ئامبال ئىككى يىل بۇرۇن مەزكۇر ناھىيىگە كەلگەندە خۇددى دىخان-نىڭ بازارغا ساتقىلى ئېلىپ كەلگەن توخۇسىدەك ھارۋىنىڭ بىر بۇلۇڭىدا باش - كۆزىنى توپا - تۇمان باسقان ئەبگا كۆرۈ-نۈشتە كەلگەن بولسا، ئىككى يىلدىن كېيىن قايتقاندا بۇ ئام-بالنىڭ ئىككى - ئۈچ ھارۋىدا ئۆي - جاھازلىرى، ئورنىلىغان ساندۇقلىرى. زىلچە - گىلەملىرى، بىر ياكى ئىككى مەپىسى، تاش توقۇملۇق ئىگەر توقۇلغان بۇلۇتتەك ئاتلىرى، بىر قانچە خىزمەتكارلىرى بولاتتى. ئولاقنىڭ خۇيى سەمرگەندە چىققاندەك ئىلگىرى ئەبگا كەلگەن بۇ ئامبال، ئەمدى شىر - يولۋاسلاردەك ھەيۋەتلىك بولۇپ كېتەتتى.

6 - بۇ ئامباللار قايتىپ ئۈرۈمچىگە كەلگەندە جاڭجۈن، تىڭجاڭ ۋە باشقا تونۇش - بىلىش، تۇققان - بۇرادەرلىرىنى سو-غا - سالام بىلەن يوقلايتتى. ھەربىر ئامبالنىڭ جىقراق پۇل-بايلىق تاپقانلىقى شەرەپلىك ھىساپلىناتتى. پۇلنى ئاز تاپقان ئەمەلدارلارنى ياڭزېڭشىن «قابىلىيەتسىز» دەپ ئەيىپلەيتتى. يەنە بىر قېتىم ئەمەلگە تەيىنلەش مەسىلىسىدە مۇنداق قابىلىيەتسىز دەپ قارىغان ئادەملەرنى ئىمكان قەدەر تەيىنلىمەيتتى. بۇ ئىشلار شۇ دەۋردە ئوچۇق - ئاشكارا سۆزلىنىدىغان رەسمى ئادەت ئىدى.

7 - پارىخورلۇق شۇ قەدەر ئاشكارا ئەۋج ئالغانكى، ھەتتا يامۇل ياكى فايۈەننىڭ ئادەتتىكى كاتىپلىرى (كۆچۈرمىچىلەر) بىر ھۆكۈم خەتنى كۆچۈرۈپ تەييارلاپ ئالدىدىكى قەغەز سى-لىغدايدىغان تاشقا باستۇرۇپ قويۇپ تەتۈر قاراپ ئولتۇراتتى. دەۋاگەر دىخان ياكى ھۈنەرۋەن خەتنى ئېلىش ئۈچۈن بىر-

ئىككى سەر قەغەز پۇلنى تەگلىسە، بۇ پۇل كاتىپىنىڭ كۆڭلىدىكى سانغا يەتمىسە پۇللارنى لاقىتۇرۇپ تاشلاپ هازىرلا تىللايتتى. دەۋاگەر بېرىدىغان پۇلنى كۆپەيتىپ كاتىپىنىڭ كۆڭلىدىكى سانغا يەتكۈزسە، ياكى يېقىنلاتسا ئاندىن هومۇيۇپ تىللاپ، ئالدى بىلەن پۇلنى ئېلىۋېلىپ ئاندىن خەتنى بېرەتتى. دەۋاگەر خەتنى ئېلىۋالغانغا خوش بولۇپ «خوش-خوش» دېگەنچە چىقىپ كېتەتتى. بۇنىڭدىن باشقا تۇڭچىلار، يايىلار، بەنشىياڭ، دورغىلارمۇ هەرقايسىسى ئۆز ئالدىغا چاي پۇلى، تاپان هەققى قاتارلىق تاپاۋەتلەرنى قىلاتتى.

8 - بەگلەر ئامباللارغا قىلغان سوغا-سالاملارنى يىپىدىن يىڭنىسىغىچە قالدۇرماي خەلقتىن يىغىۋالاتتى، بەلكى نەچچە هەسسە ئارتۇق يىغىۋالاتتى. بۇنىڭدىن باشقا ئۇششاق-چۈششەك ئالۋاڭ — سەيسىلەرنىڭ كۆپلىكىدىن خەلق ئاممىسىنىڭ ئارامى بولمايتتى. ئۇرۇش-تىللاش، باغلاش-قاماش قاتارلىق هەر خىل زۇلۇملار تىنىمسىز بولۇپ تۇراتتى.

9 - يۇقۇرقىلاردىن باشقا هەربىلەرنىڭ، شۆتاڭ بالىلىرىنىڭ زوراۋانلىقلىرى، خەلقنىڭ مال-مۈلكى، نەرسە-كېرەكلىرىنى ئوچۇق-ئاشكارا بۇلاڭ-تالاڭ قىلىشلىرىنى، باجگىرلارنىڭ بۇلاڭچىلىقلىرىنى، يەرلىك ۋاڭ غوجا ۋە بايلارنىڭ زوراۋانلىقلىرىنى قوشۇپ ئومۇمى يۈزلۈك تەسەۋۋۇر قىلغاندا، ئاندىن ياڭ زېڭشىن دەۋرىدىكى خەلقنىڭ ئېغىرچىلىقلىرىنى چۈشەنگىلى بولىدۇ. ئومۇمەن شۇ دەۋردە ئەمەلدارلار، ۋاڭلار، بەگلەر، يايى، دورغىلار ئۆزلىرىنىڭ شەخسى هالاۋىتىنى كۆزلەپ بايلىق توپلىۋېلىش ئۈچۈن ئوچۇق-ئاشكارا هالدا هەر خىل ئۇسۇللاردا خىيانەتچىلىك بىلەن كەڭ شۇغۇللىناتتى، هەتتا بۇلاڭچىلىق قىلاتتى.

2 ـ جىن شۇرېن ھاكىمىيىتى دەۋرىدىكى خىيانەتچىلىك

جىن شۇرېن ھاكىمىيىتى 1928 ـ يىلدىن 1932 ـ يىلغىـ چە 5 يىللىق دەۋر بولۇپ، بۇ چاغدىكى خىيانەتچىلىك ـ پارـ خورلۇق ئىشلىرى ئاساسى جەھەتتىن ياڭ زېڭشىن دەۋرىدىكىگە ئوخشاپ كېتەتتى. ئەمما تۆۋەندىكى ئىككى نۇقتا بىلەن پەرقلىنەتتى:

1 ـ جىن شۇرېن دەۋرىدە ئەمەلدارلارنى (ئامبالـلارنى) ئىككى يىلدا ئەمەس، بەلكى بىر يىلدا بىر قېتىم يۆتكەيدىـ غان ئىشنى چىقاردى. بۇنىڭدا ئەمەلدارلارنىڭ ھوقۇق تۇتۇش ۋاقتى قىسقا بولغان بىلەن پارە ئېلىش، خىيانەت قىلىش سۈرئىتى تېزلەشكەن ئىدى.

2 ـ جىن شۇرېن دەۋرىنىڭ كېيىنكى يىللىرىدا، يەنى 1931 ـ يىلى قۇمۇل دېھقانلار ئىنقىلاۋى پارتلىغانلىقتىن، جىنـ شۇرېن ھۆكۈمىتى ئىنقىلاپنى باستۇرۇش تۈپەيلىدىن زور كۆـ لەمدە ھەربى كۈچلىرىنى قۇمۇلغا ئەۋەتتى ۋە ئۇلارغا ئوزۇقـ تۈلۈك يۆتكىدى. بۇ سەۋەپتىن ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى خىيانەت ـ پارىخورلۇق قىلىشنى تېخىمۇ كۈچەيتىپ، خەلقنى شۇلۇشقا باشلىدى. ئالۋاڭ ـ ياساق چېكىدىن ئاشتى. يىغىپ ئېيتقاندا جىن شۇرېن دەۋرىدە خەلقنىڭ ئېغىرچىلىقى ھەسـ سىلەپ كۆپىيىپ خەلقنى جېنىدىن جاق تويغازدى، شۇ سەـ ۋەپتىن خەلق ئومۇمى يۈزلۈك قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىغا ئاـ ۋاز قوشۇپ ھۆكۈمەتكە قارشى چىقتى.

3 ـ شېڭ شىسەي دەۋرىدىكى خىيانەتچىلىك

شېڭ شىسەي ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋر 1933 ـ يىلى

4 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنىدىن 1944 ـ يىلى 9 ـ ئايغىچە ئاز كەم
12 يىل داۋام قىلدى. بۇ دەۋردە خىيانەتچىلىك ئىشلىرى
قاتتىق چەكلەنگەن ئىدى. شېڭ شىسەي خىيانەتچىلىككە قار-
شى تۇرۇش سىياسىتىنى قاتتىق ئىجرا قىلىپ مىڭ يۈەندىن
ئارتۇق خىيانەتنى بولغان بىر پولكوۋنىك (تۈەنجاڭ)غا، قۇتۇ-
بى ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى شۈي ۋېنبىڭ، چىتەي باجخانا
جۈيجاڭى × × قاتارلىق بىر قانچە كىشىگە ئۆلۈم جازاسى
ھۆكۈم قىلدى.

كېيىنچە، پاك بولۇش سىياسىتى باشقا ئەمەلدارلارغا
قارىتىلغان بولۇپ، خىيانەت قىلىش شېڭ شىسەيگە خاس
ئىكەنلىگى ئاشكارىلاندى.

شېڭ شىسەينىڭ خىيانەت قىلىپ بايلىق توپلاش ئۇسۇلى
باشقا ھەر قانداق كىشىگە ئوخشىمايتتى. ئۇ ئالدى بىلەن
ئادەمنى يەپ تۈگىتىپ ئاندىن ئۇنىڭ بايلىغىنى ئالاتتى.
بۇ ماھىيەتتە ئاشكارا بۇلاڭچىلىق، قاراقچىلىق ئىدى. بۇ
ئۇسۇل بويىچە ئۇزۇندىن ئەمەلدارلىق ساھەسىدەباي بولۇپ كەت-
كەن چوڭ ـ چوڭ ئەمەلدارلارنى، چوڭ ـ چوڭ سودىگەرلەرنى،
ئاخۇن، لامالارنى، بايلارنى ئارقىمۇ ـ ئارقا قولغا ئېلىپ
ئاندىن مال ـ مۈلكىنى مۇسادىرە قىلىپ بىراقلا ئۆز قولىغا
كىرگۈزۈۋالدى. قىسقىغىنە بىر قانچە يىل ئىچىدە بۇ ئادەمخور
جاللات 10 ـ 20 تۇننا ئالتۇن ـ كۈمۈش، بىرلىيانت ۋە قىمە-
مەت باھالىق مەھسۇلاتلارغا ئىگە بولدى. ئەڭ ئاخىرىدا شىنـ-
جاڭدىن ئايرىلىپ كېتىش ۋاقتىدا جياڭ جيېشىغا 55 مىڭ
سەر (ئۈچ توننىدىن ئارتۇق) ئالتۇن سوغا قىلغانلىقىغا قارى-
غاندا بۇ ئەبلەخ 2 ـ 3 يۈز مىڭ سەر ئالتۇن ئىگىسى بو-

لۇپ قالغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولىدۇ. كېيىنكى ئۇلا-
رنى شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقىنىڭ قان-تەرى بەدىلىگە
ياشاپ ئۆتكۈزدى.

دېمەك شېڭ شىسەي دەۋرىدىكى خىيانەتچىلىك شېڭ شى-
سەي ئۆزى قىلسا قىلمۇدۇرىدىغان، باشقىلار قىلىشقا بولمايدىغان
خۇسۇسىيەت بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ.

4 - ۋۇ جۇڭشىن دەۋرىدىكى خىيانەتچىلىك

ۋۇجۇڭشىن دەۋرى 1944 - يىلى 10 - ئايدىن 1946 - يىلى-
نىڭ باشلىرىغىچە بولغان بىر يېرىم يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت
بولۇپ، بۇ دەۋردە خىيانەتچىلىك يەنە بىر پەللە ئەۋج ئال-
غان ئىدى. ۋۇ جۇڭشىن بەنزىسىدىكى ئادەملەر قايسىلا ئىدا-
رىغا بارسا، شۇ يەردە كەڭ دائىرىدە خىيانەتچىلىك قىلىشقا
باشلىدى. ئۇنىڭ كونكرېت ئىپادىلىرىنى تۆۋەندىكى بىر قانچە
نوقتىغا جەملىگىلى بولىدۇ:

1 - ۋۇ جۇڭشىن بەنزىسىدىكىلەرنىڭ تولىسى چەتئەلدە
ئوقۇپ كەلگەن تىپىك راھەتپەرەسلەر بولۇپ تولىمۇ
ئاچكۆز ئىدى. ئۇلارنى قوش مائاش بىلەن تەمىنلەيتتى. ئۇلار
بۇنىڭغا قانائەت قىلماستىن كۆچەپ خىيانەت قىلاتتى. ئۇرۇم-
چىدە قايسى نازارەت ۋە ئىدارىلارغا باشلىق بولغانلار شۇ ئى-
دارىنى يېڭىۋاشتىن قۇرۇش خىراجىتى ئالاتتى. ئەسلىدىكى جوزا -
بەندىڭ ۋە باشقا جاھازلارنى گويا خۇسۇسى مۈلكىدەك سېتىپ
پۇلىنى ئۆزلىرى تەقسىم قىلىشىۋالاتتى.

2 - ۋالى، ھاكىم بولغانلار، بارماقچى بولغان ۋىلايەت -

ناھىيىلەرگە، «دىخانلارغا ياردەم، سۇ قۇرۇلۇشىغا ياردەم، چارۋىچىلىققا ياردەم دىگەندەك» ئىسمىدا كۆرسىتىپ غەزىنىدىن كۆپلەپ پۇل ئالاتتى. بۇ پۇلغا ئۇلار ئۈرۈمچىدە تۇرۇپلا ئالتۇن ياكى باشقا پايدا چىقىدىغان گەزمال ئالاتتى. مال باھاسى ئىگىز-پەس بولۇۋاتقان دەۋردە بىر-ئىككى ئايدىن كېيىنلا دەپتەردىكى 100 يۈەن پۇلنى 10 يۈەنلىك مال سېتىپلا تولدۇرۇپ قوياتتىدە، بۇ ئوتتۇرىدا چىققان پايدىنى ئۆزلىرى چۆنتەككە سالاتتى. بەزەنلىرى بۇ پۇلنى ئۈرۈمچى بىلەن لەنجۇ-شاڭخەي ئارىلىقىدا بىر-ئىككى ئايلاندۇرۇپ جىق-پايدا تاپاتتى. دىمەك ئۇلار ئۈرۈمچىدىن خىزمەت ئورنىغا يېتىپ بارماستىنلا جىق بايلىق توپلاپ كېتەتتى.

3 - ۋۇ جۇڭشىن دەۋرىدە مېھماندارچىلىق ۋە سوغات بېرىش ئىشلىرى كۆپەيگەن ئىدى. بۇ ھەم پۇل تېپىشنىڭ بىر ئۇسۇلى ئىدى. ھەر بىر باشلىق ھىچ بولمىغاندا تۇغۇلغان كۈنىنى خاتىرىلەيمەن دەپ چوڭ زىياپەتلەر ئويۇشتۇراتتى. كىشىلەر ئۆبەرگە سوغا-سالام ئېلىپ كېلەتتى. مەسىلەن، شۇ دەۋردە × × × ناھىيىسىنىڭ ئوتۇن-سامان پونكىتى (ساۋلياۋزەن) گە باشلىق بولغان بىر كىچىك خىزمەتچى تۇغۇلغان كۈنىنى خاتىرىلەيمەن دەپ ئۈچ كۈن زىياپەت بەرگەن. شۇ زىياپەتكە توپلانغان سوغات بۇيۇملىرى ۋە توپلانغان پۇلنىڭ كۆپلىگى كىشىلەرنى ھەيران قالدۇرغان ئىدى. تۆۋەن دەرىجىلىك بىر خىزمەتچى ئۇنداق قىلغان يەردە چوڭراق ئەمەلدارلارنىڭ قانداق قىلىدىغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدۇ. مەسىلەن، گومىنداڭنىڭ ئۆلكىلىك پىرقە باشلىقى چىڭ × × ئۆزىنىڭ كىچىك خوتۇنىنى خىزمەتچىلەرگە تونۇشتۇرۇش ئۈچۈنلا غايەت چوڭ

چاي زىياپىتى ئۆتكۈزگەن. بىرەر سائەت داۋام قىلغان چاي زىياپىتىگە خەجلەنگەن پۇلنىڭ قىممىتى 200 تاختا قارا چاي بولىدىغانلىقىنى كىشىلەر شۇ جايدىلا ھىساپلاپ چىقىپ ھەيران بولغان ئىدى.

4 ـ پۇل پاخاللىقىدىن پايدىلانغان ئىدارە باشلىقلىرى ۋە مالىيە بىنوغالتىر خادىملىرى خىزمەتچىلەرنىڭ مائاش ۋە باشقا چىقىملارنى ئارقىغا تارتىپ كېچىكتۈرۈپ، ھەپتە ـ ئون كۈن ئىچىدە پەيدا بولغان پۇل پاخاللىقى پەرقىدىن خىيانەت قىلاتتى. مەسىلەن، ئالدىنقى ھەپتىدە كېچىكتۈرۈلگەن ئىش ھەققىگە 100 تاختا چاي ئېلىپ بېسىپ قويغان بولسا كېيىنكى ھەپتىدە 50 تاختا چاي سېتىپ ئالدىنقى ھەپتىدىكى 100 تاختا چاينىڭ ئورنىنى تولدۇرۇپ قوياتتى. بۇ ئوتتۇرىدا پەيدا بولغان 50 تاختا چاينىڭ پايدا پۇلىنى باشلىقلار بۆلۈشىۋالاتتى. ۋۇ جۇڭشىن دەۋرىدە جەنۇبىي شىنجاڭ بويىچە مائارىپچىلار يىللاپ مائاش ئالالمىغان ئەھۋاللار بولغان ئىدى. ئۇلارنىڭ مائاشىنى مالىيە ئورۇنلار كەينىگە تارتىپ يۇقۇرقى ئۇسۇلدا مىغىزىنى چىقىۋالاتتى. ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن ئۇلارغا شاكىلىنى بېرەتتى. نەتىجىدە بىر ئايلىق مائاشقا بىر باغلام تارشا گۈگۈتمۇ كەلمەيتتى.

ئومۇمەن ئېيتقاندا ۋۇ جۇڭشىن رەئىس بولغان بىر يېرىم يىلدەك قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئەمەلدار بولغانلار ئىنتايىن باي بولۇپ كەتكەن ئىدى. 1945 ـ يىلى كۈز ئايلىرىدا قايتىپ كەتكەندە ھەر بىر باشلىقنىڭ ئېلىپ ماڭغان نەرسىلىرى، ئۆي جاھازلىرى ماشىنىلارغا سىغماي كەتكەن ئىدى. ئېلىپ كېتەلمىگەن نەرسىلىرىنى بازارغا ئېلىپ چىقىپ ئەرزان باھادا يارىشى-

غا سېتىپ كېتىشتى. ئۇلار ھۆكۈمەتنىڭ غەزىنىسىنى قۇرۇتىۋەتكىلى قىل قالغان ئىدى.

بىرلەشمە ھۆكۈمەت ۋاقتىدىكى ئەھۋال

1946 - يىل 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلاۋىي ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا تېچلىق كېلىشىمى ئىمزالىنىپ بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇلدى. بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇلۇپ بىتىم بۇزۇلغانغا قەدەر بولغان بىر يىلدەك ۋاقىت جەريانىدا، ئىدارە ئىشلىرىدا خىيانەتچىلىك قىلىش كۆرۈلمىدى دەپ ئېيتىشقا بولمىسىمۇ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئايرىم ئەھۋاللارنى نەزەرگە ئالغاندا خىيانەتچىلىك ئانچە ئەۋج ئالمىغان ئىدى. ئەمما ھەربىي دائىرىلەرنىڭ ئارقا سەپ تەمىنات ئورۇنلىرى ئاشلىق سېتىۋېلىش، ئاشلىقنى جەنۇبىي شەرققە يۆتكەش ئىشلىرىدا پۇخرالارنى جىق قاقتى - سوقتى قىلىپ قاخشاتقان ئىدى.

بىتىم بۇزۇلغاندىن كېيىنكى خىيانەتچىلىك ئەھۋالى

1947 - يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا بىتىم بۇزۇلۇپ ئاساسەن گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋر باشلاندى. مەسئۇت سەبرى رەئىس بولغان قورچاق ھۆكۈمەت دەۋرىدە ھەر بىر ۋىلايەتلەر گويا ئۆز ئالدىغا بولۇۋېلىپ ئىش كۆرەتتى. شۇنىڭدەك بۇ دەۋردە ئاساسەن پۇل پاخاللىقى ئەۋج ئالغان ئىدى. كوچىدا كىشىلەر خەجلەۋاتقان پۇلنى تېخى تونۇپ يەتمەيلا يەنە يېڭى

پۇل تارقىتىلاتتى. بۈگۈن بىر مىليونلۇق دەپ بىر خىل پۇل-
نى خەجلىگەن بولسا ئەتىسى 10 مىليونلۇق، 100 مىليونلۇق
دەيدىغان يەنە بىر خىل پۇلنى خەجلەيتتى. ئومۇمەن شۇ ۋاقىت-
لاردا كىشىلەر ياستۇقتەك بىر باغلام پۇلنى كۆتىرىپ چىقىپ
بىر باغ سەرەڭگە ئالالمايدىغان قىيىن ئەھۋالغا قالغان ئىدى.
بىر خۇرجۇنغا تولدۇرۇپ قاچىلانغان پاخال پۇلغا بىر باغلام
تارشا گۈگۈت كەلمىگەنلىكتىن گۈگۈتنىڭ ئورنىغا پاخال پۇلنى
كۆيدۈرگەن ئەھۋاللارمۇ بولغان ئىدى. گومىنداڭ ھۆكۈمىتى
ئامېرىكىدا باستۇرۇپ كەلگەن ئالتۇن دوللار (گۇەنجىن-دەپ
ئاتالغان قەغىزى ئىسىل قىزىل رەڭلىك تىزا) نىڭمۇ كۇرسى
چۈشۈپ پاخاللاشقاندىن كېيىن دوپپىكەشلەر دوپپىغا پىلتە قى-
لىپ ئىشلەتكەن ئىدى. مۇنداق ئەھۋال ئاستىدا خىيانەتچىلىك
تۆۋەندىكى شەكىللەردە ئەۋج ئالغان ئىدى:
1 - باجخانىنىڭ يىللىق باج كىرىمىنى يۇقۇرىغا تاپشۇ-
رۇش ئارىلىقىدا يەرلىك ئىدارە باشلىقلىرى قەرز ئېلىپ ئۇ پۇل-
غا مال سېتىۋېلىپ بېسىپ قويۇپ بىر قانچە ئاي ئۆتكەندىن
كېيىن ئازغىنە مالنى سېتىپ دەپتەردىكى پۇل سانىنى تولدۇرۇش
ئارقىلىق خىيانەت قىلاتتى.
2 - بانكىدىن قەرز ئېلىش ئارقىلىق خىيانەت قىلىش.
ئىدارە باشلىقلىرى بانكا مۇدىرلىرى بىلەن بىرلىشىپ
بانكىدىن كۆپلەپ پۇل قەرز ئېلىۋالاتتى. بۇ پۇلغا ئالتۇن،
كۈمۈش ۋە باشقا بازىرى چاپسان ماللارنى ئېلىۋالاتتى.
بىر قانچە ئاي ئۆتكەندىن كېيىن ئەسلىدە 10 سەر ئالتۇن
سېتىۋالغىلى بولغان پۇلنى بىر سەر ئالتۇننىڭ پۇلى بىلەن
تۆلەپ تۈگىتەتتى.

يۇقۇرقى ئىككى ئۇسۇل بىتىم بۇزۇلغاندىن كېيىن ھەر
قايسى جايلاردا ئومۇمى يۈزلۈك ئەۋج ئالغان باي بولۇش
ئۇسۇلى بولۇپ، ئىدارە باشلىقلىرى ۋە ئۇلار بىلەن شىركەتچى-
لىكى بولغان تىجارەتچىلەر پۇل پاخاللىقىدىن پايدىلىنىپ چىق
باي بولۇپ كەتكەن ئىدى. بۇنىڭدا ھۆكۈمەت مالىيەسى زىيان تار-
تىپ شەخسلەر پايدا كۆرەتتى.

3 ــ ۋىلايەت، ناھىيىلەردە ۋالىلار، ھاكىملار ھەر قايسى
يۇرتنىڭ يەرلىك ئەملىنى پۇلغا باھالاپ ساتاتتى. بولۇپمۇ
خوتەن تەرەپلەردە بۇنداق رەزىل ئويۇنلار ئوچۇق-ئاشكارا
ئوينالغان ئىدى.

4 ــ گومىنداڭ ھەربىلىرىنىڭ تەمىناتى ئۈچۈن جەنۇپتىن
شىمالغا ئاشلىق يۆتكەش مەسىلىسى ئەمەلدارلارنىڭ خىيانەت
قىلىپ بايلىق توپلىشىغا ئېچىلغان بىر يوچۇق ئىدى. مەسى-
لەن: ئاقسۇدا، بىر دىخانغا مىڭ جىڭ ئاشلىقنى بۈگۈرگە
يەتكۈزۈپ بېرىش مەجبۇرىيىتى (ئالۋىڭى) يۈكلەنسە مەزكۇر
دىخان ئۆزىنىڭ كالا ھارۋىسى بىلەن مىڭ جىڭ ئاشلىق سەرپ
قىلىپ بۈگۈرگە يەتكۈزۈشكە توغرا كېلەتتى. بۇ دىخاننىڭ بىر
ئايدەك ۋاقتى كەتكەندىن تاشقىرى كالىلىرى ئۆلۈپ كېتىش.
ھارۋىسى كېرەكتىن چىققىدەك زىيانلار كۆزگە كۆرۈنۈپ تۇرات-
تى. ئەگەر ئاقسۇغا مىليون جىڭ ئاشلىقنى بۈگۈرگە يۆتكەش
ئالۋىڭى چۈشكەن بولسا، بۇ ئالۋاڭدا مىڭلىغان دىخان ئائىلى-
لىرى ۋەيران بولۇپ كېتىش خەۋپى تۇغۇلاتتى. مۇنداق ئەھۋال-
دا بۈگۈر ھاكىمى، مالىيە ــ ساڭ خادىملىرى تىل بىرىكتۈرۈپ،
بۈگۈردىكى ئاشلىق باھاسىنى ئاساس قىلىپ قىممەت باھادا
«×× جىڭ ئاشلىق تاپشۇردى» دىگەن قۇرۇق قەغەزنى سا-

تاتتى. بۇ قەغەزنى ئالغان كىشىلەر ئاقسۇغا ئاپىرىپ نەچچە ھەسسە يۇقۇرى باھادا ئاقسۇ دىخانلىرىغا ساتاتتى. ئىنۇنىڭدىن كىرىدىم قىلىغان پۇلنىڭ ئاز قىسمىغا بۇگۇردىن ئاشلىق سېتىۋېلىپ ھۆكۈمەتكە ئۆتكۈزىۋېتىپ پايدىنى ئۆزلىرى بۆلىشىۋالاتتى. بۇنداق خىيانەت قىلىش ئىشلىرى ئاقسۇ بىلەن بۇگۇر ئارىلىغىدىلا بولماستىن، كۇچار بىلەن قارا شەھەر، كورلا بىلەن تۇرپان ئارىلىقلىرىدىمۇ بولاتتى.

ئومۇمەن ئازاتلىقتىن ئىلگىرىدىكى ھەر قايسى دەۋرلەردە خىيانەتچىلىك كەڭ ئەۋج ئالغان بىر خىل ئاپەت ئىدى. ھەر خىل شەكىل ۋە ھەر قانداق يۇچۇقلاردىن پايدىلانغان ئەمەلدارلار، بەگ، شاڭيولار خەلقنى، دىخانلارنى رەھىمسىزلىك بىلەن قاقتى-سوقتى قىلىپ پارە يەپ، ئۆزلىرىگە بايلىق توپلايتتى، خەلقنىڭ ئۆلۈش-تىرىلىشى بىلەن كارى بولمايتتى.

يولۋاس قانداق ئادەم؟

ئىمىنوپ ئېلاخۇن

يولۋاسنىڭ تەرجىمىھالى توغرىسىدا كىشىلەر ھەر خىل باھا بېرىشىدۇ، بەزىلەر يولۋاسنى شىنجاڭدىن سودىگەرچىلىك بىلەن ئىچكىرىگە بارغان ئۇيغۇر سودىگەرلىرى سېتىۋېلىپ كەلگەن خەنزۇ بالىسى دىسە، يەنە بەزىلەر يولۋاسنىڭ ئاتىسى خەنزۇ، ئانىسى ئۇيغۇر دەيدۇ، يەنە بىر رىۋايەتتە قەيەردىندۇ قۇمۇلغا كېلىپ قالغان مىللىتى ئېنىق ئەمەس بىر ئادەم، ئۇ ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە تىلنى بىلگەنلىكى ئۈچۈن قۇمۇل ۋاڭى شامەخسۇت ئوردىسىدا تەرجىمان قىلىپ ئىشلەتكەن دېيىشىدۇ.

يولۋاس مارالۋېشى ناھىيىسىدە تۇغۇلغان ئۇيغۇر بالىسى. ھوشۇر مىراپ دىگەن كىشىنىڭ جىنەستىخان ئىسىملىك بىرلا قىزى بولۇپ، ئوغۇل بالىسى بولمىغاچقا، بىر ئوغۇل پەرزەنت كۆرۈشنى تولىمۇ ئارزۇ قىلىدىكەن. بۇ كىشى بىر كۈنى سەھەردە مەسچىتكە كېتىۋېتىپ يولدا بىر بوۋاق بالىنىڭ يىغلىغان ئاۋازىنى ئاڭلاپ قالىدۇ. يېقىن بېرىپ قارىسا يېڭىلا تۇغۇلغان بىر ئوغۇل بالا ئىكەن، ھوشۇر مىراپ خۇدايىم بەردى دەپ، بالىنى ئېلىپ ئۆيىگە قايتىدۇ، ئۆيگە بارغاندىن كېيىن ئۇنىڭغا «يولدا بارس» دىگەن ئىسىمنى قويىدۇ (يول ئۈستىدىن تېپىلغان بالا دىمەكچى). بۇ ئىسىم ۋاقىتنىڭ ئۆزۈرىشى بىلەن

يولۋاسقا ئۆزگىرىدۇ. يولۋاس 5 ياشقا كىرگەندە، ھوشۇر مىراپ-
نىڭ قىزى جىنەستىخاننى قەشقەرنىڭ خەنزۇ ۋالىسى زورلۇق-
چە نىكاھىغا ئالىدۇ. بۇ ئەلەمگە چىدىمىغان ئاتا-ئانىلار كې-
سەلگە مۇپتىلا بولۇپ ئۆلۈپ كېتىدۇ، يېتىم قالغان يولۋاس
ۋە ئۆگەي ئاچىسى جىنەستىخان خەنزۇ ۋالىنىڭ قولىدا قالى-
دۇ. بۇ ۋالى شۇ چاغدا ئۇلۇغچات، تاشقورغان تەرەپلەردىكى
بىر قىسىم زېمىننى رۇسىيە زېمىنىغا قوشۇپ بېرىۋەتكەنلىكى
ئۈچۈن گۇناغا تارتىلىپ بېيجىڭغا چاقىرتىلىدۇ، ۋالى نۇرغۇن
مال-مۈلۈك، بايلىقلارنى ۋە جىنەستىخان بىلەن يولۋاسنى
ئېلىپ، بېيجىڭغا قاراپ يولغا چىقىدۇ. ئۇلار بېيجىڭغا كەلگەن-
دىن كېيىن، خان، بۇ ۋالىنى قولغا ئېلىپ پۈتۈن مال-مۈلكىنى
مۇسادىرە قىلىدۇ. جىنەستىخان بىلەن يولۋاس بېيجىڭدە پانا-
سىز قېلىپ ئىككى يىل تىلەمچىلىك بىلەن ئاچ-زارلىقتا تۇر-
مۇش كەچۈرۈشكە مەجبۇر بولىدۇ. 3-يىلىغا كەلگەندە، قۇمۇل
ۋاڭى شا مەخسۇت خانغا سالام بېرىش ئۈچۈن بېيجىڭغا كېلى-
دۇ، بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان جىنەستىخان بىلەن يولۋاس، شا-
مەخسۇت ۋاڭنىڭ كاتىۋى خوجىنىياز بەككە دەرت ئېيتىپ، ئىل-
تىماس قىلىپ بىزنى قۇمۇلغا ئالغاچ كەتسىلە، ئۇنىڭدىن كېيىن
بىز يىر ئامال قىلىپ يۇرتىمىزغا بېرىۋالساق، ئۆلۈگىمىز بۇ
يەردە قالمىسا دەپ ئىلتىماس قىلىشىدۇ. خوجىنىياز بەگ بۇ
ئەھۋالنى شامەخسۇت ۋاڭغا يەتكۈزۈدۇ. ۋاڭ دىنى مەسلىھەتچى-
سى يۇنۇس ئەلەم ئاخۇندىن بۇ ھەقتە مەسلىھەت سورايدۇ،
ئەلەم ئاخۇنۇم بۇلار مۇساپىرلار ئىكەن، قۇمۇلغا ئالغاچ كەت-
سەك ئۇنىڭ ساۋابى چوڭ بولىدۇ دەپ مەسلىھەت بېرىدۇ. شۇ-
نىڭ بىلەن شامەخسۇت ۋاڭ ئۇلارنى شىنجاڭغا ئېلىپ كېتىش-

كە ماقۇل بولىدۇ. ئەمما يول ئۈستىدە ھەر بىر هارۋىغا 3 ـ 4
كىشى بىللە ئولتۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. بۇلارنىڭ ئارىسىدا بىر-
لا جىنەستىخان بولغاچقا ئەرلەر بىلەن بىر هارۋىدا ئولتۇرسا
نامەھرەم بولىدۇ دەپ قاراپ، بىرسىگە نىكا قىلىپ قويۇشنى
مەسلىھەتلىشىدۇ. شامەخسۇت ۋاڭ بۇ مەسلىھەتنى ماقۇل كۆرۈپ
تەرجىمانى ھىزىت قىزىغا نىكالاپ قويغۇزىدۇ. شۇنىڭ بىلەن
ئۇلار بىر هارۋىغا ئولتۇرۇپ قۇمۇلغا قايتىپ كېلىدۇ. لېكىن
ھىزىت قىزىنىڭ چوڭ خوتۇنى كۈندەشلىك قىلىپ جېدەل قىلى-
غاچقا ئۇلار ئاجرىشىپ كېتىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن جىنەستىخان
پۇجۇڭ خېنىمغا خىزمەتكار بولۇپ ئىشلەيدۇ. كېيىن ئۇنى ۋاڭ-
نىڭ تۇققىنى ئىبراھىم بەككە نىكالاپ قويىدۇ. يولۋاس 5
يېشىدىن باشلاپ خەنزۇ ئائىلىسىدە ئۆسكەنلىكى ۋە بېيجىڭدە
بىر نەچچە يىل تۇرغانلىقتىن خەنزۇ تىلىنى ياخشى سۆزلەيتتى.
شۇڭا ئۇ قۇمۇل ۋاڭىنىڭ ئوردىسىدا تەرجىمانلىق قىلىدۇ ھەم-
دە قوشۇمچە ئۇرۇمچى جاڭجۈننىڭ قۇمۇل ۋاڭ ئوردىسىغا بېرى-
دىغان مۇئاش، خىراجەت پۇللىرىنى باشقۇرىدۇ. يولۋاسنىڭ خىز-
مىتى شامەخسۇت ۋاڭغا ياراپ قالغانلىقتىن ۋاڭ ئۇنىڭغا بازار
بېگى، سىياسى قازىلىق ئەمەللىرىنى بېرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن يول-
ۋاسنىڭ ئىناۋىتى كۈندىن ـ كۈنگە كۆتىرىلىدۇ.

شامەخسۇت ۋاڭ ئۆلگەندىن كېيىن، قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق
لۇيجاڭ يولۋاسنى باۋئەن داداۋىيگە باشلىق قىلىپ تەيىنلەيدۇ،
داداۋىينىڭ ئارقا سەپ تەمىنات خىزمىتىنى يولۋاس ئۆزى قو-
شۇمچە باشقۇرىدۇ، شۇ چاغلاردا ئارا تۇرۇك، شۇپۇل، نوم قاتار-
لىق جايلاردا ئابدۇنىياز مىراپ، سالى دورغا باشچىلىغىدا دىخان-
لار قوزغۇلىڭى كۆتىرىلىش ئالدىدا تۇراتتى، بۇنىڭدىن خەۋەر

تاپقان يولۋاس قوزغولاڭنى بېسىقتۇرۇش ئۈچۈن سالى دورغىنى
قولغا ئالماقچى بولۇپ يار دورغا باشچىلىغىدا بىر قانچە كىشى-
نى شۇپۇلغا ئەۋەتىدۇ، لېكىن ئۇنىڭ بۇ پىلانى ئەمەلگە
ئاشمايدۇ، ئەكسىنچە، قوزغولاڭ پارتلاپ قوزغولاڭچىلار قۇمۇل
شەھرىنى مۇھاسىرىگە ئالىدۇ. يولۋاس ۋە لۈيجاڭ قاتارلىق بىر
قانچە خەنزۇ ئەمەلدارلار مۇھاسىرە ئىچىدە قالىدۇ، لۈيجاڭ
قوزغولاڭچىلار بىلەن سۈلھى قىلىش ئۈچۈن، يولۋاسنى ئەلچىلىك-
كە چىقىرىدۇ، قوزغولاڭچىلار بۇ پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ يول-
ۋاسنى تۇتۇۋېلىپ ماجۇڭيىڭغا تاپشۇرۇپ بېرىدۇ. ماجۇڭيىڭ يول-
ۋاسنى سوراق قىلغاندا، يولۋاس ماجۇڭيىڭغا ساداقەت بىلدۈرۈپ
لۈيجاڭنىڭ بارلىق ھەربى كۈچ-قۇۋۋەتلىرى توغرىسىدا تولۇق
مەلۇمات بېرىپ، خىزمەت كۆرسىتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ماجۇڭيىڭ-
نىڭ ئىشەنچىسىگە ئىگە بولۇپ، مەسلىھەتچىلىككە تەيىنلىنىدۇ،
كېيىن ماجۇڭيىڭ بىلەن خوجىنىياز ھاجىنىڭ مۇناسىۋىتى ئۇ-
زۇلگەندە، ماجۇڭيىڭ يولۋاسقا بىر قىسىم ئالتۇن، كۈمۈش ۋە
مال-مۈلۈك بېرىپ ئۆزى ئەنشىگە قايتىپ كېتىدۇ، يولۋاس
بۇ ئالتۇن، كۈمۈش ۋە مال-مۈلۈكنى تاغلاردىكى دورغىلارغا
سوغا قىلىپ خوجىنىياز ھاجىغا قارشى ھەركەت قىلىشقا قۇترات-
قۇلۇق قىلىش ئۈچۈن، قورايغا كېلىپ 200 دىن ئارتۇق ئەس-
كەر توپلايدۇ، بۇ ئەھۋالدىن خوجىنىياز ھاجى خەۋەر تېپىپ،
دەرھال قورايغا بىر قانچە يۈز ئەسكەر ئەۋەتىپ يولۋاسنى
تۇتۇپ كېلىپ، قاماققا ئالىدۇ. كېيىن ئۇنى ئېتىۋېتىش ھەققى-
دە ھۆكۈم چىقىرىدۇ، لېكىن يولۋاس خوجىنىياز ھاجىنىڭ
ئالدىدا يالغاندىن تەۋۋا قىلغان بولۇپ، گۇنايىنى تىلىگەنلىكى
ئۈچۈن خوجىنىياز ھاجىنىڭ رەھمى كېلىپ، گۇنايىدىن ئۆتۈپ

ئۇنى قويۇپ بېرىدۇ، يولۋاس خوجىنىياز ھاجى بىلەن بىر مەز-
گىل ئىتتىپاقلىشىپ ئۆتىدۇ. خوجىنىياز ھاجىنىڭ تارىتىدا
ئۆتكۈزگەن ھەربى كۆرەك مۇراسىمىدا يولۋاس خوجىنىياز ھاجىغا
سادىقەت بىلدۈرۈپ، ئالاھىدە سۆز قىلغان بولسىمۇ، لېكىن
ئۇنىڭ سۆزى بىلەن نىيىتى ئوخشىمىغاچقا ئۇ يەنە قورايغا
قايتىپ بېرىپ، 200 گە يېقىن ئەسكەر توپلاپ، قادىر ھاجى
قاتارلىق سودىگەرلەرنىڭ ماللىرىنى بۇلاپ ئەسكەرلىرىگە كىيىم-
كېچەك تىكتۈرۈپ كېيدۈرۈپ ئالاھىدە بولىۋېلىپ، قوراي ئەت-
راپىدىكى تاغلىق خەلقلەرنى قايمۇقتۇرىدۇ، شۇنداقلا قۇمۇل
قوزغۇلاڭچىلىرى ئىچىدە ئىتتىپاقسىزلىق پەيدا قىلىپ، قوزغۇلاڭ-
چىلارنى ئاخىرى يولۋاس گۇرۇھى، بېشىر ۋاڭ گۇرۇھى، خوجى-
نىياز گۇرۇھى قاتارلىق گۇرۇھلارغا بۆلۈۋېتىدۇ، شۇ چاغدا
تاشقى موڭغۇلىيىدىن ۋەكىللەر كېلىدۇ، يولۋاس بۇ پۇرسەتتىن
پايدىلىنىپ، قوزغۇلاڭنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى ئۆز چاڭگىلىغا
ئېلىۋېلىشقا ئۇرۇنۇپ كۆرىدۇ، لېكىن ئۇ، ئۆز مۇددىئاسىغا ئېرى-
شەلمىگەنلىكتىن، قۇمۇلنى تاشلاپ ئەنشىگە كېتىشكە مەجبۇر
بولىدۇ. ئۇ، ئەنشىگە بېرىپ، ما جۇڭيىڭ بىلەن بىرلىشىدۇ.
شۇنداقلا ما جۇڭيىڭنىڭ شىنجاڭغا چىقىشىنى تەلەپ قىلىدۇ،
ئەمما ما جۇڭيىڭ بۇ تەلەپنى قوبۇل قىلماي، يولۋاسنىڭ ئۆزى-
نى قارا شەھەر، ئاقسۇ، قەشقەر، خوتەننىڭ ئەھۋالىنى ئىگەل-
لەپ كېلىش ئۈچۈن، 30 ئادەم بىلەن يولغا سالىدۇ. بۇلار
چاقىلىق يولى بىلەن كېلىۋېتىپ مامۇت سىجاڭ ئەۋەتكەن
موسۇل ھاجى باشلىق 20 نەپەر ۋەكىل بىلەن ئۇچرىشىپ
قېلىپ، ئۇلارغا قوشۇلۇپ ماجۇڭيىڭنىڭ يېنىغا قايتىپ كېلىدۇ،
بۇ ۋەكىللەر، ماجۇڭيىڭ بىلەن كۆرۈشۈپ ئۇنى شىنجاڭغا

چىقىشقا ماقۇل كەلتۈرگەندىن كېيىن، يولۋاس ما جۇڭيىڭنىڭ ئارقا سەپ تەمىنات ئىشىغا مەسئۇل بولۇپ، قاتناش ۋاستىلىرىنى تەييارلاش ۋەزىپىسىنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىپ، شىڭشىڭشادا سودىگەرلەرنىڭ 400 تۆگىسىنى بۇلاپ ما جۇڭيىڭغا تاپشۇردى. ما جۇڭيىڭ شىنجاڭغا چىقىپ، يولۋاسقا تۇرپاننىڭ چىڭفاڭ سىلىڭلىق مەنسىۋىنى بېرىدۇ، ما جۇڭيىڭ جەنۇبىي شىنجاڭغا قاچقاندا، يولۋاس ما جۇڭيىڭدىن يۈز ئۆرۈپ، تۇرپاننى تاشلاپ قۇمۇلغا كېلىۋالىدۇ، يولۋاس قۇمۇلغا يېتىپ كەلگەن كۈنى بېشىر ۋاڭ هاراق - شاراپ ئىچىپ مەسلىكتە پىدايى بەگنى ئۆلتۈرۈش خىيالى بىلەن بەنت بولۇۋاتقان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ بېشىر ۋاڭنىڭ پۈتۈن هەربى قورال - جابدۇقلىرىنى ئۆز قولىغا چۈشۈرۈۋالىدۇ هەمدە قۇمۇل يېڭىشەهەردىكى هەربى باشلىق خۇيزۇ لى گەندىنى زىياپەتكە چاقىرىش يولى بىلەن ئۇنىڭ بارلىق ئەسكەرلىرىنى مۇهاسىرە قىلىپ، قورال - جابدۇقلىرىنى تارتىۋالىدۇ. بۇ ئەهۋالدىن خەۋەر تاپقان شېڭ شىسەي يولۋاسنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئۇنىڭغا قۇمۇلنىڭ هاكىملىق مەنسىۋىنى بېرىش بىلەن تەڭ قۇمۇلدا تۇرۇش ئۈچۈن بىر دىۋىزىيە ئەسكەر ئەۋەتىدۇ، بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان يولۋاس ئۇلار يەتتە قۇدۇققا يېتىپ كېلە - كەلمەستىن بارىكۆلدىكى قازاقلاردىن بىر نەچچە يۈز ئەسكەر ئېلىپ ئۇلارنى قۇمۇلنىڭ لەنگەر دىگەن يېرىدە مۆكتۈرۈپ قويۇپ، ئۆزىنىڭ بىر بۆلۈم ئەسكەرلىرىنى يەتتە قۇدۇققا ئەۋەتىدۇ هەمدە شېڭ شىسەيگە: «سەن قۇمۇلغا ئەسكەر ئەۋەتىپسەن، بۇنىڭغا قۇمۇلدىكى ئۇيغۇر، قازاق خەلقى نارازى، بىز سىنىڭ ئەسكەر ئەۋەتىشىڭگە قەتئى قارشى تۇرىمىز، بىزنىڭ ئەسكەرلىرىمىز سىنىڭ ئەسكەرلىرىڭنى

نۇسۇش ئۈچۈن يەتتە قۇدۇققا كەتتى» دەپ تېلېگرامما ئەۋە-
تىدۇ، شۇنىڭ بىلەن شېڭ شىسەي ئەسكەرلىرىنى قايتۇرۇپ
كېتىپ، بۇرھان ئەپەندى، يارى قارى ۋە يەنە بىر ئورۇسنى
يولۋاس بىلەن سۈلھى قىلىش ئۈچۈن، قۇمۇلغا ئەلچىلىككە
ئەۋەتىدۇ. ئۇلار قۇمۇلغا كېلىپ شېڭ شىسەينىڭ يولۋاسقا قۇ-
مۇلنىڭ جەنۇبى سېلىڭلىق (گارنىزون قوماندانلىق) مەنسىۋىنى
بەرگەنلىك بۇيرۇغىنى تاپشۇرىدۇ، شۇنداقلا نۇرغۇن ھەربى
ئىنئام سوغا قىلىدۇ. (شىنجاڭ تارىخى ماتېرىياللىرىنىڭ 6 -
سانىدا ليۇ يۇڭلىنىنىڭ يولۋاسنىڭ قۇمۇل گارنىزون قوماندان-
لىغىنى قولغا كەلتۈرۈش جەريانى دىگەن ماقالىسىدا ئوچۇق كۆر-
سىتىلىدۇ)، شۇنىڭ بىلەن يولۋاس قۇمۇلغا ئىككى يېرىم يىل
گارنىزون قوماندانى بولىدۇ. كېيىن، شېڭ شىسەي قۇمۇل
چېگرىسىنى ساقلاش باھانىسى بىلەن ئىككى پولك ئەسكەر
ئەۋەتىدۇ. يولۋاس ۋەزىيەتنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن ئۆزىدىن ئەن-
سىرەپ شۇ يىلى، يەنى 1936 - يىلى چۆچەككە قېچىپ كېتىدۇ.
ۋۇجۇڭشىن باشچىلىغىدىكى گومىنداڭ ھاكىمىيىتى تىكلەنگەندىن
كېيىن، ئۇ شىنجاڭغا قايتىپ كېلىپ قۇمۇلغا ۋالى بولىدۇ. ئۇ،
گومىنداڭغا تايىنىپ شىنجاڭنىڭ رەئىسلىگىنى قولغا كەلتۈرۈش-
كە ئۇرۇنىدۇ. جەنۇبىي شىنجاڭ خەلقى ئىچىدە جامائەت پىكرى
توپلاش مەقسىدىدە بىر قىسىم كىشىلەرنى ئاجرىتىپ جەنۇبىي
شىنجاڭدا تەشۋىقات ئېلىپ بېرىشقا ئەۋەتمەكچى بولۇپ تۇرۇۋە-
چىگە كەلگەندە، ۋەزىيەت ئۆزگەرگەنلىكى ئۈچۈن قۇمۇلغا قاي-
تىپ كېتىدۇ. ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن
ئازات بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن يولۋاسنىڭ قارا نىيىتى
ئەمەلگە ئاشمايدۇ.

شىنجاڭ ئازات بولغاندىن كېيىن 1950 - يىلى 1 - ئايدا يۇقۇرى قوماندانلىقنىڭ بۇيرۇغى بويىچە 5 - كورپۇس (سابىق مىللى ئارمىيە) دىن بىر باتالىيون (يىڭ) ئەسكەرنى باشلاپ قومۇلغا باردۇق. بىزنىڭ باتالىيونىمىز خەلق ئازاتلىق ئارمىيىسى 6 - كورپۇسىنىڭ قومۇلدا تۇرۇشلۇق 16 - دىۋىزىيە داگۇيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە خىزمەت ئۆتىدى.

بىزنىڭ باتالىيونىمىز ئۈرۈمچىدىن قومۇلغا ئايروپىلان بىلەن باردى. بىز قومۇلغا يېتىپ بارغان چاغدا، يولۋاس قومۇلنىڭ ۋالىسى ئىكەن. ئۇ بىزنى ئايرودۇرومغا 16 - دىۋىزىيىنىڭ باشقا رەھبەرلىرى بىلەن بىللە چىقىپ كۈتۈۋالدى، باتالىيونىمىز قومۇل ۋالى مەھكىمىسىنىڭ ئالدىدىكى جۇڭشەنتاڭغا ئورۇنلاشتى.

بىز قومۇلغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن شۇ يەردىكى ئىنقىلاۋىي زىيالى ياشلار، مويسىپىتلەر قومۇلنىڭ جەمىيەت ئەھۋالىنى، بولۇپمۇ يولۋاسنىڭ تەرجىمە ھالى بىلەن ئۇنىڭ 1931 - يىلدىكى قومۇل دىخانلار قوزغىلىڭىدىن تارتىپ ئازاتلىققا قەدەر بولغان ئارىلىقتىكى ساختا قىياپىتىنى ۋە قىلغان - ئەتكەنلىرىنى تونۇشتۇردى.

بىز قومۇلغا يېتىپ بېرىپ بىر قانچە كۈندىن كېيىن يولۋاس بىز بىلەن كۆرۈشكەندە، ئۇنىڭ قىلغان بىرىنچى سۆزى: گومىنداڭ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلاپچىلىرى بىلەن تىنچلىق بىتىم تۈزگەن چاغدا، ئەخمەتجان ئەپەندى گېزىتتە «قومۇلنى كىم سورايدۇ؟» دېگەن ماقالە يېزىپ مېنى تەنقىت قىلدى. ئەخمەتجان ئەپەندى 1947 - يىلى ئىچكىرىگە ماڭغاندا، مەن ئۇنى قومۇل ئايرودورومدا كۈتۈۋېلىپ ياخشى مۇئامىلە قىلغان

ئىدىم، قانداقتۇ بىلمىدىم، كىشىلەر مېنى ئەخمەتجان ئەپەندىگە
يامانلاپ بەرگەن ئوخشايدۇ، قومۇلنى مەن سورايمەن دىگەن
گەپنىمۇ قىلمىغان ئىدىم، مەن ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلاۋىنى قول-
لاپ كەلگەن، دەپ يالغان ئېيتىپ قۇۋلۇق-شۇملۇق قىلماقچى
بولدى. مەن ئۇنىڭغا: «سىز بۇندىن كېيىن گۇڭچەنداڭ رەھبەر-
لىگىگە ئوبدان ئىتائەت قىلىپ، ياخشى ئىشلەپ خىزمەت
كۆرسىتىشىڭىز لازىم» دىسەم، ئۇ، «ۋاي شۇنداق قىلمامدىغان،
ئازاتلىق ئارمىيە قۇمۇلغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئۇلارنى
ياخشى كۈتۈپ ئورۇنلاشتۇردۇم، شىمالغا ۋە جەنۇبىي شىنجاڭغا
بارىدىغانلارنى يولغا سېلىش خىزمىتىنى كېچە-كۈندۈز دىگەن-
دەك ئىشلىدىم» دەپ ئۆزىنى ماختاپ كەتتى.

يولۋاسنىڭ تەرجىمەھالىنى باشقىلارنىڭ تونۇشتۇرۇشى
ئارقىلىق ئاز-تولا ئىگەللىگەن بولسامۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئۆز
ئاغزىدىن ئاڭلاشقا قىزىقاتتىم، بىز بىر كۈنى ئۇچراشقان چاغدا
ئۇ، ئۆزىچىلا قۇمۇل قوزغىلىڭىدىن سۆز ئېچىپ قالدى. سۆز
ئارىلىغىدا مەن ئۇنىڭ قايسى يۇرتلۇق ئىكەنلىگىنى سورىغى-
نىمدا ئۇ تۇرۇپ قېلىۋىراق «مېنى كىشىلەر نىمە دىسە دەۋە-
سۇن، مەن قەشقەر مارالۋېشىدىن، ئۇيغۇر» دەپ جاۋاپ بەردى.
مەن سىلە قۇمۇلغا قانداق كېلىپ قالغان دەپ سورىغاندا، ئۇ
جاۋاپ بېرىشنىڭ ئورنىغا سۆزنى باشقا تەرەپكە بۇراپ سوئا-
لىمغا جاۋاپ بېرىشتىن باش تارتتى.

يولۋاس ئازاتلىقنىڭ دەسلىۋىدە شىنجاڭغا كەلگەن خە-
لق ئازاتلىق ئارمىيىسى قۇمۇلدىن ئۆتكەن ۋاقىتلىرىدا ئۆزىنىڭ
رەزىل مەقسىدىنى يوشۇرۇپ، ساختا قىياپەتكە كىرىۋېلىپ، كۆ-
رۈنۈشتە ئازاتلىق ئارمىيىنى ئوزۇق-تۈلۈكلەر بىلەن تەمىنلەش

جەھەتلەردە بىر قەدەر ئاكتىپ ئىشلىگەن بولىدۇ. ئەمەلىيەتتە بولسا قۇراللىق توپىلاڭ كۆتۈرۈش ئۈچۈن يوشۇرۇن ھەركەت ئېلىپ بېرىپ، قۇمۇل، بارىكۆل، ئاراتۈرۈك ناھىيىلىرىنىڭ تاغلىرىدىكى ئۇيغۇر، قازاق دېخان، چارۋىچىلىرى ئىچىدە ئىغۋا تارقىتىپ، خەلقنى پارتىيىگە قارشى ئەكسىلئىنقىلاۋىي ھەركەت ئېلىپ بېرىشقا قۇترىتىدۇ. بەيتىك تاغلىرىدا قېچىپ يۈرگەن باندىت ئوسمان، جانىمقانلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، شۇنداقلا ئاراتۈرۈك ناھىيىسىنىڭ قورچاق ھاكىمى ئەبەيدۇللاغا توپىلاڭ كۆتۈرۈش توغرىسىدا پىلان كۆرسىتىپ تەييارلىق قىلدۇرىدۇ.

يولۋاس 1950 - يىلى 4 - ئاينىڭ 3 - كۈنى (جۈمە كۈنى) توغۇچىدىكى كارىزغا چىقىپ كىرىمەن دەپ يالغان ئېيتىپ، توغۇچىغا چىققاندىن كېيىن قۇمۇلدىن چۈشۈپ چىققان ئىككى كىچىك ماشىنىنى پاچاقلاپ تاشلاپ، خەلقنىڭ ئات - ئۇلاقلىرىنى بۇلاپ بالا - چاقىلىرى ۋە بىر قىسىم ئادەملىرى بىلەن بارىكۆل تاغلىرىغا قېچىپ چىقىۋالىدۇ.

يولۋاس تاققا قېچىپ چىققاندىن كېيىن، ئاراتۈرۈكتىكى گومىنداڭنىڭ قورچاق ئەكسىيەتچى شەنجاڭى ئەبەيدۇللا قاتارلىق باندىتلار بىلەن بىرلىشىپ، گومىنداڭنىڭ بايرىقىنى كۆتۈرۈپ خەلق ئازاتلىق ئارمىيىسىنىڭ بارىكۆلدىكى 46 - تۇەنىنىڭ ئاراتۈرۈك ناھىيىسىدىكى 2 - روتىسىغا (لىيەن) تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، ئالاقە تېلېفون سىملىرىنى ئۈزۈپ تاشلاپ بۇ لىيەننى قورشىۋالىدۇ. ناھىيىنىڭ ئىچىدىكى ۋە يېقىن ئەتراپىدىكى خەلقلەرنى مەجبۇرى تاققا ھەيدەپ چىقىپ كېتىدۇ. دۈشمەن مۇھاسىرىسى ئىچىدە 40 كۈن كۈرەش قىلغان بۇ قەيسەر لىيەن، دۈشمەننىڭ

بىر نەچچە قېتىملىق ھۇجۇمىغا قايتارما زەربە بېرىپ، ئۆز كۆچىنى چىقىمسىز ساقلاپ قالدۇ.

1950 ـ يىلى 5 ـ ئايلاردا خەلق ئازاتلىق ئارمىيىمىزنىڭ 46 ـ تۈەنى ۋە بىزنىڭ 3 ـ باتالىيونىمىز ئاراتۈرۈككە بېرىپ دۈشمەننىڭ مۇھاسىرىسىنى بۇزۇپ تاشلاپ، 2 ـ لىيەن ۋە تاققا مەجبۇرى قوغلاپ ئېلىپ چىقىپ كەتكەن خەلقلەرنى ئازات قىلىپ، ئاراتۈرۈك ناھىيىسىدىكى باندىتلارنى يوقىتىپ ناھىيىنىڭ ئامانلىغى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدۇ.

باندىت يولۋاسقا قارشى ئېلىپ بېرىلغان جەڭ بىر قانچە ئاي داۋام قىلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ بىر قىسىم ئادىمى تىرىك قولغا چۈشۈرۈلدى. شۇ قاتاردا ئۇنىڭ خەنزۇ ئايالىمۇ ئەسىرگە ئېلىندى، يەنە بىر قىسىم ئادىمى جەڭدە ئۆلۈپ كۆچى ئاجىزلاشقاندىن كېيىن، ئاخىرى ئۇ جېنىنى ئالدىغان پانا جاي تاپالماي قۇتۇبىدىكى گومىنداڭ قورچاق قوشۇنىدىن ئېچىپ چىققان بىر قىسىم قاچاقلار بىلەن ئۆزىنىڭ ئازغىنە ئادىمىنى باشلاپ ئوغلى (قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ قورچاق ھاكىمى) ياقۇپ بەگ بىلەن شىزاڭ ئارقىلىق چېگرىدىن قېچىپ چىقىپ كەتتى.

قۇمۇل دىخانلار قوزغۇلىڭى ۋە ماجۇڭيىڭ توغرىسىدا ئەسلىمىلىرىم

سوپاخۇن سۇۋۇروۋ

قۇمۇل ۋاڭى شامەخسۇت 1928 - يىلى ئۆلدى. ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرى ۋە ئوردا ئەمەلدارلىرى ھەم باشقا يۇقۇرى تەبىقىدىكى كىشىلەر شامەخسۇتنىڭ جىنازىسىنى ھەيۋەتلىك، داغدۇغىلىق ئۆزىتىشنى پىلانلىدى.

تاۋۇتنىڭ ئالدىدا: بوتىلاقلىرىدىن ئايرىپ، ئۈستىگە ئاق يۇپۇق يېپىلىپ زىلچە خۇرجۇن ئارتىلغان تۆت تۆگە؛ قۇلۇنلىرىدىن ئايرىپ ئۈستىگە ئاق يۇپۇق يېپىلغان، ئىگەر - يۈگەنلىرىگىچە ئاق ئورىغان تۆت ئات (بايتال)؛ ئوغلاقلىرىدىن ئايرىپ ئاق يۇپۇق يېپىلغان تۆت ئۆشكە؛ قوزىسىدىن ئايرىپ ئاق يۇپۇق يېپىلغان تۆت قوي قاتارلىق ھازىچى ھايۋانلارنى تىزىپ، ئۇلارنىڭ ھەر بىرسىنى ئاق كىيىم كەيگەن بىردىن ئادەم يېتەكلەپ ماڭغان ئىدى.

تۆگىلەرگە مىنىۋالغان ئاق كىيىملىك بەگلەر قۇمۇلنىڭ ئادىتى بويىچە 2 دىن يارماق (مىس پۇل) چىگىلگەن ئاق، قىزىل، كۆك، قارا تۆگۈنچەكلەرنى يول بويى چېچىپ ماڭدى، تۆگىلەرنىڭ بوزلاشلىرى، ئاتلارنىڭ كىشنەشلىرى، قوي - ئۆشكىلەرنىڭ مەرەشلىرى، ھازىچىلارنىڭ «ۋاي غوجام، ۋاي ئۇلۇغ

غوجام» دەپ يىغلىغان ئاۋازلىرىغا قوشۇلۇپ داغدۇغىلىق ماتەم زىلزىلىسى شەكىللىنەتتى. يولنىڭ ئىككى قاسنىقىدا تۇغ ـ ئەلەملىرىنى لەپىلدىتىپ تۇرغان ئەسكەرلار، تاۋۇت ئالدىغا كەلگەندە كاناي ـ دۇمباقلىرىنى چېلىپ ماتەم كۈيىنى ياڭرىتاتتى.

شۇ ئىشلار بولۇپ ئىككى ـ ئۈچ يىللار ئۆتكەندىن كېيىن 1931 ـ يىلى 2 ـ ئايلاردا قۇمۇل تاغلىرىدىكى دىخان ـ چارۋىچىلار خوجىنىياز ھاجى باشچىلىقىدا قوزغىلاڭ كۆتىرىپ چىقتى. بۇ قوزغىلاڭ بۈيۈك ئورمانغا تۇتاشقان ئوتتەك ناھايىتى چاپسانلا پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىنى قاپلىدى. مەن شۇ دەۋرلەردە 10 نەچچە ياشلىق بالا بولساممۇ، لېكىن بولۇپ ئۆتكەن ئىشلارنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرگەن بولغانلىقىم ئۈچۈن بۇ ھەقتە قىسقىچە ئەسلىمە يېزىپ كۆپچىلىك بىلەن ئورتاقلاشماقچىمەن. يېتەرسىز جايلىرىنى كۆپچىلىكنىڭ تولۇقلىشىغا ھاۋالە قىلىمەن.

1

1931 ـ يىلىنىڭ باشلىرىدا جىن شۇرېننىڭ تۇققىنى جاڭگوخۇا، ئاراتۇرۇك ناھىيىسىنىڭ شوپۇل دېگەن يېرىدىكى چازىغا باج ئەمەلدارى بولۇپ كېلىدۇ. بۇ جاي شىنجاڭ بىلەن تاشقى موڭغۇلىيە چېگرىسىدىكى چازا بولۇپ باج كىرىمى ناھايىتى جىق ئورۇن ئىدى. جاڭگوخۇا ئەمەلدار بولۇپ تۇرغان مەزگىللەردە بىر ئۇيغۇر قىزىنى ئالىمەن دەپ قىزنىڭ ئاتا ـ ئانىسىغا زورلۇق قىلىدۇ. ئەھۋال شۇ دەرىجىگە يەتكەندە خەلق تاقەت قىلىپ تۇرالمايدۇ.

شۇ كۈنلەردە ئابدۇنىياز مىراپ، سالىھ دورغا، خوجىنىياز هاجى قاتارلىق يۇرت كاتتىلىرى قوزغىلاڭ باشلىماقچى بولۇپ، 1931 - يىلى 2 - ئاينىڭ 18 - كۈنى مەسلىھەتلىشىپ جاڭگوخۇاغا قىزنى بەرمەكچى بولىدۇ ۋە توي مۇناسىۋىتى بىلەن قوزغىلاڭنى باشلاش توغرىسىدا بىر قارارغا كېلىدۇ. تويىنى 2 - ئاينىڭ 20 - كۈنى قىلماقچى بولىدۇ، توي ئاخشىمى جاڭگوخۇا خوشاللىقىدا ھېچنېمىدىن شەكلەنمەستىن 33 نەپەر قوراللىق ئەسكىرى بىلەن كېلىدۇ. ئۇنى كەچقۇرۇنلىقى قىز ھوجرىسىغا باشلايدۇ. قىز ھوجرىسىدا قىزچە كىيىندۇرۇپ ئالدىن ئورۇنلاشتۇرۇپ قويغان ئىمىن ئىسمىلىك يىگىت، جاڭ گوخۇا ھوجرىغا كىرىش بىلەنلا قۇچاغلاپ تۇتۇۋېلىپ جايلاپ تاشلايدۇ. بۇ چاغدا تاشقىرىدا تەييار تۇرغان يىگىتلەر جاڭ-گوخۇانىڭ 33 نەپەر قوراللىق ئەسكەرلىرىنى جايلاپ، ئۇلارنىڭ قوراللىرىنى تۈگەل تارتىۋالىدۇ ھەمدە قورغان ئەمەلدارى ئابدۇنىيازنىڭ ياردىمى ئارقىسىدا قورغاننى ساقلاۋاتقان 100 دىن ئارتۇق چېرىكنى يوقىتىپ ئۇلارنىڭمۇ قوراللىرىنى تارتىۋالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن سالىھ دورغا، ئابدۇنىياز مىراپ، باقىنىياز دورغا، خوجىنىياز ھاجى، قاسىم پالۋان، يەھيا ئىمام، ئىبراھىم قۇرماللار يېتەكچىلىكىدە قوزغىلاڭ باشلىنىدۇ.

بۇ ۋەقەنى ئاڭلىغان ئۈچ ناھىيىنىڭ دېخان - چارۋىچى-لىرى تەۋرەپ كەينى - كەينىدىن ئاۋاز قوشۇپ، جىن شۇرېن ھاكىمىيىتىگە قارشى كۆتىرىلدى، ئۇ چاغدا قۇمۇلنىڭ ھەربى سىجاڭى ليۇشىزىڭ ئىدى. ئۇ قوزغىلاڭچىلارنى باستۇرۇش ئۈچۈن يولۋاسنىڭ باشچىلىقىدا قوشۇن چىقاردى. بىراق بۇ ئەسكەر-

لەردىن جىنىنى ئېلىپ قېچىپ كېلەلىگەنلىرى ناھايىتى ئاز بولدى. مۇتلەق كۆپچىلىگى قوزغولاڭچىلار تەرىپىدىن يوقىتىلدى. قوزغولاڭچى دىخانلار بولسا ئۇلارنىڭ قۇراللىرى بىلەن ئۆزلىرىنى قۇراللاندۇردى. ئىنقىلاپچىلارنىڭ تۆۋەندىكى قوشاقلىرى مانا شۇ چەڭلەرنىڭ ئەمىلى ئەھۋالىنى كۆرسىتىپ بېرەلەيدۇ:

ساپلار ئارا چېرىك چىقتى،
ئەلىمىنى دىڭگايتىپ.
چەللەپ ئاتتۇق، دۇشمەن قاچتى،
موزىسىنى قىڭغايتىپ.

چىقىپ كەلگەن چېرىكلەر،
ئارىلاپ ئاتتى تاڭ ـ تاڭنى.
تاغچىلار يامان ئىكەن،
تارتىپ ئالدى جۇنچاڭنى①،

قوزغولاڭچىلارنى باستۇرۇشقا بىر قانچە قېتىم چىققان چېرىكلەرنىڭ قايتىپ كەلمەيۋاتقانلىغىنى كۆرگەن ليۇ شىزىڭ بىلەن يولۋاس پۈتى كۆيگەن توخۇدەك بولۇپ كېتىشتى. ئۇلار تاقىقا ئەسكەر چىقارسا زىيان تارتىدىغانلىغىنى بىلىپ، قۇمۇلنى مۇداپىئە قىلىشقا ئۆتتى.

بۇ چاغدا 12 تاغ دىخان ـ چارۋىچىلىرى قوزغىلىپ پىچاق، نەيزە، قارا مىلتىق، كالتەك، توخماق قاتارلىق نەرسىلەر بىلەن قۇراللىنىپ بولغان ئىدى. لېكىن ئۇلارنى بىرلەشتۈرىدىغان كىشى بولمىغاچقا ھەممىسى ئۆز ئالدىغا

① جۇنچاڭ ـ قۇرال ـ ياراق.

ھەرکەت قىلاتتى.
خوجىنىياز ھاجى ئۆتمۈشتە تۆمۈر خەلپىنىڭ قوزغۇلىڭىـ
غا قاتناشقانلىقى ئۈچۈن مەلۇم دەرىجىدە ئۇرۇش قىلىش تەجـ
رىبىسى بار ئىدى. شۇڭا ئۇ، جايلاردىكى قوزغۇلاڭچىلارنى
ھەممە بۇرۇن ۋاڭغا ئەسكەر بولغان پالۋانلارنى يىغىپ تەشـ
كىللىدى. بۇ ئەھۋالنى كۆرگەن ليۇشىزىڭ بىلەن يىڭجاڭ
(باتالىيون) جىڭ ئەن بىر يىڭ قۇراللىق ئەسكەرنى باشلاپ،
قوزغۇلاڭچىلارغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن كۇشۇتى داۋىنىغا يۈـ
رۈش قىلدى، كۇشۇتى داۋىنى 3 ناھىيىنىڭ يولىنى كونترول
قىلىدىغان ئىستراتېگىيىلىك ئەھمىيەتكە ئىگە جاي ئىدى.
خوجىنىياز ھاجى، سالىھ دورغىنىڭ بىر قىسىم ئاتلىق
ئادەملىرىنى كۇشۇتى جىلغىسىدا تۇرۇشقا بەلگىلەپ، ئۆزى بىر
قىسىم قوزغۇلاڭچىلارنى باشلاپ سالىھ دورغىغا ماسلىشىپ، ئالـ
دى ـ كەينىدىن ھۇجۇم قىلىش ئارقىلىق جىڭ ئەن باشچىلىقىـ
دىكى بىر يىڭ ئادەمنى تەلتۆكۈس يوقاتتى. بۇ جەڭ ھەققىدە
خەلق تەرىپىدىن مانا مۇنداق قوشاق توقۇلغان؛

خويما كاتتا جەڭ بولدى،
كۇشۇتى دېگەن جايدا.
جىڭ ئەن باشلىق چېرىكلەر،
تامام ئۆلدى شۇ جەڭدە.

چېرىك ئاتىدۇ ئوقنى،
قۇرۇق تاغنىڭ بېشىغا.
تاغچى پالۋان ئاتىدۇ،
چېرىكلەرنىڭ بېشىغا.

بۇ جەڭدىن كېيىن قوزغۇلاڭچىلار بىر تۇركۇم قۇرال-ياراق، ئوق-دورا ۋە ھەربى ئەسلىھەلەرنى غەنىمەت ئېلىپ تېخىمۇ كۈچەيدى. بۇ غەلىبىنى كۆرگەن دىخان-چارۋىچىلاردىن قوزغۇلاڭچىلارغا قوشۇلىدىغانلار كۆپىيىپ كەلكۈندەك ئېقىپ كېلىشكە باشلىدى. خوجىنىيار ھاجى ئۇلارنى تەشكىللەپ بىرلەشتۈردى. شۇنداق قىلىپ ئۇ قۇمۇل دىخانلار ئىنقىلاۋىنىڭ ئاتاغلىق رەھبىرى بولۇپ قالدى. تەشكىللەنگەن بۇ ئىنقىلاپچىلارنىڭ خوجىنىياز ھاجى باشچىلىغىدا ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرى ھەققىدە قۇمۇل خەلقى ئەينى ۋاقىتتا مۇنداق قوشاقلارنى توقىغان:

بۇ تاغلارنىڭ ئارقىسىدا،
پوتۇتى ① دېگەن تاغ بار.
دۈشمەن بىلەن جەڭ قىلىپ،
جۇنچاڭ ئالغان ئەرلەر بار.

ئاق بوز ئاتنى مىنگەندە،
ئاتا-ئانام بولۇر رازى.
ئۆلگەنلەر شېھىت كەتسە،
قالغانلار تامام غازى.

بۇ ئىنقىلاپ بىر يىلغا يېقىن داۋاملىشىپ كۈندىن-كۈنگە كېڭىيىپ قۇمۇلدىكى 12 تاغ 5 شەھەرنى (قۇمۇلدا سۇمقاغا، ئاستانا، تۇغۇچى، لاپچۇق، قارا دۆۋە قاتارلىقلار ئىسـ

① پوتۇتى - تەبىئى قورغانلىق خۇسۇسىيىتىگە ئىگە ئىستىراتېگىيىلىك جاي ئىدى.

نىيار ھاجى باشچىلىقىدا تاغدىن چۈشۈپ قۇمۇل شەھرىنى قور-
شاپ قاتتىق جەڭ قىلىۋاتاتتى. شىڭشىڭشانى ساقلاۋاتقان
چېرىكلەر قۇمۇل شەھرىگە قايتىپ، سوقۇشىۋاتقان چېرىكلەرگە
ياردەم قىلىش ئۈچۈن يولغا چىققان ئىدى. قوزغۇلاڭچىلار
قوشۇنىنىڭ يەنە بىر قىسمى بولسا، ئۇلارنى بۇلۇڭ توغراقنىڭ
(قۇمۇلنىڭ شەرق تەرىپىدە) قارمۇقچا دېگەن يېرىدە توساپ
قاتتىق ئېلىشىۋاتاتتى. مانا شۇ چاغدا ماجۇڭيىڭنىڭ
ئالدىن ئەۋەتكەن 200 ئاتلىق ئەسكىرى كەلدى. ئۇلار
ھاجىمنىڭ قوشۇنى بىلەن بىرلىشىپ، ئالدى بىلەن شىڭشىڭ-
شادىن كېلىۋاتقان چېرىكلەر بىلەن سوقۇشتى (بۇ سوقۇشتا
قۇمۇلنىڭ داڭلىق پالۋانى قاسىم مەرگەن ئۆلگەن ئىدى).
نەتىجىدە چېرىكلەر تار-مار قىلىندى. ئۇلارنىڭ ئاز بىر
قىسمى سېپىل ئىچىگە قېچىپ كىرىۋالدى.

ماجۇڭيىڭ بۇ قېتىم شىنجاڭغا چىققاندا
يۇرت چوڭلىرى ئالدىغا چىقىپ چاجاڭ قو-
رۇپ قارشى ئالدى (بۇ مېنىڭ دىنى مەكتەپتە ئوقۇۋات-
قان چاغلىرىم بولۇپ، ئاخۇنۇمنىڭ ئېتىنى يېتىلەپ بارغان
ئىدىم). ماجۇڭيىڭ (گاسىلىڭ) ياش بالا ئىدى. ئۇ يۇرت
مۆتىۋەرلىرىنىڭ ھەممىسى بىلەن كۆرۈشتى. يۇرت چوڭلىرى
ئېلىپ بارغان سوغا-سالاملىرىنى ئۇنىڭ ئالدىغا قويدى. ما-
جۇڭيىڭنىڭ يېنىدىكى چوڭ ياشلىق بىر كىشى ئۇنىڭغا ۋاكا-
لىتەن دۇئا قىلىپ ئالدى.

ماجۇڭيىڭنىڭ ئەسكەرلىرى ئىسمايىل باي (ئىسمايىل
داتۇ) نىڭ جاڭزىسىغا چۈشتى، چۈشۈش بىلەن تەڭلا بىر
تەرەپتىن ھويلا، باغ، خامانلارنىڭ ۋە ئەتراپتىكى مەھەللى-
لەرنىڭ تاملىرىنى مىلتىق ئېتىش ئۈچۈن تىشىپ مۇداپىئەگە

تەييارلاندى. يەنە بىر تەرەپتىن لوپچىڭ (كونىشەھەر)، شىنچىڭ (يېڭىشەھەر) لەرنى قاتتىق مۇھاسىرىگە ئالدى. بۇ ئىككى شەھەر ئەتراپىدا ئاساسەن خەنزۇلار ئولتۇراقلاشقان جايلار ئىدى. قۇمۇلدىكى جىن شۇرېن قوشۇنلىرى ۋە ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى مانا مۇشۇ ئىككى شەھەردىكى قورغان ئىچىگە قامىلىپ قالدى. بۇ قورغانلار بىلەن ئىسمايىل باينىڭ جاڭزىسىنىڭ ئارىلىغى 10 ـ 15 كىلومېتىر كېلەتتى. ما جۇڭيىڭ ئەسكەرلىرى بۇ شەھەرلەرنىڭ سېپىلىغا چىقىشقا بىر قانچە قېتىم ھەركەت قىلغان بولسىمۇ ئۇتۇق بەرمىدى. ئۇلار پىلانىنى ئۆزگەرتىپ كىچىكرەك قورغان شىنچىڭنى ئالماقچى بولدى. شىنچىڭ ئىستىراتېگىيە جەھەتتىن مۇھىم جاي بولۇپ، بۇ يەر ئىشغال قىلىنسا باشقا جايلارنى ئېلىش ئوڭايغا چۈشەتتى. شۇڭا ما جۇڭيىڭ ئەسكەرلىرى بۇ سېپىلغا شىددەتلىك ھۇجۇم قىلدى. بىر ھەپتە داۋام قىلغان ئۇرۇشتا 40 ـ 50 دەك ئەسكەر ئۆلدى.

شەھەر سېپىلىنىڭ شەرقىي شىمال ۋە شىمال تەرىپىنى ما جۇڭيىڭ ئەسكەرلىرى، غەربىي جەنۇپ ۋە جەنۇپ تەرىپىنى خوجىنىياز ھاجىنىڭ قوشۇنلىرى قورشىغان ئىدى. خوجىنىياز ھاجىنىڭ قوماندانلىق ئىشتاۋى قۇمۇل ۋاڭىنىڭ قەۋرىستانلىقى ئالتۇنلۇققا جايلاشقان ئىدى.

دېمەك، شىنچىڭ ۋە لوپچىڭ پۈتۈنلەي مۇھاسىرىگە ئېلىنغان ئىدى (بىز دىنىي مەكتەپ ۋە مەدرىسە ئوقۇغۇچىلىرى جامائەتتىن يىغىلغان ئاش ـ تاماقلارنى ئاخۇنۇملارنىڭ يېتەكچىلىكىدە قوزغولاڭچىلارغا يەتكۈزۈپ بېرەتتۇق).

بۇ ئىككى شەھەرنى ئالالمىغانلىقتىن ما جۇڭيىڭ ئۇ-

رۇش تاكتىكىسىنى ئۆزگەرتىپ بىر قىسىم ئەسكەرلىرىنى بارىكۆلگە ئەۋەتتى. قۇمۇلنىڭ مۇھاسىرىدە ئىكەنلىكىنى ئاڭلاپ قورقۇپ كەتكەن بارىكۆل گارنىزونىنىڭ باشلىقى خې تۇەنجاڭ (خې جىنچۈەن) سوقۇشمايلا تەسلىم بولدى. ماجۇڭيىڭنىڭ ئەسكەرلىرى ئۇلارنى قورالسىزلاندۇرۇپ قۇمۇلغا ئېلىپ كەلدى. قۇمۇلنىڭ ئەلىماخۇنۇم باشلىق پۈتۈن ئاخۇن ۋە موللىلار بارىكۆلدىن غەلىبە بىلەن قايتقان ماجۇڭيىڭ قوشۇنىنى شەھەر سېپىلىنىڭ تېشىغا چىقىپ قارشى ئالدى (شەھەر دەرۋازىلىرى تاقاق ئىدى).

بۇ ئەھۋالنى ئاڭلىغان جىن شۇرېن، لۇيىجاڭ دۇجىڭگو باشچىلىقىدا بىر لۇي (بىرىگادا) ئەسكەرنى قۇمۇل قوزغىلاڭچىلىرىنى باستۇرۇشقا ئەۋەتتى. ئۇلار قۇمۇل، ئۈرۈمچى يولىدىكى چوڭ ئۆتەڭلەرنىڭ بىرى بولغان لاۋدۇڭغا يېتىپ كەلگەندە خوجىنىياز ھاجىم، شەھەرنى مۇھاسىرىگە ئېلىپ تۇرۇۋاتقان ماجۇڭيىڭنىڭ قوشۇنلىرى ۋە ئۆزىگە قاراشلىق قىسىملاردىن مەلۇم ئادەم ئاجرىتىپ ئېلىپ لاۋدۇڭغا قاراپ يولغا چىقتى ۋە لاۋدۇڭ، چىگىلوچەن ① دېگەن جايلاردا دۇلۇيجاڭ قوشۇنلىرىغا تۇيۇقسىز زەربە بېرىپ، ئۇنىڭ قوشۇنلىرىنى تار-مار قىلىپ نۇرغۇن قورال-ياراق، ئوق-دورا، ھەربىي چادىر، يېمەك-ئىچمەك قاتارلىق نەرسىلەرنى غەنىمەت ئالدى.

خەلق ئەينى ۋاقىتتا بۇ ئۇرۇش توغرىسىدا مۇنداق قوشاقلارنى توقىدى:

---

① چىگىلوچەن — ئۈرۈمچى-قۇمۇل ئارىلىقىدىكى ئۆتەڭلەرنىڭ ئىسمى.

لاۋدۇڭدىكى سوقۇشتا،
يېيۇەنچەنگە ئات سالدۇق.
دۇلۇيجاڭنىڭ چېرىگىنى،
چىڭگىلوچەندە قاق سالدۇق.

خوجىنىياز ھاجى باش بولۇپ
يىزنى جەڭگە باشلىدى.
دۇلۇيجاڭنىڭ چېرىگى،
قۇراللىرىنى تاشلىدى.

خوجىنىياز ھاجى ئازراق ئەسكىرىنى لاۋدۇڭدا قالدۇرۇپ قالغان قوشۇننى باشلاپ، ماجۇڭيىڭنىڭ قوشۇنى بىلەن بىرلىكتە قۇمۇلغا قايتىپ كەلدى. بۇ غەلىبىنى كۆرگەن قۇمۇل خەلقىنىڭ سوقۇشقا بولغان ئىشەنچىسى تېخىمۇ ئاشتى.

قۇمۇلنىڭ قاتتىق مۇھاسىرىدە قالغانلىقى ۋە دۇلۇيجاڭ قوشۇنىنىڭ مەغلۇپ بولغانلىقىدىن خەۋەر تاپقان جىن شۇرېن ۋە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت شېڭ زىخۇي (شېڭ شىسەي) نىڭ قوماندانلىقىدا بىر لۈي ئاتلىق (موڭغۇل، شىۋە، روس) ئەسكەرلىرىنى قۇمۇلغا ئەۋەتتى. ئۇلار لاۋدۇڭغا يېتىپ كەلگەندە، خوجىنىياز ھاجى ۋە ماجۇڭيىڭ قوشۇنى يەنە لاۋدۇڭغا بېرىپ ئۇلار بىلەن قاتتىق ئېلىشتى. شېڭ شىسەي ئۇرۇش تاكتىكىسىنى دەرھال ئۆزگەرتىپ ئاساسى كۈچنى ئىككى يان تەرەپكە توپلاپ قورشاپ يوقاتماقچى بولدى. بۇ ئۇرۇشتا بىرىنچى سەپتە خوجىنىياز ھاجىنىڭ قوشۇنى، ئىككىنچى سەپتە ماجۇڭيىڭنىڭ قوشۇنى تۇردى. مانا شۇ تەرىقىدە 3 كۈن قاتتىق ئۇ-

رۇشقاندىن كېيىن ماجۇڭيىڭ شىڭ شىسەي قوشۇنىغا تەڭ
كېلىشكە كۆزى يەتمەي جەڭ مەيدانىنى تاشلاپ قومۇلغا، ئان-
دىن قومۇلدىكى ئەسكەرلىرىنى تاشلاپ گەنسۇنىڭ خېشى كارى-
دورىغا كەتتى. يولۋاس ماجۇڭيىڭنىڭ كەينىدە قالغان بىر
قىسىم ئەسكەرلىرىنى ئۆزىگە قارىتىۋالدى. خوجىنىياز ھاجىنىڭ
قوشۇنلىرىمۇ ئامالسىزلىقتىن ھاجىنىڭ يۇرتى تاراتى دېگەن
تاققا چېكىندى (مەن ھاجىلارنىڭ تۆگە ترانسپورت قوشۇنى-
دا ئىشلەيتتىم، مەنمۇ بۇ چاغدا قوشۇندىن ئايرىلىپ
قومۇلغا كەتتىم).
ماجۇڭيىڭنىڭ قىسىملىرى گەنسۇغا چېكىنىدىغان چاغدا
قومۇل خەلقىنىڭ ئات-ئۇلاق، مال-مۈلۈكلىرىنى بۇلاپ-تالى-
دى، قارشىلىق قىلغانلارنى ئۆز جايىدىلا ئاتتى-چاپتى. ئۇنىڭ
ئۈستىگە شىڭ زىخۇي (شىڭ شىسەي) نىڭ چوڭ قوشۇنى باس-
تۇرۇپ قومۇلغا كېلىۋالدى. بۇ ئەھۋالنى كۆرگەن قومۇل خەل-
قى قورقۇپ يىغا-زارە قىلىشىپ، ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان
يىغىپ توپلىغان مال-مۈلۈكلىرىنى، ئۆي-ئىمارەت، باغ-ۋا-
رانلىرىنى تاشلاپ ئۇرۇق-تۇققانلىرىدىن ئايرىلىپ، سەرسان-
سەرگەردان بولۇپ تاققا قاراپ قاچتى. ئاتا-
ئانا ۋە بالا-چاقىلار سەرسان بولۇپ نەچچە
كۈنلەرگىچە بىر-بىرلىرى بىلەن تېپىشالمىدى. قومۇل دېھقان-
لىرىمۇ تاققا قېچىپ چىقىشقا مەجبۇر بولدى. ئۇلار ماجۇڭيىڭ-
نىڭ دەستىدىن يەر تېرىي دېسە ئۇلاق-قارىسى يوق، ھەتتا
يەيدىغانغا ئاشلىقىمۇ يوق ھالەتتە قېلىپ، بىر-ئىككى يىلغى-
چىلىك ئەسلىگە كېلەلمىدى. قان-قېنىغا باندىتلىق سىڭىپ
كەتكەن ماجۇڭيىڭ ھەتتا ئۇلارنىڭ يوتقان-كۆرپىلىرىنىمۇ

بولاپ كەتكەن ئىدى، قۇمۇل خەلقىغە ياردەم قىلىش نىقاۋى بىلەن چىققان ماجۇڭيىڭ خەلقنى ئەنە شۇنداق ئاچ ـ يالىڭاچ قىلىۋېتىپ كەتتى. ماجۇڭيىڭ قۇمۇلغا دەسلەپ چىققاندا خەلق ئۇنى شۇنچە خوشاللىق بىلەن قارشى ئالغان بولسا، قۇمۇلدىن قايتقاندا قاغاش ـ تىللاش بىلەن ئۇزاتتى.

مانا بۇ ماجۇڭيىڭنىڭ 1931 ـ يىلى كۈزدە شىنجاڭدا قىلغان باندىتلىق ھەركىتىنىڭ دەسلەپكى قەدىمى.

3

ماجۇڭيىڭ گەنسۇغا قېچىپ، خوجىنىياز ھاجىلار تاقتا چېكىنگەندىن كېيىن، شېڭ شىسەي قوشۇننى باشلاپ قۇمۇلغا باستۇرۇپ كىرىپ 230 يىلدىن ئارتۇق ھۆكۈمرانلىق قىلغان قۇمۇل ۋاڭ شامەخسۇت ئوردىسىنىڭ پۈتۈن مال ـ مۈلكىنى بۇلاپ ـ تالاپ ئاندىن ئوردىغا ئوت قويۇۋەتتى. بىر قانچە 10 مېتىر ئېگىزلىكتىكى چىرايلىق، ھەشەمەتلىك ئوردىدىن بىر ئايغىچە يالقۇن، ئىس ـ تۈتەك كۆتىرىلىپ تۇردى. بىز تاغدا تۇرۇپ كېچىسى يالقۇنجىغان ئوتنى، كۈندۈزى ئىس ـ تۈتەكنى كۆرۈپ تۇردۇق. ھىلىگەر شېڭ شىسەي شەھەردە ئاھالىنىڭ يوقلىغىنى كۆرۈپ شەھەر خەلقىغە قارىتىپ، بىگۇنا خەلققە چېقىلمايدىغانلىغىنى، قۇرال ـ ياراقنى تاپشۇرسا بۇرۇنقى ئىشلىرىنى سۈرۈشتە قىلمايدىغانلىغى ھەققىدە مۇراجىئەت چىقاردى. بۇ مۇراجىئەتنامە بويىچە تاقتا قېچىپ كەتكەن خەلق ۋە دېخانلار ئۆز يۇرتلىرىغا قايتىپ كېلىشكە باشلىدى. شېڭ شىسەي تاراتىغا (تاقتا) ماشىنا چىقىرىپ، خوجىنىياز ھاجىنى قۇمۇلغا تەنپەنگە كېلىشكە تەكلىپ قىلدى.

هاجىم ھېچقانداق قۇرال ئالماي تەنپەن قىلىش ئۈچۈن قۇمۇلغا (شېڭ شىسەيىنىڭ نەچچە مىڭ قۇراللىق ئەسكىرىنىڭ ئارىسىغا) باردى. شېڭ شىسەي بىلەن 4 كېچە - كۈندۈز تەنپەن قىلىپ، ئۇنىڭ تاغچىلارنى قۇراللىسىزلاندۇرۇش توغرىسىدىكى تەلىۋىنى رەت قىلدى. لېكىن مۇشۇ تۇپەيلىدىن خوجىنىياز هاجىم شېڭ شىسەيىنىڭ قولىدىن تىرىك قۇتۇلۇپ كېتەلمەسلىككە كۆزى يېتىپ تاكتىكىسىنى ئۆزگەرتىشكە مەجبۇر بولدى ۋە شېڭ شىسەيگە «مېنى دەرھال قويۇۋەت، ئۇنداق قىلمىساڭ تاغچىلاردىن بىر تال ئوقمۇ ئالالمايسەن» دېگەن شەرتنى قويۇپ، كۆرۈنۈشتە تاغچىلارنى قۇراللىسىزلاندۇرۇش ئۈچۈن تاققا ئەسكەر باشلاپ چىقىش توغرىسىدىكى تەلەپنى قوبۇل قىلغان بولدى. شېڭ شىسەيىنىڭ مەقسىدى، مۇشۇ تەدبىر ئارقىلىق خوجىنىياز هاجى ۋە ئۇنىڭ قوشۇنلىرىنى يوقاتماقچى بولغانلىقى ئۈچۈن، خوجىنىياز هاجىنىڭ بۇنداق قىلتىقىغا چۈشۈپ قالغانلىقىنى ھېس قىلمىغان ئىدى. ئۆزىگە ئىشەنگەن خوجىنىياز هاجىم كېلىشىم بويىچە شېڭ شىسەيىنىڭ بىر تۈمەن ئاتلىق ئەسكىرىنى كۆشۈتى داۋىنىغا قاراپ باشلاپ ماڭدى. داۋان ئېغىزىغا يېقىن قۇرلۇق دېگەن يېزىغا كەلگەندە كېچىسى پەيتىنى تېپىپ قۇراللىق قوشۇن ئارىسىدىن قېچىپ چىقىپ كەتتى. هاجىمنىڭ كېلىشىنى تۆت كۆز بىلەن كۈتۈپ تۇرغان قوزغۇلاڭچىلار خۇشاللىقتا چۆمدى. يول باشلىغۇچىدىن ئايرىلىپ قالغان شېڭ شىسەيىنىڭ قوشۇنى كۆشۈتى قۇرلۇق تاغ ئېغىزىدا راسا ئەدىۋىنى يەپ، نۇرغۇن ئادەم ۋە قۇراللىرىدىن ئايرىلىپ قۇمۇلغا قېچىپ كەلدى.

شېڭ شىسەي قۇمۇلدىكى بارلىق قوشۇنلىرىنى ھەركەتلەن-

دۇرۇپ قورغۇلاڭچىلارنى باستۇرۇش ئۈچۈن تاراتمىغا ئىككىنچى قېتىم يۈرۈش قىلدى. ئۇ ھەربى تاكتىكىغا ئۇستا بولغان بىلەن خوجىنىياز ھاجىنىڭ قوشۇنى تاغ ئۇرۇشىغا ماھىر ئىدى. شۇڭا بىر قانچە كۈنلۈك سوقۇشتا شېڭ شىسەي ھېچقانداق نەتىجىگە ئىگە بولالماي ئەكسىچە بىر قانچە يۈز ئەسكىرى ۋە قۇرال ـ ياراقلىرىدىن ئايرىلىپ، قۇمۇلغا قايتىپ كەلدى. شۇ يىلى كۈزدە ھاجىملارنىڭ قوشۇنى تاشقى موڭغۇلىيە چېگرىسىغا بېرىپ ئورۇنلاشتى. دەسلەپتە تاشقى موڭغۇلىيە (چېگرا) دىن چارۋا مال ۋە يېمەكلىكلەر ئالدى. كېيىنچە تاشقى موڭغۇلىيە ھۆكۈمىتى خوجىنىياز ھاجىملارنىڭ ئىنقىلاۋىي ھەركىتىنى قول-لاش يۈزىسىدىن ئۇلار بىلەن تەنپەن قىلىشقا 2 نەپەر موڭغۇل، بىر نەپەر قازاق ۋەكىل ئەۋەتتى (قازاق ۋەكىلىنىڭ ئىسمى ئاباي دىگەن كىشى بولۇپ، ئۇ خوجىنىياز ھاجىملار بىلەن 1935 ـ يىلغىچە بىللە بولدى). شۇنىڭ بىلەن ئىككى ئوتتۇر-دا تەدرىجى ھالدا نورمال بېرىش ـ كېلىش ئورنىتىلدى. خوجى-نىياز ھاجىنىڭ ۋەكىللىرى ئوسمانباي، ئىسمايىل ھاجى، سالىھ دورغا، ئوسمانشا، يولۋاس، سەمەت ئاخۇن قاتارلىق كىشىلەر تاشقى موڭغۇل چېگرا چازىسىغا بېرىپ 1 ـ قېتىم 70 دانە مىلتىق، 20 ساندۇق ئوق، 500 كىشىلىك پاختىلىق كىيىم، 600 پار چىگرىن ئۆتۈك، مىڭ دانە يامغۇرلۇق چاپان، 500 تاختا جۇۋا قاتارلىق قۇرال ـ ياراق ۋە كىيىم ـ كېچەك ئېلىپ كەلدى. ئاندىن باشقا، تاشقى موڭغۇل ھۆكۈمىتى خوجىنىياز ھاجىنىڭ قوشۇنىدىكى ياشلاردىن 30 ـ 40 چە كىشىنى تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ ھەربى شوپۇرلۇق ۋە باشقا تېخنىكوملىرىدا ئوقۇتۇپ تەربىيىلەپ بەردى (مىللى ئارمىيىدە ماشىنا ھەي-دەيدىغان تالىپ ھاجى، قاتناش نازارەت تەۋەسىدىكى سەمەت

ئەندى.
ذۇنلار مانا شۇ چاغدا شوپۇرلىقنى ئۆگىنىپ كەلگەن ئىدى.
مۇل ئاستانىلىق ھۇشۇر ئاخۇن دىگەن كىشى ھەربى كۇرس-
، پۇتتۇرۇپ كېلىپ دەسلەپتە خوجىنىياز ھاجىنىڭ قوشۇنىدا،
يىنچە مامۇت سىجاڭنىڭ قوشۇنىدا خىزمەت قىلىدى. كېيىن
بىڭ شىسەينىڭ تۈرمىسىدا ئۆلدى). شۇنداق قىلىپ خوجىنىياز
اجىلار تاشقى موڭغۇلىيىدىن كۆپ ياردەملەرگە ئىگە بولۇپ،
وشۇنىنى كۇچەيتتى. تاشقى موڭغۇلىيە چېگرىسىدا تۇرۇۋاتقان
وزغۇلاڭچىلار ئۆزلىرىنىڭ بۇ چاغدىكى ھاياتى ھەققىدە مانا
ۇنداق قوشاقلارنى توقىغان ئىدى:

مىنگاڭغا① قاراپ ماڭدۇق،
قىيىن - قىستاڭ سايلار سايان.
تاقۇقا ماڭسا تاغچىلار،
خوتۇن، بالىلار قاراپ قالغان.

ئالتاي ياتتۇق مىنگاڭدا،
سوكسوك بىلەن ئوت قالاپ.
كۆزنىڭ گۆھىرى ئاقتى،
قۇمۇل يولىغا قاراپ.

بىزلەر ئۆلۈپ كەتسەكمۇ،
ئەل يۇرتلار ئامان بولسۇن.
بىزنى دىگەن يارانلار،
ئۆلمەستىن تىرىك قالسۇن.

---

① مىنگاڭ — شىنجاڭ بىلەن تاشقى موڭغۇل چېگرىسىدىكى جاي ئىسمى.

1932 ـ يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا خوجىنىياز ھاجى قوشۇنـ
نى موڭغۇل چېگرىسىدىن قايتۇرۇپ تاراتىغا ئېلىپ كەلدى.
ىمىڭ بىر پەي ئەسكەرنى باشلاپ خوجىنىياز ھاجىنىڭ
ىگە كىرمەي تۇرپان، پىچان تەرەپلەرگە كەتكەن ئىدى.
بۇ ئەھۋالنى كۆرگەن شېڭ شىسەي ئالدىراپ ـ تىنەپ
ۇنىنى ئېلىپ قۇمۇلدىن ئۇرۇمچىگە تۇرپان ئارقىلىق قايتتى.
ئىككىنچى قېتىم تاشقى موڭغۇلىيە چېگرىسىدىن 100 تال
ىق ئوقى، 2 توننا قوغۇشۇن قاتارلىق نەرسىلەر كەلتۈرۈلدى.
لارنىڭ بىر قىسمىنى ئاچكۆز يولۋاس ئۆزى ئېلىۋېلىپ،
انلىرىنى خوجىنىياز ھاجىغا يەتكۈزۈپ بېرىدۇ. بۇ ئىشنى
جىم بىلىپ قېلىپ تاشقى موڭغۇل چېگرىسىدىن كەلگەن
ۋاسنى قوتازلىقتا① سولاپ قويىدۇ، يولۋاسنىڭ قامىلىپ
انلىغىنى ئاڭلىغان ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى نىيازبەك بىر قانـ
ئەسكەر بىلەن كېلىپ يولۋاسنى ساقلاۋاتقان كىشىلەرنى
ىتۇرۇۋېتىپ ئاتىسىنى ئېلىپ قېچىپ كېتىدۇ، ئۇلار شۇ قېچىشـ
دەسلەپ باغداشقا بېرىپ، كېيىن ئۆزىنىڭ كارىزى مالەن
ڭزىغا قايتىپ كېتىدۇ.

4

1933 ـ يىلىنىڭ باشلىرىدا ماجۇڭيىڭ 2 ـ قېتىم قۇمۇلـ
چىقتى. ئۇ، بۇ قېتىم ئىنىسى ماجۇڭجيې (ئېرسىلىڭ) بىلەن
رلىكتە ئەسكەر باشلاپ چىققان ئىدى. ئۇلار يولۋاسنىڭ مالەن
ڭىزىدا ئىكەنلىكىنى بىلىپ، خۇددى غالىجىر ئىت تاپنى
رگەندەك خوش بولۇپ، شۇ جايغا ئورۇنلاشتى. ماجۇڭيىڭ

① قوتازلىق ـ جاي ئىسمى.

يولۋاسقا بىر قانچە ئون يامبۇ، 200 تاختا قارا چاي، 30 تۇياق تۆگە ھەم بىر مۇنچە قۇرال - ياراق ھەربىي ئەسلىھەلەرنى بەردى. 30 نەپەر ئوپىتسېرنى ئاجرىتىپ يولۋاسنىڭ قوشۇنىنى كۈچەيتىشكە ياردەم بەردى. بۇ نەرسىلەرنى كۆرگەن يولۋاس خوشال بولۇپ، نىمە دىسە ماقۇل دەيدىغان بولدى. ماجۇڭيىڭ دەسلەپ ئۇنى ئۆزىگە ھەربىي مەسلىھەتچى (سەنمۇ) قىلىپ ئەسكەر توپلاشقا قۇتراتتى. ما جۇڭيىڭنىڭ مەقسىدى: يولۋاسنى كۈچەيتىش ئارقىلىق خوجىنىياز ھاجىنى يوقىتىپ، شىنجاڭنى قولغا كىرگۈزۈش ئىدى. شۇڭا ئۇلار سوۋېت ھۆكۈمىتىلا ئارىلاشمىسا ياكى ئەسكەر كىرگۈزمىسە، شىنجاڭنى ئالىمىز دەپ مەسلىھەتلەشتى. ئەنە شۇ چاغدا يولۋاسنى 1-مۇئاۋىن قۇماندان قىلىش، كېيىنچە خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئورنىغا دەسسىتىش پىلانلاندى. ئىككى يۈزلىمە ئاچكۆز يولۋاس بۇنىڭ بەدىلىگە پۈتۈن قۇمۇل خەلقىنى ماجۇڭيىڭغا ئىككى قوللاپ تۇتۇپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن ماجۇڭيىڭ قۇمۇل خەلقىنى خالىغانچە ئاياق - ئاستى قىلىپ باندىتلىق بىلەن كەڭ شۇغۇللاندى. يولۋاسمۇ ھەربىي قوشۇنىنى كۈچەيتتى ۋە زورايتتى (ما جۇڭيىڭ بىلەن يولۋاس ئوتتۇرىسىدا بولغان مەسلىھەتلەردە ۋە ئۇلارنىڭ پىلان يېزىش ئىشلىرىغا قاتناشقان، يولۋاسنىڭ يېنىدا ئۇزۇن يىللار مەمۇرى مەسلىھەتچى بولۇپ تۇرغان ھۇشۇر قۇربان دىگەن كىشىدىن ئاڭلىغان ئىدىم. بۇ كىشى مەن بىلەن بىر نەۋرە بولۇپ مەدىنىيەت ئىنقىلاۋىدا ئۆلۈپ كەتتى).

1933-يىلى ئەتىياز ئايلىرىدا تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ باش قۇماندانى مەخسۇت مۇھىتىنىڭ تەكلىۋىگە بىنائەن خوجىنىياز ھاجى ئۆز قوشۇنلىرىنى باشلاپ تۇرپانغا كېلىدۇ. بۇلار لۈكچۈندە تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرى بىلەن بىرلىشىپ،

ىيىنكى ھەركەت پىلانىنى تۈزەۋاتقاندا جىن شۈرىنىڭ پىچاندا
رۇۋاتقان ئاق ئورۇس ئەسكەرلىرى لۈكچۈنگە ھۇجۇم قىلىدۇ.
قىتىمقى ئۇرۇش ناھايىتى قاتتىق بولىدۇ. مۇشۇ ئۇرۇشتا
رپانلىق ھەمدۇللا ئاخۇنۇم ۋە مەخسۇت مۇھىتىلار قۇربان بولىدۇ.
بۇ چاغدا ئىلگىرى قارا شەھەر تەرەپكە كەتكەن مەھمۇت،
ۇھىمى ئۆز قوشۇنلىرىنى باشلاپ كېلىپ خوجىنىياز ھاجى
ىلەن بىرلىشىدۇ. بۇلار بىرلىكتە كېيىنكى ئۇرۇش پىلانى تۈزۈپ
ۆكيار تاغلىرى ئارقىلىق مورى - گۇچۇڭ تەرەپكە قاراپ ماڭىدۇ.

5

بۇ ۋاقىتتا ماجۇڭيىڭ ۋە ئۇنىڭ ئىنىسى ماجۇڭجيې ئۆز
وشۇنىنىڭ بىرقىسمى بىلەن يولۋاسنىڭ بىر قىسىم ئادەملىرىـ
ى قۇمۇلدا قالدۇرۇپ، قالغان قىسىملىرىنى باشلاپ 1933 -
ىلى 5 - ئايلاردا يەتتى قۇدۇق ۋە داشتۇ ئارقىلىق مورى،
ۇچۇڭغا قاراپ يۈرۈش قىلىدۇ. بۇ چاغدا يولۋاسنى
ىڭغاك سىلىك قىلىپ بەلگىلەيدۇ. ماجۇڭيىڭ
ۇچۇڭ ئەتراپىدا خوجىنىياز ھاجى، مەخمۇت سىجاڭـ
ار بىلەن بىرلىشىپ گۇچۇڭ، جىمسارغا ھۇجۇم قىلىش پىلانى
ۈزۈپ، پىلان بويىچە ماجۇڭيىڭ ئەسكەرلىرى گۇچۇڭغا، خوجىـ
ىياز ھاجىنىڭ ئەسكەرلىرى جىمسارغا تەڭ ھۇجۇم قىلىدۇ.
گۇچۇڭغا قىلىنغان ھۇجۇمدا ماجۇڭيىڭنىڭ ئىنىسى ماجۇڭجيې
سىپىلغا پىچاق سانچىپ چىقىۋاتقاندا ئوق تېگىپ ئۆلىدۇ.
ماجۇڭجيې شۇ چاغدا 21 ياش ئىدى.
ماجۇڭيىڭ گۇچۇڭنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن گۇچۇڭ
شەھرىدە چوڭ - كىچىك، ئەر - ئايال دېمەي ئۇچ كېچە - كۈنـ

دۈز قىرغىن قىلىندۇ. بۇ ئارقىلىق ئىنىسى ماجۇڭيىڭنىڭ ئىنتىقامىنى ئالغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىندۇ.

خوجىنىياز ھاجىنىڭ قوشۇنلىرى جىمسارغا ھۇجۇم قىلغان ئىدى. جىمساردا تۇرۇشلۇق جىن شۇرېننىڭ بىر تۈەن (پولك) ئەسكەرلىرى تەسلىم بولماقچى بولۇپ بىر كۆڭۈلۈك مۆھلەت سورايدۇ. بۇ خىل ئىشلاردا تەجرىبىسىز بولغان خوجىنىياز ھاجى ماقۇل كۆرۈپ مۇھاسىرىنى بوشۇتۇپ سېپىلدىن ئارقىغا چېكىنىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا ماجۇڭيىڭ بىر كېچىدە گۇچۇڭدىن ئەسكەر ئەۋەتىپ، تەسلىم بولغان چېرىكلەرنىڭ قۇرال ـ ياراقلىرىنى يىغىپ ئېلىپ كېتىدۇ. بۇ چاغدا خوجىنىياز ھاجى ماجۇڭيىڭغا سۇلايمان قورمال قاتارلىق كىشىلەرنى ئەۋەتىپ: «سىلەر گۇچۇڭدا نۇرغۇن قۇرال ـ ياراققا ئىگە بولدۇڭلار، بىز جىمساردىكى ئازراق قۇرالغا ئىگە بولساق نىمە بولىدۇ؟!» دەپ نارازىلىق بىلدۈرىدۇ. ئەمما ماجۇڭيىڭ پىسەن قىلمايدۇ. (شۇندىن كېيىنكى ئۇرۇش ئەھۋاللىرى توغرىسىدا زىمىچۇەنزىدىكى ئۇرۇشنىڭ تەپسىلاتىنى ۋە ماجۇڭيىڭ قىسىملىرىنىڭ جۇدۇنگە ئۇچراپ سوغۇقتا توڭلاپ قىرىلغانلىقىنى يولداش خېۋىر تۆمۈر شىنجاڭ تارىخ ماتىرىيالى 12 ـ سانىدا تەپسىلى يازغانلىقى ئۈچۈن، مەن بۇ ھەقتە ئارتۇقچە توختالمىدىم).

ماجۇڭيىڭ ۋە خوجىنىياز ھاجىلار ئۆز قوشۇنلىرىنى باشلاپ ئۈرۈمچىگە ھۇجۇم قىلماقچى بولۇۋاتقاندا، بۇ ئىككى كۈچ ئوتتۇرىسىدا ئىختىلاپ پەيدا بولىدۇ. بۇ ئىختىلاپتىن پايدىلىنىش ئۈچۈن ھىلىگەر شېڭ شىسەي ئىككى تەرەپكە تەڭ ۋەكىل ئەۋەتىپ ئارىغا بۆلگۈنچىلىك سېلىپ، نەتىجىدە خوجىنىياز ھاجى بىلەن كېلىشىم قىلىپ ئىتتىپاقلىشىدۇ.

تورپاقلار قوزغۇلىڭى ۋە تۆمۈر خەلپە قوزغۇلىڭى توغرىسىدا

زاكىر نىياز

جۇڭگو 1840 ـ يىلقى ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن باشلاپ دېمو-
اتىك ئىنقىلاپ باسقۇچىغا كىردى. ئىنقىلاپنىڭ مەقسىدى
ڭ سۇلالىسىنىڭ فېئوداللىق ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاش-
دېموكراتىك ھاكىمىيەت قۇرۇشتىن ئىبارەت بولۇپ،
19 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى سۇن جۇڭشەن ئەپەندى
نچىلىغىدىكى بۇرژۇئا دېموكراتلىرى ۋەكىللىك قىلغان شىن-
ي ئىنقىلاۋى چىڭ سۇلالىسىنى ئاغدۇرۇپ جۇڭخۇا مىنگونى
غانغىچە بولغان يېرىم ئەسىردىن ئارتۇق ۋاقىت ئىچىدە
ەملىكىتىمىزنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا بىرقانچە چوڭ
وزغۇلاڭلار ۋە سانسىزلىغان كىچىك قوزغۇلاڭ ـ يېغىلىقلار
لۇپ ئۆتتى.
1907 ـ يىلى قۇمۇلدا يۈزبەرگەن «تورپاقلار قوزغۇلىڭى»
مۇل خەلقىنىڭ مۇشۇ خىلدىكى (چىڭ سۇلالىسى ھاكىمى-
تى باشچىلىغىدىكى فېئودالىزمغا قارشى) بىر قېتىملىق
نقىلاۋىي كۈرىشىدۇر.
تۆۋەندە مەن قولۇمدىكى ئازغىنە ماتېرىياللارنى يولداشلار-
ڭ پايدىلىنىشى ئۈچۈن سۇندۇم:

1644 ـ يىلى لى زىچىڭ باشچىلىق قىلغان دىخانلار قوز-
غولىڭى مىڭ سۇلالىسىنى ئاغدۇرۇپ قوزغولاڭچى دىخانلارنىڭ
داشۇن ھاكىمىيىتىنى قۇردى. بىراق ئىچكى جەھەتتىن چىرىش،
بۆلۈنۈش، سىرتقى جەھەتتىن مىڭ سۇلالە گېنېرالى ۋۇسەنگۇي-
نىڭ خائىنلىق قىلىپ مانجۇ ئەسكەرلىرى بىلەن بىرلىشىۋې-
لىشى نەتىجىسىدە 40 كۈنلۈك داشۇن ھاكىمىيىتى مەغلۇپ بو-
لۇپ، جۇڭگودا يەنە بىر فېئوداللىق سۇلالە مەنچىڭ ھاكىمىيىتى
ۋۇجۇتقا كەلدى.

ئەشۇ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى قۇمۇلدىكى چوڭ فېئودال
ئەبەيدۇللا مەنچىڭ خانغا بېقىنىپ ۋاڭلىق ئەۋلاتتىن ئەۋلاتقا
مىراس قالىدىغان ئۇيغۇر ۋاڭى بولدى.

شۇندىن باشلاپ قۇمۇلنىڭ زور مىقتاردىكى (ئارا تۈرۈك-
نىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان) يەرلىرى قۇمۇل ۋاڭىنىڭ تەۋەلىك
يەرلىرىگە ئايلىنىپ قالدى. ئەشۇ تەۋەلىك يەردىكى ئۇيغۇر
خەلقىنىڭ ھەممىسى ۋاڭنىڭ قۇلىغا ئايلاندى، ۋاڭنىڭ قۇللارنى
خالىغانچە ئىشلىتىش، قۇل ئەسكەر ئېلىش ھوقۇقىلا
ئەمەس، ھەلكى قۇللارنى خالىغانچە ئۆلتۈرۈش ھوقۇقى بار ئى-
دى. ۋاڭنىڭ يەنە قۇللارنىڭ مال ـ مۈلۈك، تەئەللۇقاتلىرىنى
خالىغانچە ئىگەللىۋالىدىغان پەۋقۇلئاددە ھوقۇقىمۇ بار ئىدى.

مانا مۇشۇنداق ئەۋلات مىراسلىق دەۋر سۈرۈش، زور-
لۇقچە سېتىۋېلىش، ئالداپ ئېلىۋېلىش ۋە پارە يېيىشلەر نەتىجى-
سىدە 9 ـ ئەۋلات ئۇيغۇر ۋاڭ شامەخسۇت دەۋرى (1875 —
1929 ـ يىللار) غا كەلگىچە قۇمۇل رايونىنىڭ تېرىلغۇيەرلىرى،
كارىزلىرى، ئېرىق ـ ئۆستەڭ، باغ ـ ۋاران، كۆمۈركان، چارۋا
ماللارنىڭ ناھايىتى نۇرغۇن قىسمى ۋاڭنىڭ خۇسۇسى
مۈلكىگە ئايلىنىپ كەتكەن. دىخانلارنىڭ ناھايىتى

ئازغىنە تېرىلغۇ يەرلىرى، چارۋىچىلارنىڭ ناھايىتى ئازغىنە قوي - كاللىرى بولىدۇ.

يەنە تېخى ۋاڭنىڭ شەخسى مۈلكى بولغان يەر - زېمىنلەرنى خەلق — دېخانلار ئۆزى كۆچ سەرپ قىلىپ تېرىپ ۋە ھوسۇللارنى يىغىپ بېرىشكە مەجبۇر ئىدى. چارۋا ماللارنىمۇ چارۋىچىلار مەجبۇرى ھالدا ئۆزلىرى كۆچ چىقىرىپ بېقىپ سەمىرتىپ، كۆپەيتىپ بېرىدۇ. دېخان ۋە چارۋىچىلارغا ئىش ھەققى بېرىش بىر ياقتا تۇرسۇن، ئەگەر ئاپەت يۈز بېرىپ مەھسۇلات نورمىسى ئورۇنلانمىسا، بۇ زىياننى دېخان بىلەن چارۋىچى تۆلەيدۇ. ھەر مو يەرنىڭ مەھسۇلاتىنى بىر دادەن بۇغداي ھىساپلىغاندا، ۋاڭنىڭ بىرمو يېرىدىن ئېلىنغان مەھسۇلات بىر دادەنگە يەتمەي قالسا دېخان ئۆز ئاشلىغى بىلەن سانىنى تولدۇرۇپ تۆلەيدۇ. ھەر بىر چارۋا بىر يىلدا بىر قوزا، بىر موزاي تۇغماي قالسا چارۋىچى ئۆز مال - چارۋىسى بىلەن سانىنى تولدۇرۇپ قويۇشقا مەجبۇر ئىدى.

ۋاڭنىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە دېخانلار چوقۇم ئالدى بىلەن ۋاڭ ئوردىسىنىڭ ۋەزىپىسىنى ئورۇنلىشى كېرەك، پەقەت شۇندىن كېيىنلا ئۆزىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئىشلىرىنى قىلالايدۇ. شۇنداق بولغاچقا ئىشلەپچىقىرىشنىڭ پەسىل، ۋاقتى - قەرەلى ئۆتۈپ كېتىپ مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇشقا زادىلا ئىمكانىيەت بولمايدۇ. چۈنكى ۋاڭنىڭ يەرلىرىنى تېرىپ بولۇپ ئۆز يەرلىرىنى تېرىغىچە تېرىقچىلىق ۋاقتى ئۆتۈپ كېتىپ، ۋاڭنىڭ يەرلىرىنى سۇغۇرۇپ بولۇپ، ئۆز يەرلىرىنى سۇغارغىچە سۇغۇرۇش ۋاقتى ئۆتۈپ كېتىپ، ۋاڭنىڭ يەرلىرىدىكى ئاشلىقلارنى ئورۇپ يىغىپ بولۇپ ئۆز يەرلىرىنى ئوما قىلغىچە ئوما ۋاقتى ئۆتۈپ

ىتىپ، شۇنىڭ بىلەن مەھسۇلات تۆۋەنلىسە تۆۋەنلەيدۇكى
اخشىلانمايدۇ.

دىخانلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئەھۋالى مۇنداق تۇرسا، ۋاڭ
ىڭ توشماي قالغان ھوسۇلىنى تولدۇرۇپ قويىدىغانغا نەدىكى
ارە - نىمە ئامال؟ نەدىكى كۈچ بىلەن تولدۇرۇپ قويالىسۇن؟
ەنسە ۋاڭنىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە دىخانلارنىڭ خالىغانچە
ەر ئېچىش ئەركىنلىگىمۇ ۋە يەرلىرىنى سېتىش ئەركىنلىگىمۇ
وق. ئەگەر يەر سېتىشقا تېگىشلىك بىر ھاجىتى چىقىپ قال
اندىمۇ باشقا كىشىگە ساتالمايدۇ. پەقەت ۋاڭ ئوردىسىغىلا
ېتىپ بېرىشى كېرەك. شۇڭا دىخانلارنىڭ مال - مۈلۈك ۋە مە
اسى ئازىيىپ، كېمىيىپ كېتىدۇ، ياكى ۋاڭنىڭ مەھۇلاتىنىڭ
ەم سانىنى تولدۇرۇپ تۆلەپ بېرىشكە كۈچ - قۇدرىتى يەتمەي
ېرىنى سېتىشقا مەجبۇر بولغان ھالەتتىمۇ، يەنىلا ۋاڭ ئور
ىسىغا تۆۋەن باھادا تۇتۇپ بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن نۇرغۇن
ىخانلار كەمبەغەللىشىپ، ئاخىرىدا ئۆزلىرىنىڭ قالدى - قاتتى
ەسلىنى تاشلاپ چەت - ياقا يۇرتلارغا قېچىپ كېتىشكە
ەجبۇر بولىدۇ.

بۇنىڭدىن تاشقىرى يەنە ۋاڭ خەلققە بۇيرۇق چۈشۈرۈپ
ەجبۇرى بوز يەر ئاچقۇزۇش، مەجبۇرى يەر پىشىلدۇرۇش،
ارىز ۋە ئېرىق - ئۆستەڭ چاپتۇرۇش، تاش ۋە كۆمۈر كولۇتۇپ،
وتۇن كەستۇرۇش قاتارلىق پۈتمەس - تۈگىمەس جاپالىق
ىشلارغا سېلىپ، بۇنىڭغا ھېچقانداق ھەق - ئەجرە بەرمەيدۇ.

ئەگەر دىخانلار ۋاڭنىڭ مۇشۇ خىل ئىشلىرىنى قىلىش
جەريانىدا ئاستاراق ھەركەت قىلسا ۋاڭ ئۇلارنى ئاددىسى قامچا
بىلەن ساۋاش ۋە ئۇنىڭدىنمۇ ئېشىپ قولىغا كويزا ۋە

ۋتىغا كىشەن سېلىش، ھەتتا نوم چۆلگە سۈرگۈن قىلىش لەن جازالايدۇ.

بۇنداق جازاغا ئۇچرىغۇچىلارنىڭ ھاياتى ھېچقانداق كا- ەتكە ئىگە بولمىغانلىقتىن ئاچلىق، يالىڭاچلىق ۋە ھايات- اماتلىق ئازىسىدا قاڭغىر قاخشاپ جان تالىشىدۇ.

مانا بۇ 200 يىلدىن ئارتۇق جەريان ئىچىدە 9 ئەۋلات ڭلىقنىڭ قۇمۇل خەلقىغە كۆرسەتكەن ئەجەل كارامەتلىرى لۇپ، خەلقنى جېنىدىن جاق تويغازدى.

1907 - يىلى ئەتىيازدا يارتۇگمەنلىك دىخان شەرۇللا ۋمۇل ۋاڭى شامەخسۇتنىڭ «5 دادەن سېلىق ئاشلىغى» نى امەيدۇ. ۋاڭ ئوردىسى ئۇنىڭ سېلىق ئاشلىغى تۆلەشكە بى يەتمەيدىغانلىقىغا قارىماي بىر ئاي ئىچىدە تاپشۇرۇشى- شەرت قىلىپ چەك قويىدۇ.

شەرۇللا ھېچبىر چارە - ئامال قىلالماي، ئازاپتىن ئۆ- بلا قۇتۇلماق بولىدۇ ۋە چەك مۇددىتى توشۇشقا 2 كۈن غان ۋاقىتتا ئۆزىنىڭ دەرت - ئەلەمنى ۋە ۋاڭغا بولغان ەپ - نەپرىتىنى بىر پارچە قەغەزگە يېزىپ، ۋاڭنى تىللاپ، خەتنى جىگدە شېخىغا ئىلىپ قويۇپ ئۆزىنى ئۆزى بوغۇپ تۈرىۋالىدۇ. كەڭ خەلق ئاممىسى ئۆلگۈچىگە چوڭقۇر ئېچى- پ، ھېسداشلىق قىلىدۇ. ۋاڭغا نىسبەتەن ئۆچمەنلىكى كۈچى- پ غەزىۋى تېخىمۇ ئۆرلەيدۇ.

شۇ ئەتىيازلىقى يەنە خۇيچىڭلىق تورپاق راجى، تورپاق ىپ، تورپاق شاكىر قاتارلىق 3 كىشىمۇ 13 دادەن «سېلىق ئاش- ى» نى بېرىشكە كۈچى يەتمەي لاپچۇققا قېچىپ كېتىدۇ. ار لاپچۇققا بارغاندا، ۋاڭنىڭ كۆمۈر كېنىدا خاك گۆمۈرۈ-

ش ھادىسىسى بىلەن ۋاڭنىڭ ئالۋىڭىغا ئىشلەۋاتقان دىخانلار
ن 17 كىشى ئۆلگەن ئىدى. ئۇلاردەل مۇشۇ ۋەقەنىڭ ئۇس-
گە بېرىپ قالىدۇ.

ۋاڭ ئۆلگۈچىلەر ئۈچۈن خۇن ھەققىمۇ بەرمەيدۇ ۋە
چقانداق غەمخورلۇقمۇ قىلمايدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۆلگۈچىلەر-
لڭ ئائىلە تەۋەلىرى ۋە كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ قاتتىق
زىۋى قوزغۇلىدۇ. ئاكا - ئۇكا تورپاقلار ۋە ئۆلگۈچىلەرنىڭ
ائىلىسى، ئۇرۇق - تۇققانلىرى، دوست - يارلىرى مۇشۇ مەسى-
نى تۇتقا قىلىپ تەشۋىقات يۈرگۈزىدۇ. ئۇلار قوزغۇلاڭ
لىشنى پىلانلاپ 300 دىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆز ئەتراپىغا
پلايدۇ، تەشۋىق قىلىپ ھەركەتلەندۈرۈشتە بولۇپمۇ ئاكا - ئۇكا
رپاقلارنىڭ رولى ناھايىتى زور بولىدۇ. ئۇلار قوزغۇلاڭ باش-
شتىن بۇرۇن، ئالدى بىلەن خەلققە ۋەكىل بولۇپ ئۆزلىرى-
لڭ تۆۋەندىكى تەلەپلىرىنى:

«1. ۋاڭنىڭ پۈتۈن يەر ۋە كۆمۈر كانلىرىنى دىخانلارغا
جارىغا بېرىپ مۇددەت بويىچە يەر ياقىسى بېجىنى ئالسۇن.
مچقانداق ئەجىرسىز يەر تېرىپ بەرمەيمىز!

2. ھەر ئايدا پەقەت 3 كۈنلا ۋاڭنىڭ ئالۋىڭىنى قى-
ىش، باشقا چاغلاردا بولسا خەلق ئەركىن ھالدا ئۆز مەشغۇ-
تىنى قىلىش.

3. يۇقۇرقى تەلەپلەرگە قوشۇل تىگىبېگى تەي كېپىللىك
ىلىش ۋە ئۇنى تاش تاختىغا ئويما قىلىپ يېزىپ ۋاڭ ئوردى-
ىنىڭ ئالدىغا تۇرغۇزۇش.

4. ئەگەر يۇقۇرقى تەلەپلەر ۋۇجۇتقا چىقمىسا ۋاڭنىمۇ
بىرەك قىلمايمىز، تەيجىنىمۇ ئەمەلدىن قالدۇرىمىز»

گەن تەلەپلىرىنى يېزىپ ۋاڭ ئوردىسىنىڭ
مالى تەرىپىدىكى بىر گۇمبەزنىڭ ئۈستىگە ئوردا
ان قارىتىپ چاپلاپ قويىدۇ. بۇ تەلەپلەر ئارقا ـ ئارقىدىن
تىم يېزىپ چاپلانغان بولسىمۇ، ۋاڭ ئۇنى كۆرۈپ كۆرمەس-
سالىدۇ ۋە پەرۋامۇ قىلمايدۇ.

بۇنىڭ بىلەن خەلقنىڭ غەزىۋى تېخىمۇ ئۆرلەيدۇ، ئاكا ـ
تورپاقلار داۋاملىق تەشۋىقات يۈرگۈزۈپ خەلقنى ھەركەت-
ۈرىدۇ. ئۇلار سومقاغۇ، ئاستانە، تۇغۇچى، لاپچۇق، قارادۆ-
ردىن قوزغىغان كىشىلەرلا 5 يۈزدىن ئاشىدۇ.

بۇ چاغدا قۇمۇل شەھەر ئەتراپىدىكى ئۆزخوجا خوجى-
:، موللا نازى، دۇگامەت قاتارلىق كىشىلەرمۇ قوزغىلىپ
ىقات يۈرگۈزىدۇ (ئۆزخوجا خوجىنىياز ۋاڭدىن ئۆسۈمگە
ئېلىپ سودىگەرچىلىك قىلاتتى ۋە ئۆسۈم مىقدارىنىڭ
يۇقۇرىلىغىدىن نارازى ئىدى). ئۇلار جۈمە نامىزىدىن پاي-
نىپ ئامىغا:

«كىتاپلاردا يېزىلىشىچە بىز ھەممىمىزلا ئوخشاش ئادەم،
شقا ۋاڭلار ئەۋلاتتىن ئەۋلاتقا بىزنىڭ بېشىمىزغا مىنىۋال-
نىمىشقا بىز ئەۋلاتتىن ئەۋلاتقا قۇل بولىمىز؟ بىز
ىن تۇرمۇش كەچۈرۈش ھوقۇقىمىزنى قولىمىزغا ئالىمىز،
ك ۋاڭ ھۆكۈمرانلىغىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىشىمىز كېرەك.»

قايتا ـ قايتا تەشۋىق قىلىپ قوزغاش ئارقىلىق، قۇمۇل
ەر ئەتراپى راھەتباغ، شۈمشۈك ئەتراپى، قارىستال، بۇغانە،
جىن، پالىۋانتۇر، لياۋچاۋەن قاتارلىق جايلاردىن 5 ـ 6 يۈز
ىنى توپلايدۇ.

ئۇلار تورپاقلار يېتەكچىلىگىدىكى ئاما بىلەن بىرلىشىپ

مىگەدىن ئارتۇق ئادەم قوللىرىغا كەتمەن ـ گۈرجەك،
ـ قىڭراق، كالتەك ـ توخماقلارنى ئېلىپ غەزەپ
ن گۈلدۈرلىشىپ خۇيچىلىك بازىرىغا كىرىپ باردۇ.
خۇيچىڭدا نامايىش قىلىپ يۈگۈرى ئاۋازلار
ن: «ۋاڭنىڭ قۇلى بولمايمىز!»، «ۋاڭنى ئاغدۇرۇپ
يلى!» دىگەن شۇئارلارنى توۋلايدۇ.

قۇمۇل ۋاڭى شامەخسۇت ئامىنىڭ سۈرەن ـ چوقانلىرى ـ
ھەيۋىتىنى كۆرۈپ ئۆلگىدەك قورقۇپ كېتىدۇ. ئۇ سىرتـ
چىقىشقا جۈرئەت قىلالماستىن، جىددى ئالدىراشلىق بىلەن
مچىدىكى شىنجاڭ شۇنفۇسى يۈەن داخۇاغا يازدەم سوراپ
م ئەۋەتىدۇ.

ئۇ يەنە ئامىنىڭ ئوردىغا ئۇسۇپ كىرىپ كېلىشىدىن
لىنىش ئۈچۈن ئوردا ئەسكەرلىرىنى بۇيرۇپ، ئوردىنىڭ
ۋ دەرۋازىسىنى ئەتتۈرۈپ، مىخلىتىپ تاشلايدۇ.

قوزغۇلاڭچى ئامما ئۆز مەقسىدىگە يېتىمگىچە سەپتىن قايتماي ـ
بانلىغىنى قارار قىلىشىپ ئوردا دەرۋازىسىنى سىرتىدىن ئېتىپ،
ش ـ كىسەكلەر بىلەن تام قوپۇرۇپ، توسۇپ تاشلايدۇ. مۇھاسىرە
كلىدە ئوردىنى قورشىۋالىدۇ، ھەتتا كەچ كىرگەندىمۇ ئۆيلە ـ
گە قايتىشمايدۇ. ئوردا ئەتراپىدىكى دەرەخزارلىقلار
چىدە ئۇخلاپ، تاماقنىمۇ شۇ يەرنىڭ ئۆزىدە پىشۇرۇپ
بىشىدۇ.

قوزغۇلاڭچى ئامما ئىچىدىكى بەزى كىشىلەر ھەتتا
ردا سېپىلىغا شوتا قويۇپ چىقىپ، ئوردىغا ھۇجۇم قىلىپ
رمەكچىمۇ بولىدۇ. بىراق شوتىنى سېپىلغا ئورنىتىپ يۇقۇ ـ
غا چىققان توختى، جامال، ھوشۇر قاتارلىق 3 كىشىنى ئوردا
شكەرلىرى ئېتىپ تاشلايدۇ.

ۋھاسىرە ۋاقتى ئۇزۇراپ يازغىچە سوزۇلىدۇ. ياز يېتىپ
بىلەن گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ خېجۇ ۋىلايىتىدىكى ياڭ
ئۇرۇمچىنىڭ داۋتەيلىگىگە يۆتكىلىپ قۇمۇلدىن ئۆتىدۇ.
اڭ شۇنفۇسى يۈەنداخۇانىڭ بۇيرۇغى بويىچە بۇ ئىشنى
ۇپ ھەل قىلماقچى بولىدۇ.
ياڭزېڭشىن ئىنتايىن ھىلىگەر شەخس بولۇپ، ئۇ شامەخ-
يول كۆرسىتىپ ئۇنى كۆرۈنۈشتە ئامىنىڭ تەلەپلىرىگە
بولۇپ، ئالۋاڭ - ياساقنى قىسقارتىپ، بەزى ئالۋاڭلارنى
تاشلاپ ۋەزىيەتنى تېچلاندۇرۇشقا سايە قىلىدۇ. يەنە
رەپتىن ياردىكۆلنىڭ جىگىتەيى يېڭى شىڭفۇغا ئەسكەر
كېلىپ قوزغۇلاڭنى باستۇرۇشقا يوليورۇق بېرىدۇ.
قۇمۇل ۋاڭى شامەخسۇت، يېڭى شىڭفۇ مەنچىڭ ئەسكەرلىرى-
ەخمىنەن بىر لىيەن ئەسكەرنى باشلاپ خۇيچىڭغا يېتىپ
دىن كېيىن، ئۇلارنى سېپىل ئۈستىگە مۆكتۈرۈپ قويۇپ،
ى ئالداپ «شەرتلەرنى ئىجرا قىلىمەن» دەپ ھەممىنى
تۆۋگە يىغىلىشقا چاقىرىدۇ. قوزغۇلاڭچى ئامما دەل
ڭ شەرتلەرنى ئىجرا قىلىشىنى كۈتۈپ تۇرغان پەيتتە
ئۈستىگە مۆكتۈرۈپ قويۇلغان مەنچىڭ ئەسكەرلىرى
سىز ئوق ياغدۇرۇپ، شۇ جايىدىلا 7 - 8 كىشىنى ئېتىپ
دۇ.
قوزغۇلاڭچى ئامىنىڭ قولىدا مىلتىق بولمىغانلىقتىن
نىگە قارشى تۇرۇشقا مۇمكىن بولماي، ئەتراپتىكى
زارلىقلار ئىچىگە قېچىپ تارقىلىپ كېتىدۇ. شەھەرنى 3 ئاي
ىرە قىلغان بۇ قوزغۇلاڭ شۇنىڭ بىلەن ئاياقلىشىدۇ.
قۇمۇل ۋاڭى شامەخسۇت مەنچىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن

ـمل بىرىكتۈرۈپ قۇراللىق باستۇرۇش ئارقىلىق قوزغىلاڭچىلار
ى چېكىندۈرگەندىن كېيىن يەنە بىر قەدەم ئىلگىرىلەپ
سۇيىقەست ئىشلىتىدۇ. ئۆزىنىڭ ۋە يېڭىشەھەرنىڭ ئەسكەرلىرىنى
ا لغاندىن دېھقان - چارۋىچى شەكلىدە ياساندۇرۇپ، ئاممە ئىچىـ
گە سوقۇنۇپ كىرىشكە ۋە قوزغىلاڭغا باشچى بولغان كىشىلەرنى
ئاختۇرۇپ تېپىشقا ئەۋەتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئەسكەرلەر
قوزغىلاڭچى ئاممىدىن 200 دىن ئارتۇق كىشىنى تۇتۇپ كېتىدۇ.
قۇمۇل ۋاڭى شامەخسۇت تۇتۇپ كېلىنگەن قوزغىلاڭچى
ئاممىنى رەھىمسىزلىك بىلەن جازالايدۇ. تورپاق راجى، تور-
پاق زېرىپ، ئۆزخوجا خوجىنىياز، موللانازى، دۇگامەت قاتارلىق
4 كىشىنى چېپىپ ئۆلتۈرىدۇ. تورپاق شاكىر، تورپاق
توختىنىياز قاتارلىق 40 كىشىنى قۇمۇل چېگرىسىدىن ھەيدەپ
چىقىرىپ، تۇرپان، پىچان قاتارلىق جايلارغا سۈرگۈن قىلىدۇ.
بۇندىن باشقا 160 دىن ئارتۇق كىشىنى ئايرىم - ئايرىم ھالدا
بىر يىلدىن يۇقۇرى، 15 يىلدىن تۆۋەن كېسىم قىلىپ تۈرمە
زىندانىغا قامايدۇ ۋە چۆلدە بوز يەر ئېچىشقا جاپالىق ئالۋاڭـ
غا سالىدۇ.

1907 - يىلدىكى «تورپاقلار قوزغىلىڭى» ئەنە شۇنداق
ئاخىرلىشىدۇ. بۇ قوزغىلاڭ مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، لېكىن
ئۇ 1913 - يىلقى تۆمۈر خەلپە باشچىلىق قىلغان قۇمۇل
دېھقانلار قوزغىلىڭىنى مۇھىم تەجرىبە - ساۋاق بىلەن تەمىنـ
لىگەن ئىدى.

× × ×

شىنجاڭ شۇنفۇسى يۈەنداخۇا ئىلىدىكى يالڭزەنشۇي

قاتارلىقلارغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن فېئودال كۈچلەر بىلەن، شۇ قاتاردا قۇمۇل ۋاڭى شامەخسۇت بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ئۇنىڭغا ئەسكەر توپلاپ ئۆزىگە ياردەملەشتۈردى.

ۋاڭ ئۆزىنىڭ پەۋقۇلئاددە ھوقۇقى بويىچە ھەر بىر تاغ رايونلىرىغا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، ئىككىدىن يۇقۇرى ئوغۇللۇقلاردىن بىرنى، ئۆز ئېتى بىلەن مەجبۇرى ئەسكەرلىككە ئالدى. قورايدىكى تۆمۈر خەلپىمۇ شۇ قاتاردا ئەسكەرلىككە تۇتۇلدى.

خەلقنىڭ كۆڭلىدە ئىنقىلاپقا بولغان ئىنتىلىش تورپاق قوزغۇلىڭىنىڭ باستۇرۇلۇشى بىلەن تۈگەپ كەتمىگەن ئىدى، بەلكى يېڭى بىر قوزغۇلاڭ تەييارلىنىۋاتاتتى.

بۇ قوزغۇلاڭنىڭ رەھبىرى تۆمۈرخەلپە ئاممىا بىلەن كېڭىشىپ، تورپاق قوزغۇلىڭىنىڭ مەغلۇپ بولۇشىدىن تەجرىبە-ساۋاق ئېلىپ، قۇراللىق دۈشمەننى يوقىتىش ئۈچۈن ئىشنى ئالدى بىلەن قۇرالغا ئىگە بولۇشتىن باشلاشنى ئوتتۇرىغا قويدۇ ۋە كۆرۈنۈشتە ئەسكەرلىككە تۇتۇشقا بويسۇنغان قىياپەتكە كىرىۋالدۇ.

1912 - يىلى ئەتىياز ۋاقتىدا ئەسكەرلىككە ئېلىنغان تۆمۈر خەلپە قاتارلىق 200 دىن ئارتۇق كىشى ۋاڭ ئوردىسىنىڭ تۇغۇچىدىكى باشلىقلىرىدىن ھەجەرباقى قارىنىڭ باشلاپ ئېلىشى بىلەن ئوردىغا كېلىپ مىلتىق ئالغاندىن كېيىن ئۈرۈمچىگە قاراپ يولغا چىقىدۇ.

يول ئۈستىدە — لياۋدۇڭدىن ئۆتۈش ۋاقتىدا تۆمۈرخەلپە ئاممىغا باشچىلىق قىلىپ ھەجەرباقى‌قارى بىلەن ئىككى نەپەر گۇەننىڭ قۇراللىرىنى تارتىۋېلىپ قوزغۇلاڭنى رەسمىي باشلاي-

دۇ. تاغ تەرەپتىن ۋە قۇمۇل ئەتراپىدىن كەلگەن ياشلارنى باشلاپ قورايغا قايتىپ كېلىدۇ ۋە خەلققە ھۆكۈمەتنىڭ ئەسكەر ئېلىشىغا ۋە شامەخسۇت ۋاڭنىڭ زۇلمىغا قارشى قوزغالغانلىغىنى جاكالايدۇ، شۇنىڭدىن كېيىن قۇمۇلنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن كەلگەن كىشىلەر ئۆز ئىختىيارى بىلەن قوزغۇلاڭچىلار سېپىگە قوشۇلۇپ، قوزغۇلاڭچىلار كۈندىن ـ كۈنگە كۆپىيىپ مىڭدىن ئېشىپ كېتىدۇ ۋە بولغۇسى جەڭلەر ئۈچۈن جىددى تەييارلىق كۆرىدۇ. قۇمۇلنىڭ ھەر قايسى يەرلىرىدىكى خەلقمۇ ئۇلارغا ئىقتىسات ۋە ماددى ياردەملەرنى ئەۋەتىشكە باشلايدۇ.

شامەخسۇت ۋاڭ قوزغۇلاڭدىن خەۋەر تېپىپ ئىنتايىن چۆچۈيدۇ، ئۇ بىر تەرەپتىن بۇ ئەھۋالنى دەرھال قۇمۇلنىڭ ئامبىلىغا مەلۇم قىلىدۇ ۋە يەنە بىر تەرەپتىن سەدەنشا ئەلەمئاخۇن، خۇيزۇ ئاخۇن ماچاڭلىك، ھەسەن بالاھاجى ۋە روزى خوجا (بېيجىڭلىق خوجا ــ ئەسلى ئىسمى ياڭمۇجياڭ) قاتارلىق 4 كىشىنى قورايغا بېرىپ ئەھۋالنى ئۇقۇش بىللە بىللە قورقۇتۇش ۋە ئالداش ئۇسۇلى بىلەن تۆمۈر خەلپە باشلىق قوزغۇلاڭچىلاردىن 200 دىن ئارتۇق مىلتىقنى تاپشۇرۇۋېلىپ قايتۇرۇپ كېلىشكە ئەۋەتىدۇ. لېكىن تۆمۈر مىلتىقنى تاپشۇرۇشنى رەت قىلىش بىلەن بىللە «بىزگە ئىنسانى ئەركىنلىك كېرەك، ۋاڭلىقنىڭ كېرىكى يوق. بىز سۇلھى قىلىشمايمىز، ۋاڭلىقنى يوقاتمىغىچە كۈرەشنى توختاتمايمىز،» دەپ ئەلچىلەرنى قايتۇرۇۋېتىدۇ. لېكىن بۇ 4 ئەلچى ئىچىدىكى ياڭمۇجياڭ ۋاڭغا يۆلۈنۈپ خەلقنى ئېزىپ، بوزەك قىلىپ ئادەتلەنگەن بولغاچقا ئۇنى شۇ يەردىلا ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ.

شامەخسۇت ۋاڭ ئەلچى ئەۋەتىپ ئالداش ۋە قورقۇتۇش-
تىن نەتىجە چىقمايدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق
ئەسكەر باشلىقلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ بىر قانچە قېتىم
كېڭەش قىلىدۇ. ئەسكەر باشلىقى جاڭ ئەسكەرلىرىنى باشلاپ
قورايغا بېرىپ، مەسىلىنى قۇرال كۈچى بىلەن ھەل قىلماقچى
بولىدۇ. بىراق ئۇلار تۆمۈر خەلپە باشچىلىقىدىكى قۇراللىق
قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدىن قوراي تاغ ئېغىزى ئىچىدە تارمار
قىلىنىدۇ. قوزغىلاڭچىلار يەنە بىرمۇنچە قورال-ياراققا ئىگە
بولۇپ، تېخىمۇ كۈچىيىدۇ.

بۇ چاغدا سۇنجۇڭشەن ئەپەندى تەشكىللىگەن تۇڭمېڭ-
خۇينىڭ شىنجاڭغا كىرگەن بىرمۇنچە ئەزالىرى تىيانشاننىڭ
جەنۇپ ۋە شىمالىدا دىنى خۇراپىي تەشكىلات «گېلاۋخۇي»
دىن پايدىلىنىپ مالىمان چىقىرىپ، شىنجاڭ شۇنفۇسى يۈەن
داخۇانى جومھۇرىيەت ئېلان قىلىشقا مەجبۇرلايدۇ. چىڭ سۇلالە
ئەمەلدارلىرىدىن نۇرغۇنلىرىنى ئۆلتۈرۈش ۋەقەلىرى ئارقا-ئارقىدىن
يۈز بېرىدۇ — دە، يۈەن داخۇا بۇنىڭدىن چۆچۈپ دەرھال جۇڭ-
خۇا مىنگونى ئېتىراپ قىلىپ ۋە شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۆز-
لىگىدىن تەختتىن چۈشۈپ، ئورنىنى قەشقەردىكى داۋيىڭ يۈەن
خۇڭسيۇغا ئۆتكۈزۈپ بېرىپ دۇدۇ قىلىپ ئولتارغۇزىدۇ. بىراق،
يۈەن خۇڭيۇ تېخى ۋەزىپىگە ئولتۇرۇشقا ئۈلگۈرمەيلا گېلاۋخۇي
ئەزالىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلىدۇ ۋە شۇنداق ئەھۋالدا
مىلىتارىست ياڭزېڭشىن شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ دۇدۇسى
بولىۋالىدۇ.

شامەخسۇت ۋاڭ ۋە ئوردا غالچىلىرى ۋەزىيەتنى مۆلچەر-
لىمەي يەنىلا ھوقۇق كۈچىگە تايىنىپ، خەلقنى بوزەك قىلماق-

چى بولىدۇ. بىراق قوزغىلاڭچىلار خەلقنى قوغداپ قورايغا
سېلىق يىغىش ئۈچۈن بارغان ئوردا ئەمەلدارلىرىنى ئۇرۇپ
جاجىسىنى بېرىپ قايتۇرىۋېتىدۇ.

شامەخسۇت ۋاڭ قوزغىلاڭچىلارغا تاقابىل تۇرالماي
2000 سەر كۈمۈش چىقىرىپ ئۆزىنىڭ كونا دوستى، تورپاق
قوزغىلىڭىنى باستۇرۇشۇپ بەرگەن قېرى جاللات يېڭ شىڭغۇ
(باركۆلنىڭ جىڭتەيى) گە ئادەم ئەۋەتىپ تۆمۈر قوزغىلىڭىنى
بېسىقتۇرۇپ بېرىشنى ئۆتۈنىدۇ. ئۇ ئەسكەرلىرىنى باشلاپ
كۇشۇتە ئېغىزىغا كەلگەندە شېڭ داتۇنىڭ سارىيىدا قونىدۇ. تۆ-
مۈر خەلپە رازۋېتكا ئارقىلىق بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ
كېچىدە قوراللىق كېلىپ، تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىش بىلەن يېڭ
شىڭغۇنى ۋە ئۇنىڭ ئەسكەر-ئەمەلدارلىرىنى ئەسىرگە ئالىدۇ.
ئۇلارنى قورايغا ئېلىپ بارغاندىن كېيىن، تورپاق قوزغىلىڭى
باستۇرۇلغاندا ئۆلگەن، ئازاپلانغان قېرىنداشلارنىڭ ئۆچ-ئىنـ
تىقامىنى ئېلىش ئۈچۈن يېڭ شىڭغۇنى ئۆلتۈرىۋېتىدۇ.
غەزىۋىنى باسالمىغان قوزغىلاڭچىلار ئۇنى 8 پارچە قىلىپ
تاشلايدۇ.

شامەخسۇت ۋاڭ يېڭ شىڭغۇنىڭ تار-مار قىلىنغانلىقىنى
ئاڭلاپ تېخىمۇ قورقۇپ ئەندىشىگە چۈشىدۇ ۋە ئالدىراش-
تېنەش ئۈرۈمچىدىكى يۈەن داخۇادىن ياردەم سوراپ ئادەم
ئەۋەتىدۇ. بۇ چاغدا يۈەن داخۇا خىزمىتىنى تېخى تاپشۇرمىغان
بولۇپ، ئۇ تۇڭلىنىڭ چەن گۇاڭخەننى 500 دىن ئارتۇق ئەسكەر-
ئەمەلدارلار بىلەن قۇمۇلغا تۆمۈر قوزغىلىڭىنى باستۇرۇشقا
ئەۋەتىدۇ. چەن گۇاڭخەن ئۆز قوشۇنلىرىنى كۇشۇتە ئېغىزى، تۇۋرۇك،
شوپۇل قاتارلىق 3 جايغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئالدى بىلەن فىڭ

ئاخۇن قاتارلىق يەرلىك زومىگەرلەردىن بىر ۋەكىللەر گۇرۇپپى-
سى تەشكىللەپ، قورايغا ئەۋەتىپ تۆمۈر بىلەن تەنپەن قىلىپ
قوزغولاڭچىلارنى قورال تاپشۇرۇشقا قىستاپ، ھېچ بولمىغان
چاغدا بىر ھۇجۇم بىلەن باستۇرۇپ ئۇجۇقتۇرماقچى بولىدۇ.
بىراق ئۇنىڭ قىستاش، پوپوزىلىرى ئاقمايدۇ. تۆمۈر قوزغولاڭ-
چىلارغا يېتەكچىلىك قىلىپ چەن گۇاڭخەن قوشۇنلىرى بىلەن
3 ئاي ئۇرۇشۇپ چەنگۇاڭخەننىڭ يۈزدىن ئارتۇق ئادىمىنى
ئۆلتۈردۇ.

بۇ چاغدا يۈەن داخۇا خىزمىتىنى تاپشۇرۇپ رەسمىيەتلەر-
نى ئۆتكۈزۈپ بولۇپ ئىچكىرىگە قايتماقچى بولۇپ يولغا چىقى-
دۇ. قۇمۇلغا كەلگەندە مىلتىق، توپلار بىلەن قوراللانغان
چەن گۇاڭخەن قوشۇنلىرىنىڭ مەغلۇبىيىتىنى ئاڭلاپ، 3 كۈن
ئىچىدە قوزغولاڭچىلارنى تازىلاپ قۇمۇلنى تىنجىتىشقا بۇيرۇق
چۈشۈردۇ ۋە ئۆز ئاچىسىنىڭ ئوغلى بىلەن گاۋ××نىڭ
پىلىموتچى ئەترىتىنى ئەۋەتىپ ئۇرۇشقا ياردەملەشتۈردۇ. لېكىن
3 كۈن ئۆتكەندە قوزغولاڭنى باستۇرۇش تۇرماق ئۆزلىرىنىڭ
پىلىموتلىرىدىنمۇ ئايرىلىپ قالىدۇ.

يۈەن داخۇا شىنجاڭدىن كېتىۋېلىشقا ئالدىرايتتى. شۇڭا
«زىياننى تولدۇرۇۋېلىش» ئۈچۈن شامەخسۇت ۋاڭدىن نۇرغۇن
ئالتۇن - كۈمۈش سىردۇۋېلىپ ئاستىلا ئىچكىرىكە تىكىۋېتىدۇ. ئەمما
مېڭىپ كېتىش ۋاقتىدا ئۆزىنىڭ يېنىدىكى تۆگىلىك بيەندارىن
دىگەننى قۇمۇلدا قالدۇرۇپ، ئۇنىڭ چەنگۇانخەن بىلەن بىللە
پۈتۈن كۈچ بىلەن قوزغولاڭچىلارغا ھۇجۇم قىلىشىنى
بۇيرۇيدۇ.

بيەن بىلەن چەننىڭ ئەسكەرلىرى غەربىي شىمال چۆل-

دىن خىجاڭفاڭ ئارقىلىق بىۋاستە كۇشۇتە ئېغىزىغا كىرىپ
باردۇ. بۇ چاغدا ئۇلار ئۆزلىرىچە «قوزغولاڭچىلار بىزنىڭ
ھەيۋىتىمىزنى كۆرىدىغان بولسا ئۇرۇشۇشقا جۈرئەت قىلالمايدۇ»
دەپ مەغرۇرلىنىپ «بۇ ئۇرۇشتا چوقۇم غەلىبە قىلىمىز»
دېيىشىدۇ. بىراق ئۇلار تاغ ئېغىزى ئىچىگە ئۆسۈپ كىرگەندە،
ئالدىن تەييارلىنىپ تۇرغان تۆمۈر باشچىلىقىدىكى قوزغولاڭچى-
لار ئۇلارنى ئوق يولدىن قىسىپ، تۆت تەرەپتىن قورشاپ
شىددەت بىلەن ھۇجۇم قىلىپ شۇنداق باپلايدىكى، 6 سائەت
ئىچىدىلا بېيەن ۋە چەن قوشۇنلىرىنى تىرە - پىرەن قىلىۋېتىدۇ.
بېيەن ۋە چەنلەر قەپقالغان ئەسكەرلىرى بىلەن غول ئېغىزى ئىچىدىن
ئارانلا جېنىنى ئېلىپ چىقىپ كېتىدۇ. تۆمۈر قوزغولاڭچىلىرى
شۇ غەلىبە بىلەن سۈرۈپ توقاي قىلغانچە قۇمۇل شەھىرىگە
25 كىلومېتىرلا كېلىدىغان سايلىققىچە قوغلىشىپ كېلىدۇ.
بېيەن ۋە چەننىڭ مەغلۇپ بولغان قوشۇنلىرى ئاران دىگەندە
قۇمۇلغا كېلىۋالىدۇ ۋە ئۇرۇشتىن ئىلگىرى شامەخسۇت ۋاڭ
بىلەن قىلغان كېلىشىمى بويىچە ئۈنىگدىن ئۇرۇش قىلغان
ئەسكەر - ئەمەلدارلارنىڭ 3 ئايلىق ئاشلىق ۋە خىراجىتىنى ئالىدۇ
ھەم ئۇرۇشتا ئۆلگەنلەر ئۈچۈن «خۇن» تۆلىتىۋالىدۇ.
چەنگۋاڭخەن 50 يامبۇ، قالغان ئەمەلدارلار 10 دىن يامبۇ، ئەس-
كەرلەر 3 ئايلىق خىراجەت، ئۆلگەنلەر ئۈچۈن 5000 سەر كۈمۈش،
12 سەر ئالتۇن بىلەن يانچۇقلىرىنى توشقۇزۇشۇپ ئالغاندىن
كېيىن ئۆز ئائىلىلىرىگە (ئىچكى ئۆلكىلەرگە) قايتىشىدۇ.

يۈەنداخۇا ۋە چەنگۋاڭخەنلەر ئارقى - ئارقىدىن
قۇمۇلنى تاشلاپ ئىچكىرىگە مېڭىپ كەتكەندىن كېيىن
شامەخسۇت ۋاڭ يېڭىدىن شىنجاڭنىڭ دۇدۇسى بولغان

ياڭ زېڭشىنغا ئەھۋالىنى دوكلات قىلىپ ياردەم سورايدۇ. ياڭ زېڭشىن قۇمۇل يېرىنى ساقلاش ئۈچۈن پەقەت بىر تۈمەن ئەسكەرلا ئەۋەتىدۇ. قۇمۇل ئامبىلى بەي ۋىنچاۋ قوزغۇلاڭچىلارنى قۇرال كۈچى بىلەن باستۇرۇش ئۈچۈن يەنە نۇرغۇن ئەسكەر ئەۋەتىشىنى تەلەپ قىلىپ ياڭ زېڭشىنغا تەكلىپ يازىدۇ. لېكىن ياڭ زېڭشىن ھىلىگەرلىك بىلەن ئالداپ سېتىۋېلىش ئۇسۇلىنى قوللىنىشنى تەشەببۇس قىلىپ بەي ۋىنچاۋغا: «... سىز جۇشى (ھاكىمغا تەڭ) ئورۇش قىلىشنى تەشەببۇس قىلىشتا زادى قانداق ئىشەنچىڭىز بار؟ مەن دۇدۇ بولغان ئادەمنىڭ ھەربى ئىشلاردا ئاز - پاز تەجرىبەم بولسىمۇ، ئۇرۇش قىلىپ، يوقىتىشقا جۈرئەت قىلالمايمەن... مۇداپىئە قىلىش ئۈستىدە يەنە شۇ ئالداپ قولغا كەلتۈرۈش ياخشىراق...» دەپ كۆرسەتمە بېرىدۇ. بەي ۋىنچاۋ شۇ كۆرسەتمە - بۇيرۇققا بىنائەن يەرلىك زومىگەر فىڭ ھاجى، ماجەنئاۋ، ماشەي، تيەچىڭ قاتارلىق كىشىلەرنى تەشكىللەپ، تۆمۈر باشچىلىقىدىكى قوزغۇلاڭچىلار بىلەن سۆھبەتلىشىشكە ئەۋەتىدۇ. قوزغۇلاڭچىلار ئۆزلىرىنىڭ «پارىخور ئەمەلدارلارنى يوقىتايلى! ۋاڭ ئوردىسىنى گۇمران قىلايلى! قۇل بولمايمىز، ئاشلىق بېجى تۆلىمەيمىز! كەمبەغەللىكنىڭ يىلتىزىنى قىرقىپ تاشلىساق، شۇندىن باشلاپ قەددىمىزنى كۆتىرەلەيمىز!» دىگەن شۇئارلىرى بويىچە ئىرادىسىدىن قايتماي بەي ۋىنچاۋنىڭ ۋەكىللىرىگە: «بىز قۇمۇل شەھرىنى ئۆز قولىمىزغا ئېلىپ، ئىت نەسىل پارىخور ئەمەلدارلارنى يوقىتىمىز!» دىگەن جاۋاپنى بېرىدۇ.

بەي ۋىنچاۋ سۆھبەتتىن نەتىجە چىقمىغانلىقىنى كۆرۈپ، ئەسكەر ئەۋەتىپ تاغ ئېتىگىدە ھۇجۇم قىلىش قىياپىتىدە تۇر-

غوزۇپ پوپوزا قىلىپ قورقۇتماق بولىدۇ. لېكىن تۆمۈر خەلپە باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچىلار تەۋرىنىپمۇ قويمايدۇ. بەيۇنچاۋ ئەۋەتكەن ئەسكەرلىرىنى تاغ باغرىدا بىر ئاي تورغۇزغان بولسىمۇ سۇ مەنبىئى ئۈزۈلۈپ قالغانلىقتىن چېكىنىپ شەھەرگە قايتىدۇ.

شىنجاڭنىڭ دۇدۇسى ياڭ زېڭشىن يەنىلا ئالداپ قىلتاققا چۈشۈرۈشنى تەشەببۇس قىلىپ، بەيۇنچاۋغا ماسلاشقان ھالدا ئۆز نامىدىن تۆمۈر خەلپىگە خەت يازىدۇ. خەتتە: «مەن سىزنىڭ قوزغىلىڭىزنىڭ ۋاڭغا قارشى تۇرۇش ئىكەنلىكىنى، ھۆكۈمەتكە قارشى تۇرمايدىغانلىقىڭىزدىن خەۋەردار بولدۇم. بۇ قوزغىلاڭ توغرۇلۇق سىزگە ھېچقانداق گۇنا قويمىدىغان نەيىتىم يوق. سىزدەك بىر باتۇرنىڭ ھۆكۈمەت خىزمىتىگە قاتنىشىپ بىللە خىزمەت قىلىشىڭىزنى خالايمەن. ھېچبىر گۇمانلىنىپ، قورقۇپ قالماڭ، ئەگەر ئۈرۈمچىگە چوقۇم كېلىدىغان بولسىڭىز، چەكسىز مېھرىۋانلىق قىلىمىز، بۇنىڭغا ئىشىنىڭىزكى ھېچبىر گۇمانلانماڭ...» دەپ پوزىتسىيە بىلدۈرىدۇ. لېكىن تۆمۈر بۇ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلارنى مەلۇم دەرىجىدە تونۇپ يەتكەنلىكتىن ياڭزېڭشىننىڭ بۇ قىلتىقىغا چۈشمەيدۇ. قوزغىلاڭچىلار ئۆز جايىدا قاتتىق تۇرۇپ تاغ رايونىنى ساقلايدۇ.

ياڭزېڭشىن ئۆزىنىڭ بىر قاتار ھىيلە - ئالدامچىلىقلىرى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن يەنە دىنى مۇناسىۋەت بىلەن ھەركەت قوللىنىشنى پىلانلاپ 1913 - يىلى جىمىسارلىق خۇيزۇ يېڭجاڭ لى شۇفۇنى ۋە ئۇنىڭغا ياردەملەشتۈرۈپ ئۇيغۇر يېڭجاڭ نىياز ھاپىزلارنى 600 دىن ئارتۇق ئەسكەر بىلەن قۇمۇلغا ئەۋەتىدۇ.

لى شۇفۇ ئەسكەرلىرىنى قۇمۇلنىڭ كۇشۇتە، تۇرۇك قاتار-

لىق تاغ ئېغىزلىرىغا خاتىرجەملىكنى ساقلاش شەكلىدە ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئاندىن قۇمۇلدىكى فىڭ ھاجى قاتارلىق 10 دىن ئارتۇق كىشىدىن بىر ۋەكىللەر ئۆمىكى ئۇيۇشتۇرىدۇ. بۇ ۋەكىللەر ئىسلام دىنى نامىدا تۆمۈر بىلەن سۆھبەتلىشىشى كېرەك ئىدى. ئۇلار نۇرغۇن سوغىلارنى ئېلىپ، يەنە ھەربىرى بويۇنلىرىغا بىردىن قۇرئان ئېسىپ قورايغا بېرىپ سۈلھە تەلەپ قىلىدۇ ۋە تۆمۈر خەلپە ئىسلام دىنى مۇناسىۋىتى بىلەن سۆھبەتلىشىشنى قوبۇل كۆرگەندە ئۇلار دەسلەپ قىلىپ «1. پەقەت قۇراللنى تاشلىساڭلار بارلىق شەرتلىرىڭلارنى ئەڭ زور دەرىجىدە قانائەتلەندۈرىمىز، 2. 30 پارە قۇرئان كىتاۋى بويىچە بىرمۇ دىخاننى ئۆلتۈرمەسلىككە كاپالەتلىك قىلىمىز» دېگەن ئىككى نۇقتىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

قوزغۇلاڭچىلارمۇ مۇزاكىرە - كېڭەشلەردىن كېيىن، «1. ھەر تۈرلۈك قۇرال - ياراقلار، ئوق - دورا ۋە ئۇرۇشتا غەنىمەت ئالغان بۇيۇملار قايتۇرۇپ بېرىلمەيدۇ. 2. ئۇرۇش جەريانىدا مۇسادىرە قىلىنغان ۋاڭنىڭ ئاشلىق، مال - چارۋىلىرى پۈتۈنلەي تۆلەپ بېرىلمەيدۇ. 3. بارلىق ئالۋاڭ - ياساق، ئىمانە، باج ئەمەلدىن قالسۇن! ئۇندىن كېيىن خەلق ۋاڭنىڭ ئارىلىشىشىنى قوبۇل قىلماي ئەركىن ھايات كۆچۈرەلەيدۇ. 4. كېپىللىك قىلىشقا ئەلۋەتتە ئۇيغۇر چوڭ مەدرىسىنىڭ، خۇيزۇ شەنشى مەچىتىنىڭ، شۈيجۇ مەچىتىنىڭ كاتتىلىرى قاتنىشىشى لازىم.» دېگەن تەلەپلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

ۋەكىللەر قوزغۇلاڭچىلارنىڭ تەلەپلىرىنى ئېلىپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، 2 - قېتىملىق سۆھبەتكە تەييارلىنىپ ۋەكىللەرنى كۆپەيتىپ ئۇيغۇر - خۇيزۇ مەچىتلىرىنىڭ ئاخۇنلىرىنى

قاتناشتۇرۇپ پۈتۈن شەرتلەرگە رازى بولغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئاندىن كېيىن ئىبادەت قىلىشىپ ھەر ئىككى تەرەپ 30 پارە قۇرئان تۇتۇپ قەسەم قىلىشىدۇ: «قۇرئاننىڭ ھۆكمى بويىچە سۆزىمىزگە قاتتىق ئەمەل قىلىمىز. ئەگەر خىلاپلىق قىلساق ئاللا جازايىمىزنى بەرسۇن!» دېيىشىدۇ. ئاندىن توختام خەتنى ئۇيغۇرچە ۋە خەنزۇچە ئىككى تىلدا يېزىپ قول قويۇشۇپ ھەر قايسى تەرەپ بىر نۇسخىدىن ئالىدۇ. توختامنىڭ مەزمۇنى: «چارۋىچىلار ۋاڭنىڭ ماللىرىنى ھەقسىز باقماسلىق، ۋاڭنىڭ ھەرقانداق ئالۋاڭ-ياسىقىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش، ۋاڭ ھەم ئۇنىڭ ئەمەلدارلىرى كىشىلەرنى ھەقسىز ئىشلەتمەسلىك، تاغلارنى قوزغىلاڭچىلار باشقۇرۇپ، ۋاڭ بازارنىلا ئىدارە قىلىش» دىگەنلەردىن ئىبارەت بولۇپ، بىر نەچچە كۈنلەردىن كېيىن لى شۇفۇ ئۆزى تاققا چىقىپ توختام خېتى ئالماشتۇرۇش مۇراسىمى ئۆتكۈزىدۇ. ھۆكۈمەت تەرەپتىن لى شۇفۇ، قوزغىلاڭچىلار تەرەپتىن تۆمۈر خەلپە ۋەكىل بولۇپ قۇرئان تۇتۇپ قەسەم قىلىشقاندىن كېيىن زىياپەت ئۆتكۈزۈپ، دۇئا-تەكبىر بىلەن تېچلىقنى تەبرىكلىشىدۇ.

ھىلىگەر سۇيىقەستچى ياڭزېڭشىن قول-چوماقلار ئارقىلىق ئىشنى ئەشۇنداق پۈتتۈرگەندىن كېيىن 1913-يىلى 3-ئايدا تۆمۈر خەلپە يېتەكچىلىك قىلغان قوزغىلاڭچى قوشۇنىدىكى 160 دىن ئارتۇق كىشىنى «چېگرا ئاتلىق ئەسكەرلەر 3-يىڭى» قىلىپ تۈزۈپ، تۆمۈر خەلپىنى يىڭجاڭ قىلىش بىلەن بۇ قوشۇننى ئۈرۈمچىگە يۆتكەپ لوەنچىڭدا تۇرغۇزىدۇ.

تۆمۈر خەلپە ئۈرۈمچىگە كېلىپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئۆزىنىڭ قىلتاققا چۈشۈپ قالغانلىقىنى سېزىدۇ ۋە ئەسكەرلىرىنى شەھەر

سىرتىغا ئەپچىقىپ كېتىپ قايتىدىن قوزغالماقچى بولىدۇ. بىراق ياڭزېڭشىن ئۇنى ھەر كۈن ھەر سائەت دىققەت بىلەن كۆزدىتىپ نازارەت قىلىپ تۇرغاچقا ھېچبىر ئامال قىلالمايدۇ. لېكىن بىر قىسىم قۇراللارنى ئۆلامبايغا يۆتكەپ كۆمۈپ قويۇشقا ئۈلگۈردى.

1913 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ياڭزېڭشىن يېڭى قۇرال تارقىتىش نامى بىلەن تۆمۈرنى قۇراللارنى تاپشۇرۇشقا بۇيرۇيدۇ. تۆمۈر خەلپە قۇرال تاپشۇرۇشنى رەت قىلىدۇ. ياڭزېڭشىن يەنە بىر زەھەرلىك قىلتاق قۇرۇپ، مېھمانغا چاقىرىش نامى بىلەن داستىخان تۈپىدە تۆمۈر خەلپىنى ۋە ئۇنىڭ 4 نەپەر ئادىمىنى قولغا ئالىدۇ ۋە شۇ كېچىسىلا 3 ـ يىگىنىڭ قۇراللىرىنى يىغدۇرىۋالىدۇ. بۇ چاغدا 60 دىن ئارتۇق مىلتىق كام چىقىپ، تۆمۈر خەلپە پاشلىق 5 كىشىنى تۈۋرۈككە باغلاپ قويۇپ سوراق قىلىپ، ئۇرۇپلا ئۆلتۈرىۋاتىدۇ. بۇ ئىشلار ئىنتايىن خۇپىيانە قىلىنغان بولۇپ 2 كۈندىن كېيىن تۆمۈر خەلپىنىڭ ئەسكىرى قىسمىنى تارقىتىۋېتىپ جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا ماڭدۇرىدۇ. قۇمۇلغا قايتىشقا ھەرگىزمۇ رۇخسەت قىلمايدۇ. شۇڭلاشقا قۇمۇلدا قالغان قوزغىلاڭچىلار خېلى ئۇزۇن ۋاقىتلارغىچە تۆمۈر خەلپىنىڭ نېمە ئاقىۋەتلەرگە ئۇچرىغانلىقىنى بىلمەيدۇ.

× × ×

شامەخسۇت ۋاڭ، تۆمۈر خەلپە ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ ئۈرۈمچىگە مېڭىش بىلەنلا، قۇمۇلغا شەنجاڭ بولۇپ كۆتىرىل-

گەن لى شۇفۇ بىلەن مەخپى كېڭىشىپ تۈزۈلگەن توختاملارنى يىرتىپ تاشلاپ، قورايغا ئەسكەر ئەۋەتىدۇ. قوزغۇلاڭغا قاتنىشىپ قۇمۇلدا قالغان ھۇشۇر، ئىمىن، خوجىنىياز قاتارلىق 16 كىشىنى تۇتتۇرۇپ ئەپكىلىپ ئۆلتۈرۈپ، باشلىرىنى شەھەر دەرۋازىسى ئۈستىگە بىر ئاي ئېسىپ «سازايى» قىلىدۇ. ئاندىن تەيجىسىنى تاغ رايونلىرىغا ئەۋەتىپ، چارۋا مال سانىغى يۈرگۈزگەندە دەپتەردىكى قوزغۇلاڭدىن بۇرۇنقى سان بويىچە ساناقتىن ئۆتكۈزىدۇ. ساننى توشقۇزالمىغانلاردىن يەنە بالدۇرقىدەكلا زورلۇق بىلەن تۆلىتىۋالىدۇ. ھەقسىز ئالۋاڭ-ياساق، ئىشانە، خىلمۇ-خىل باج-پاراقلار ئاۋالقى پېتى بويىچە مېڭىۋېرىدۇ. زۇلۇم ئىسكەنجىسى تېخىمۇ چىڭىپ، خەلقنىڭ قۇرال كۈچى بولمىغانلىقتىن ئېزىلىشكە دۇچار بولىۋېرىدۇ.

1884 - يىلى شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلغاندىن بۇيان ئۆلكىگە باش ۋالى ۋە رەئىس بولغانلارنىڭ ئىسمىلىكى

خېۋىر تۆمۈر

تاجاۋۇزچى ياقۇپبەك (بەدەۋلەت) نىڭ ئاتالمىش يەتتە شەھەر ھاكىمىيىتى تار - مار كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن زوزۇڭتاڭ-نىڭ تەكلىۋى بويىچە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى 1884 - يىلى (گۇاڭشۈيىنىڭ 10 - يىلى) شىنجاڭنى رەسمى يوسۇندا «شىنجاڭ ئۆلكىسى» قىلىپ قۇرۇپ چىقتى. شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن 1949 - يىلى شىنجاڭ تىنچ ئازات بولغانغا قەدەر 65 يىل ئارىلىقتا شىنجاڭ ئۆلكىسىگە شۈنفۇ (ھەربى - مەمۇرى باش ۋالى) ۋە رەئىس بولغانلارنىڭ ئىسمىلىكى ۋە يىللىرى تۆۋەندىكىچە:

1884 - يىلى (گۇاڭشۈيىنىڭ 10 - يىلى) شىنجاڭ رەسمى ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلغاندا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ليۇ جىنتاڭنى شىنجاڭ ئۆلكىسىگە تۇنجى قېتىملىق شۈنفۇ (ھەربى - مەمۇرى باش ۋالى) لىققا تەيىنلىدى. ليۇجىنتاڭ 1889 - يىلىغىچە ھاكىمىيەت بېشىدا تۇردى.

1889 ـ يىلى (گۇاڭشۈيىنىڭ 14 ـ يىلى) لىيۇ جىنتاڭ رۇخسەت سوراپ ئىچكىرىگە قايتقاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئورنىغا مەمۇرى ۋالى ۋېي گۇاڭتاۋ مۇۋەققەت شۇنفۇ (ھەربى ـ مەمۇرى باش ۋالى)لىققا تەيىنلەندى.

1891 ـ يىلى (گۇاڭشۈيىنىڭ 17 ـ كۈنى) چىڭ ھۆكۈمىتى، شەنشى ۋالىسى تاۋ مۇنى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ ھەربى ـ مەمۇرى باش ۋالى (شۇنفۇ) لىقىغا تەيىنلەپ ئەۋەتتى.

1895 ـ يىلى (گۇاڭشۈيىنىڭ 21 ـ يىلى) شىنجاڭنىڭ مەمۇرى ۋالىسى رو يىڭچى ئۆستۈرۈلۈپ تاۋ مۇنىڭ ئورنىغا ھەربى ـ مەمۇرى باش ۋالى بولدى.

1902 ـ يىلى (گۇاڭشۈيىنىڭ 28 ـ يىلى) شىنجاڭنىڭ مەمۇرى ۋالىسى فەن شاۋسۇ ئۆستۈرۈلۈپ رويىڭچىنىڭ ئورنىغا شىنجاڭنىڭ ھەربى ـ مەمۇرى باش ۋالىسى بولۇپ تەيىنلەندى.

1905 ـ يىلى (گۇاڭشۈيىنىڭ 31 ـ يىلى) چىڭ ھۆكۈمىتى ئەنخۇي شۇنفۇسى لەن كۈيىنى يۆتكەپ كېلىپ شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ شۇنفۇ (ھەربى ـ مەمۇرى باش ۋالى) لىقىغا تەيىنلىدى.

1910 ـ يىلى (شۈەنتۇڭنىڭ 2 ـ يىلى) سەندۇڭ ئۆلكىسىنىڭ ھەربى ـ مەمۇرى باش ۋالىسى يۈەن داخۋانى يۆتكەپ كېلىپ شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ ھەربى ـ مەمۇرى باش ۋالىلىقىغا تەيىنلىدى.

1912 ـ يىلى (مىنگونىڭ 1 ـ يىلى) يۈەن داخۋا رۇخسەت سوراپ ئىچكىرىگە قايتقاندىن كېيىن بېيجىڭ ھۆكۈمىتى ئۈرۈمچى ۋالىسى، قوشۇمچە مۇپەتتىش ياڭزېڭشىننى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ دۇدۇسى (باش مۇپەتتىش) قىلىپ تەيىنلىدى.

1928 ـ يىلى (مىنگونىڭ 17 ـ يىلى) ياڭزېڭشىن، فەن ياۋنەن تەرىپىدىن ئېتىپ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئىچكى ئىشلار نازىرى جىن شۇرېن، فەن ياۋنەننى يوقىتىپ، ياڭزېڭشىننىڭ ئورنىغا ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىپ شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ رەئىسى بولدى.

1933 ـ يىلى (مىنگونىڭ 22 ـ يىلى) 12 ـ ئاپرېل سىياسى ئۆزگىرىشىدە جىن شۇرېن ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا شېڭ شىسەي ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىپ دۇبەن (ھەممىنى باشقۇرىدىغان پەۋقۇلئاددە ھوقۇقلۇق ئەمەلدار) دەپ ئىش يۈرگۈزدى. بۇ چاغدا ئۆلكە رەئىسى لى رۇڭ، مۇئاۋىن رەئىس خوجىنىياز ھاجى بولدى. 1938 ـ يىلغا كەلگەندە شېڭ شىسەي رەئىس، مۇئاۋىن رەئىسلەرنى بىراقلا قولغا ئېلىپ يوقىتىپ ئۆزى ھەم دۇبەن، ھەم رەئىس بولۇپ پۈتۈن ھوقۇقنى قولىغا ئالدى.

1944 ـ يىلى (مىنگونىڭ 33 ـ يىلى) 9 ـ ئايدا شېڭ شىسەي شىنجاڭدىن كېتىشكە مەجبۇر بولۇپ، ۋەزىپىسىنى ۋاقىتلىق جۇ شياۋلياڭغا تاپشۇرغاندىن كېيىن قورچاق نەنجىڭ ھۆكۈمىتى ۋۇ جۇڭشىننى ئۆلكە رەئىسى قىلىپ ئەۋەتتى.

1946 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تەرەپ بىلەن ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلاۋىي ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا 11 ماددىلىق تىنچلىق بىتىم ئىمزالانغاندىن كېيىن دېموكراتىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇلدى. ئۆلكە رەئىسلىكىگە جاڭ جىجۇڭ (قوشۇمچە)، مۇئاۋىن رەئىسلىككە ئەخمەتجان قاسىمى بىلەن بۇرھان شەھىدى سايلاندى.

1947 ـ يىلى 5 ـ ئايدا گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىتىمگە

خىلاپ ھالدا، بىر تەرەپلىمىلىك قارار ماقۇللاپ ئۆلكە رەئىسلىكىگە مەسئۇت سەبرىنى تەيىنلىدى. شۇنىڭ بىلەن 11 بىتىم بۇزۇلۇپ بىرلەشمە ھۆكۈمەت پارچىلاندى.

1949 ـ يىلى 1 ـ ئايدا مەسئۇت سەبرى رەئىسلىكتىن قالدۇرۇلۇپ، بۇرھان شەھىدى ئۆلكە رەئىسى بولۇپ تەيىنلەندى. شۇ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتى گۇاڭجۇ قورچاق گومىنداڭ ھۆكۈمىتىدىن مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈپ، شەرەپلىك ھالدا تىنچ ھەقىقەتكە ئۆتۈپ جۇڭگو گۇڭچەنداڭنىڭ رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلدى.